РОМАН КОЛІСНИК

ВІЙСЬКОВА УПРАВА ТА УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ ГАЛИЧИНА

ВІЙСЬКОВА УПРАВА
ТА УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ «ГАЛИЧИНА»

ROMAN KOLISNYK

THE UKRAINIAN DIVISION **GALICIA** AND ITS MILITARY BOARD

Work and responsobilities of the Military Board «Galicia» and the German political altitudes regarding the Ukrainian Armed Forces in 1943-1945

Проект зі збереження спадщини української еміграції

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY OF CANADA
VOL. 30

РОМАН КОЛІСНИК

ВІЙСЬКОВА УПРАВА ТА УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ **ГАЛИЧИНА**

Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943-1945

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В КАНАДІ
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА, ТОМ Ч. 30

Copyright © 1990
by Brotherhood of Former Soldiers
of the 1st Ukrainian Division of UNA

Всі права застережені, 1990

Накладом Братства колишніх вояків
1-ої Української Дивізії УНА

ISBN 0-921537-03-4

Обкладинка Романа Раделицького
Cover by Roman Radelicki

Printed in Canada by Beskyd Graphics, 2559 Dundas St. W Toronto, Ont. M6P 1X6 Tel. 761-9882

ПЕРЕДМОВА

У цій праці автор описує події та обставини, в яких творилася українська дивізія в німецьких збройних силах під час Другої світової війни. Коли Український Центральний Комітет, на чолі якого стояв проф. Володимир Кубійович, погодився підтримати заходи відносно творення дивізії, для цієї мети створено Військову Управу.

Завданням Військової Управи, напочатку з проф. Володимиром Кубійовичем на чолі як головою, було в першій мірі розбудувати і вдержувати зв'язок між вояками Дивізії та їхніми рідними й загальною громадськістю. Ішлося про те, щоб серед чужого окруження на різних вишколах вояки не чулися осамітненими і залишеними на примхи вояцької долі. Далі, існування Військової Управи не дозволяло на так званий тоді „дикий набір", який німці застосовували без відома українських чинників. Крім цього, Військова Управа поставила й інші вимоги німцям, серед яких найважливішим було негайне звільнення усіх політичних в'язнів. Політичних умов не ставлено, бо їхня реалізація у той час не мала ніяких виглядів.

В такій ситуації, в очах нашої громадськости, Військова Управа виросла до позиції певного роду військового правління з широким засягом праці у військовій і політичній ділянках. В дійсності, можливості Військової Управи були дуже обмежені навіть у дозволених німцями ділянках, а саме: організації набору добровольців, їхньої опіки під час вишколу, опіки над родинами вояків Дивізії. Треба було поборювати численні труднощі, які ставили різні уряди, включно до суворої цензури висиланих воякам книжок, журналів і газет.

Автор використав багато матеріялів і документів, головно збережену частину протоколів із засідань Військової Управи. У цих протоколах знаходимо багато цікавого й важливого матеріялу, в якому віддзеркалюються думки й переконання тогочасної ґенерації військових і суспільних діячів в Галичині, — члени Військової Управи — це переважно колишні старшини українських визвольних воєн 1914-1922 років, — тої частини нашого суспільства, яка докладала усіх можливих зусиль, щоб здійснити бойову силу нації в час Другої світової війни та продовжувати військову історію нашого народу.

Не все, що на нарадах було дискутовано й вирішувано, записувано до протоколів, бо у Військовій Управі були галицькі німці, щоправда колишні старшини Української Галицької Армії: полк. Альфред Бізанц був головою, а Буржуа і Байґерт — членами, тому в тогочасних умовинах треба було бути обережному. Коли приходилося обговорювати справи, які треба було затримати в таємниці, тоді сотник Осип Навроцький, керівник канцелярії Військової Управи, звертався до редактора Михайла Островерхи, який записував наради: „Прошу цього не вписувати до протоколу!" Островерха закривав папку з паперами й виймав з кишені свій записник. На жаль, цей записник не зберігся, це безсумніву велика втрата для документації діяльности Військової Управи.

До часу мого відходу до активної служби в дивізії, я був членом Військової Управи і керівником її Історично-архівного відділу. Про свою діяльність у Військовій Управі та мою службу а дивізії я писав статті й спомини, які опубліковано у *Вістях комбатанта*. Добре, що ця праця виходить окремою книжкою, бо вона дає огляд одної ділянки нашої мілітарної історії.

Юрій Тис-Крохмалюк

ВІД АВТОРА

Існування української дивізії у німецьких збройних силах (Waffen SS), найбільшого українського військового з'єдиання під час Другої світової війни, було контроверсійною справою вже від 28 квітня 1943 року, коли у Львові проголошено її творення. До деякої міри справи пов'язані з Дивізією залишилися далі коитроверсійними, як от: участь українців у тій військовій частиии, підтримка Українського Центрального Комітету, діяльність Військової Управи *Галичина*, яка відігравала важливу ролю, спочатку під час вербувальної акції, а згодом керуючи допомогою родииам вояків та ведучи культурно-освітню роботу серед вояків у Дивізії.

Досі мало насвітлено діяльність Військової Управи; можливо, що до того причинилася і ця „контроверсійність", а може й через нехіть писати про „неприємні справи". Праць, які появилися на цю тему, небагато: Зенон Зелений, член ВУ, напнсав книжку про свої клопотання перед німецькимн властями щодо опіки над українськими юнаками і юначками, яких німці набирали до зенітної артилерії, п.н. *Українське юнацтво в вирі Другої світової війни;* Роман Крохмалюк, що був уповноважений ВУ на Львів-округу, згодом на Львів-місто й пізніше став членом ВУ, опублікував свої спогади п.н. *Заграва на Сході;* його старший брат Юрій Тис-Крохмалюк помістив кілька спогадів із своєї діяльности у Військовій Управі, в якій він очолював Військово-історичний відділ аж до свого відходу до активної служби в Дивізії влітку 1944 року. Його статті булн друковані у журналах *Вісті* і *Вісті комбатанта*. Михайло Островерха, що записував протоколи Військової Управи й був редактором дивізійного тижневика *До перемоги*, який виходив до кінця 1944 року (згодом у Дивізії виходила газетка *До бою)*, надрукував свої спогади з того часу у *Вістях комбатанта*. Володимир Кубійович, провідник Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії, написав про українську дивізію у *Вістях:* „Початки української дивізії „Галичина", у спминах *Мені 70* та залишив окреме письмове свідчення про свою діяльність відносно дивізії. Один з кращих оглядів тих часів, в тому розділ „Військові справи", можна знайти у спминах Костя Паньківського *Роки німецької окупації*.

У цій праці описано, на підставі німецьких документів, розповідей учасників тих подій і протоколів Військової Управи відносини німецької влади та їхню політику відносно українських збройних сил, особливо української дивізії *Галичина,* яка формувалася з галицьких українців у німецькім війську „зброї СС-ів". Накреслено сильветки членів Військової Управи і їхні намагання виконувати взяті на себе завдання і відповідальність за підтримку творення дивізії. Сподіваємося, що ця коротка праця бодай частково допоможе майбутнім дослідникам у відтворенні картини бурхливих подій з часів Другої світової війни.

На цьому місці складаю щиру подяку найперше інж. Юрієві Тисові-Крохмалюкові, що був ласкавий написати передмову й прислав деякі матеріяли зі свого архіву, а далі: д-ві Мирославові Малецькому, мгр-ві Василеві Веризі, інж. Василеві Палієнкові, мгр. Богданові Артимишинові, інж. Іванові Скірі, д-ві Остапові Сокольському, Андрієві Коморовському — за їхні зауваження і вказівки; інж. Романові Крохмалюкові за копію протоколу від 27 серпня 1947 року, інж. Омелянові Тарнавському за інформації про членів Військової Управи, адв. Олексі Яворському й д-ві Степанові Молодавцеві за розповіді про свою службу в дивізії.

I

ТВОРЕННЯ ДИВІЗІЇ „ГАЛИЧИНА"

Після упадку Польщі в 1939 році, з решток території польської держави, які не зайняв Сталін і не прилучив до свого райху Гітлер, створено адміністративну одиницю-новотвір т. зв. *Генеральну губернію* на основі декрету Гітлера від 12 жовтня 1939 року. Той декрет загально окреслював правно-політичне положення Генеральної губернії та назначив Ганса Франка генерал-губернатором, який урядував у замку Вавелі у Кракові. Українське організоване життя в ГГ обмежувалося до допомогових акцій, шкільництва і т. п. Їх вели Українські Допомогові комітети, які пізніше оформлено в харитативну центральну установу п. н. Український Центральний Комітет (Ukrainischer Hauptausschuss). Провідником тої леґальної установи був професор Володимир Кубійович.

Коли в 1941 році німці зайняли Східню Галичину, у вересні у Львові постав Український Крайовий Комітет, який діяв до 28 лютого 1942 року. Тоді на розпорядження німецької влади УКК підпорядковано Українському Центральному Комітетові, який мав свій осідок у Кракові. Для того новоствореного відділу прийнято назву „Львівський відділ УЦК", а пізніше його перейменовано на „Діловий осередок у Львові". Від 2 березня 1942 року головою осередку став Кость Паньківський, який рівночасно був заступником провідника УЦК.

Війна Німеччини проти СРСР затягнулася і вимагала щораз більших зусиль, пожираючи все більші і більші жертви на фронтах; відчувався щораз більший брак людських резервів як у реґулярному німецькому війську — вермахті, так і елітних, особливих частинах — зброї СС (Waffen-SS). Як відомо, німецькі суходільні збройні сили складалися з двох родів військ — вермахту і зброї СС. Хоч вермахт поповнював свої лави звичайною мобілізацією німецького населення, на яку він мав леґальний монополь, його командування дуже скоро зрозуміло, що цього замало, і вже на початку східньої кампанії вермахт почав набирати з-поміж полонених і населення Східньої Европи людей до постачання та охоронної служби. У 1942 році таких вояків, як вони їх називали „гіві" від німецького слова Hilfswillige — „допоміжна сила", вишколювано до фронтових боїв і оформлювано в окремі відділи, звичайно батальйони. Вояки носили значки РОА (Российская Освободительная Армия), УВВ (Українське Визвольне Військо) чи інших національностей. На фронті вони були підпорядковані вермахтові й їх кидано у бойові дії, а адміні-

стративно для них створено було вермахтівську команду, т. зв. *Генерала для східніх військ,* яка видала спеціяльні для того війська медалі й військові відзначення, — інші від німецьких. Хоч німці були створили штаб РОА, під командою генерала Андрія Власова, але він був „командиром без війська", а його штаб вживали для пропаґандивних цілей, як от для вербування добровільців до частин *гіві* з таборів полонених чи для заклику, щоб червоноармійці перебігали до „Российской Освободительной Армии" по німецькому боці. Число цього „війська" швидко росло й наприкінці війни їх нараховувано коло одного мільйона — майже кожна німецька дивізія на Східньому фронті мала один батальйон *Гіві.* Коли німецькі з'єднання переміщувано на Західній фронт, вони забирали їх з собою, і вояки тих батальйонів вже при першій нагоді перебігали до альянтів або долучувалися до французьких повстанців та билися проти німців. Довший час це робилося поза плечима Гітлера, а як він довідався про існування такого „дивного" війська, дуже сердився і під першим імпульсом наказав їх розв'язати. Гітлер до кінця війни тримався засади, що чужі вояки не будуть воювати за німецькі інтереси, і тільки німецький вояк мусить здобути перемогу, здобичами з якої не схоче ділитися з ніким іншим. Одначе й він зрозумів, що один мільйон вояків — це велика сила, без якої Східній фронт був би дуже послаблений та не було з ними що робити. якби їх розпустити до цивіля.

Зброя СС була в складнішій і заразом скрутнішій ситуації, ніж вермахт. Спочатку зброя СС була створена для „особливих доручень" нацистської партії, чи радше фюрера, — ті вояки складали присягу послуху фюрерові Гітлерові, — але в ході війни есесівські з'єднання стали знаменитими фронтовими елітніми частинами, першорядно озброєними й вишколеними. На фронті війська СС завжди підпорядковувано командуванню вермахту й кидано у найкритичніші місця, — у найважчі центри бойових дій, — тому вони мали величезні втрати. До зброї СС приймалося тільки добровольців з певними високими фізичними вимогами й ознаками нордійських расових груп, наприклад, сині очі, ясне волосся і т. п. Хоч число тих військ у порівнянні з вермахтом було мале, — воно не переходило 10 відсотків сил вермахту, — проте поповнень було обмаль, особливо, як виявилося, що Східній фронт не спортивні ігрища. Німецька молодь втрачала ентузіязм і не хотіла вже голоситися до зброї СС, хоч на неї робилося великий пропаґандивний тиск. З другого боку, расові вимоги цих елітних частин Гітлера й Гіммлера не дозволяв їм на практику застосовувану вермахтом щодо набору *Гіві.* Але, як каже народна приповідка, біда всього навчить, тому спритний начальник головного правління (SS-Hauptamt) СС-оберґруппенфюрер Ґоттльоб Берґер (Gottlob Berger) попав на хитрий помисл: він почав вербування добровольців до зброї СС поза територією райху. Спочатку він повів акцію вербування серед „расових" *фольксдойчів,* головно в Румунії і Югославії. Згодом він поширив свою діяльність на т. зв. „германські краї" — Голляндію, Норвегію, Данію, Бельгію. Та й цього було замало для апетиту на нових рекрутів. Тоді Берґер почав „відкривати" нові території для вербування до зброї СС — балтицькі краї, де зформовано три дивізії (дві естонські й одну лотиську). Очевидно, що правління СС отримувало згоду Гітлера на кожну нову формацію, хоч Гітлер не завжди затверджував пропозиції Гіммлера, наприклад, Гітлер не дозволив на формування литовського військового з'єднання, бо вважав литовців за „політично ненадійних і расово нижчих".[1]

Не треба було довго чекати, щоб зброя СС не простягнула своєї руки й на „расово нижчі" народи, і так у зброї СС опинилися мусулмани з Балканського півострова зі своїми імами, до неї взято козацький корпус під командуванням ген. фон Панвіца, який англійці видали більшовикам зараз після закінчення війни, а при кінці війни Гіммлер прийняв у себе на авдієнції „унтерменша", якого ще рік тому не хотів на очі бачити, — генерала Андрія Власова, якому доручив зформувати з РОА дві есесівські дивізії. Одначе якось так склалося, що ті дивізії „власівців" звели перший свій бій в уніформах зброї СС, не проти кого іншого, а таки проти своїх німецьких „камерадів-СС" у Празі, — „власівці" помагали чеським повстанцям у боротьбі проти німців.

Тож зброя СС, на свій лад, пішла слідами вермахту й створила „своїх" *гіві,* що більше, перевищила у цьому вермахт, бо ці чужинецькі з'єднання були звичайно в силі дивізії, а їх число осягнуло 17 дивізій, що приблизно становило 50 відсотків всього війська зброї СС.

Коли це діялося, в Галичині, яку прилучено як п'ятий дистрикт до Генеральної губернії, урядував у Львові губернатор д-р Отто Вехтер (Otto Wächter)[2] від січня 1942 року. Вехтер, родом з Відня, син колишнього генерала австрійської цісарської армії, брав участь у „Аншлюсі" — прилученні незалежної австрійської держави до гітлерівського райху, був високим нацистівським чиновником, маючи партійну генеральську ранґу СС-ґруппенфюрера. Здібна й амбітна людина, він рядив у Галичині більш „людяно", ніж інші німецькі можновладці у Східній Европі, не згадуючи вже жорстокого й безоглядного Еріха Коха, райхскомісара т. зв. *Райхскомісаріяту Україна,* до якого включено Волинь. Може й тому, що вважав Галичину за „свою" територію, як колишню провінцію Австрії, а ще більше під впливом своїх співробітників, до яких належав його заступник д-р Отто Бауер, д-р Людвик Льозакер і полковник Альфред Бізанц, Вехтер виробив собі погляди, які в той час для німців видавалися єретичними, а для українців фантастичними.

Бауер був одружений з швайцаркою і жив певний час у США, з яких повернувся саме перед вибухом війни до Німеччини. Часом

навіть виявлялося, що він жалував, що приїхав в такий час назад. Льозакер, колишній віцегубернатор Галичини, був в той час президентом головного відділу внутрішніх справ правління Генеральної губернії. Він розумів потребу українсько-німецької співпраці. Полковник Бізанц, галицький німець, завжди рухливий, емоційний і оптимістично наставлений, був відомий українській громаді. У такому оточенні й під впливом українських контактів, Вехтер пізнав помилку німецької політики на Сході Европи й уважав, що для німецької перемоги конечна співпраця з українцями й росіянами — тому його ім'я згадується в колах тих, які хотіли використовувати ген. Власова і підтримували його заходи щодо формування російської армії для боротьби з комунізмом.

Галичину Вехтер уважав за спеціяльну країну, в якій якнайскоріше слід відновити німецькі впливи, що перервалися з упадком австо-угорської імперії. Він хотів „перевиховати" українську молодь Галичини, виплекати в ній „галицьку регіональну свідомість", щоб а майбутньому „злити цю свідомість у загальну німецьку". Але про це докладніше в наступному розділі.

Для цієї мети він бачив можливість у створенні української дивізії, яка, з одного боку, скріпила б німецькі збройні сили, а з другого, мала б вирішальний вплив на виховання української молоді з метою її „германізації". До того постали сприятливі обставини, бо Ваффен-СС активно вербувала добровольців з-поміж ненімців до своєї служби.

З такими ідеями Вехтер поїхав у березні 1943 року до Гіммлера й без великих труднощів отримав від нього дозвіл на творення „галицької дивізії". Гіммлер писав у листі від 28 березня 1943 року, що „фюрер в основному погоднвся на творення СС-добровольчої дивізії *Галичина*". Він вже тоді пнсав Вехтерові, яка дивізія буде: „мабуть, ґренадирська піхотна дивізія; коні й одяг повинна постачати Галичина; її вишкіл відбуватиметься десь у корінному райху". Не забув Вехтер і про, здавалося б, дрібницю — післав він Гіммлерові до затвердження „заклик" до молоді Галичини, щоб голосилася до дивізії. Очевидно, що Гіммлер той заклик затвердив.

Здавалося, що після того затвердження можна було робити всі потрібні заходи для творення дивізії. Але так не сталося. Німецькі власті з квартири Гіммлера не знали, як дивізію назвати — подекуди писалося про „леґіон", — не були певні де післати її на бойове навчання, звідки взяти для неї старшин, підстаршин, інструкторів. Цю ситуацію хотіла використати порядкова поліція, яка мала вишколювати вояків для дивізії. В той час німецька поліція намагалася набирати людей для своїх власних полків в люблінській окрузі, але чомусь тільки „греко-православних". Творення дивізії викликало широку кореспонденцію між різними урядами: одні до одних писали офіційні листи, висилали телефонограми та вели різні розмови.

Вехтер не був дуже певний, чи у вербувальній акції він назбирає досить добровольців, щоб створити одну дивізію, тому досить наполегливо вимагав від Гіммлера, щоб той дав згоду на деякі політичні концесії для українців та проголосив політичні кличі. Реченець проголошення творення дивізії зближався, а Гіммлер навіть не хотів відповідати на такі, у його понятті, раднкальні поступки. Вехтер хвилювався, просив свого шефа, щоб той вислухав його у приватній розмові, а якій Вехтер усе вияснить. У телефонограмі (Fernschreiben) від 12 квітня 1943 року Вехтер просить Гіммлера „вияснити основні політичні питання", про що він вже писав у попередній телефонограмі, а в телефонограмі від 19 квітня[3] він нетерпеливиться: „[...] як тут наша ситуація вимагає, ми далі очікуємо [від Гіммлера] відповіді на цілий ряд поодиноких питань важливого характеру, на які мусить прийти відповідь ще перед 28 квітня 1943 року".[4] (Це дата проголошення творення дивізії.)

Начальник головного правління СС, СС-оберґруппенфюрер Ґоттльоб Берґер, зі свого боку натякав Гіммлерові про потребу вияснення „політичних питань" при твореині дивізії. У телеграмі до польової квартири Гіммлера від 16 квітня він писав: „[...] весь галицький народ очікує у великому політичному хвилюванні (Unruhe) проголошення творення дивізії 28 квітня 1943 року; це хвилювання поширилося на цілу Генеральну губернію; зупинення вербувальної акції може скріпити дії банд партизантів та підсилить ворожу пропаґанду" [...] Берґер теж писав, що вимоги, щоб творити поліційні відділи з православних у деяких округах, буде неможливо провести в життя, бо в деяких околицях греко-католнки і греко-православі живуть дуже змішано".[5]

Врешті 12 квітня Вехтер скликав засідання своїх німецьких командирів і шефів, на якому докладно обговорено формування дивізії та винесено ряд пропозицій, які мав ще затвердити Гіммлер. (Як виглядає, підвладні Гіммлера не сміли робити найменшого потягнення без відома їхнього шефа.) Крім Вехтера, у засіданні взяли участь: генерал-лейтенант порядкової поліції Преффер-Вільденбрух, шеф правління Бауер, СС-бриґаденфюрер і генерал-майор поліції Штроон (він був представником СС і поліційного фюрера), підполковник Вернерер, майор Деґенер, керівник станиці поповнення СС-штурмбаннфюрер Зіляфф, полковник Бізанц, Тешлер, керівник президії правління Нойманн. Ані одного українця!

Хоч на тому засіданні опрацьовано всі деталі щодо формування дивізії та рішено проголосити її творення, проте деякі справи „валкувалися" далі поміж поліційними фюрерами й іншими шефами. Були навіть думки, щоб взагалі занехати спраау набору добровольців до дивізії, одначе сам Гіммлер остаточно вирішив долю дивізії: дивізія увійде в склад зброї СС.

5 липня вийшов наказ про покликання добровольців до дивізії: до 17 липня отримають карти покликання — 300 старшин, 48 лікарів, 1.300 підстаршин, 800 абітурієнтів, випускників середніх шкіл і студентів і 2.000 мужви. У тому наказі також говориться про творення „галицьких СС-добровольчих полків, чч. 4-8", зазначуючи, що до них слід набирати з „10.000 мужчин, призначених на роботи до райху"; до цих т.зв. „поліційних" полків теж приймали низьких ростом „160-164" см[6], бо до дивізії спочатку брали ростом від 165 см.[7] Як у тому наказі розуміти вислів „призначених на роботи до райху", коли на 2 червня 1943 року було зголошених 81.999 добровольців, з яких 52.875 було признано до асентерунку, 29.124 не прийнято? Мабуть, хтось „нагорі" передбачував труднощі в осягненні відповідної скількости добровольців, і набором людей, „призначених на роботи до райху", хотів забезпечити безсумнівний успіх, а може той наказ був складений ще перед початком вербувальної кампанії? Чи це означало, що людей, забираних на роботи до райху, були б „добровільно" чи насильно відряджували до дивізії? Про те докладніше не відомо.

Так почалася історія вишколу, формування і бойових дій вояків дивізії, яких покликано на вишкіл до табору „Гайделягер" біля міста Дембіца, положеного на шляху між Краковом і Львовом, та до „поліційних" полків, яких було п'ять і вони були розміщені в районі колишнього польсько-пруського пограниччя, біля Гдині, Білостоку, та у Франції — Мец, По, Тарб, Сальє-де-Борн.

⁂

З українського боку були намагання творити національні збройні сили, згадати б хоч Дружини Українських Націоналістів, популярно названі „легіонами" *(Нахтігаль і Роляндт)* — два батальйони, що були зформовані напередодні німецько-радянської війни в 1941 році. Під час творення дивізії їх вже розв'язано, а їхніх старшин арештовано. Більшість з них дістала амнестію, коли вони зголосилися до дивізії. Професор Кубійович теж обстоював думку, що українцям потрібні власні військові з'єднання, бо поразку Німеччини можна було тоді передбачувати, а наприкінці війни могли створитися такі ситуації, в яких своя власна військова сила мала б значення, — в пам'яті ще були свіжі події з Першої світової війни.

Володимир Кубійович був провідником Українського Центрального Комітету. Провідником він став більше з бігом обставин, як зі свого бажання. В 1939 році полк. Роман Сушко організував в Генеральній губернії українську централю і вів переговори щодо кандидата на пост її голови. Важко було знайти кандидата сприємливого для різних політичних угрупувань, тому полк. Сушко запропонував проф. Кубійовича, який не належав до ніякої політичної партії.

Спершу Кубійович мав обняти відділ шкільних і культурних справ в організації, яку названо Українське Національне Об'єднання. (Під такою назвою існувала вже організація для українців в Німеччині.) Статуту УНО, ані її назви, Ганс Франк, генерал-губернатор, не затвердив і щойно влітку 1940 року подібну організацію затверджено під назвою Українського Центрального Комітету. (Протокол, 22.8.1947).

Володимир Кубійович

Володимир Кубійович народився 23 вересня 1900 року в Новому Санчі, де його батько, що походив з Городенки, був дрібним службовцем податкового уряду й одружився з полькою 16 років від нього молодшою. За тодішнім звичаєм мішаних подруж в Галичині, сини йшли за батьком, а дочки за матір'ю, тому Володимира охрещено в греко-католицькій церкві. Вихований вдома й школі в „руському" дусі, В. Кубійович від молодих літ посвятився українській науці й громадській діяльності.

За часів Західньо-Української Народної Республіки він служив в артилерії УГА десятником, після війни дістався до Краківського університету, де почав студіювати історію, але „припадково" перекинувся на географію, коли, записавшися до географічного гуртка, зацікавився більше цією галуззю науки. Він вирішив спеціялізуватися в географії населення, зокрема географії осель. Закінчивши студії, здобув докторат в червні 1923 року за праці про Ґорґани, поринув в наукову працю, став доцентом Ягайлонського університету в Кракові. Його діяльність, як географа України, — допоаіді, виставки карт і діяграм, виступи за кордоном — довела до конфлікту з польським міністерством релігійних справ і освіти, яке заборонило йому викладати в університеті (лист від 16 червня 1939 року).

В тому ж році вибухла 2-га світова війна, прийшли німці, розбивши Польщу, потім слідував напад Гітлера на СРСР. Дальша праця В. Кубійовича, як провідника УЦК, була головно в допомоговій, культурній і освітній ділянках. На тому пості Кубійович зустрічався з різними високими чиновниками 3-го райху, — генерал-губернатором Гансом Франком у Кракові, „шефом гестапо на цілий світ" Мюллером в Берліні, губернатором Галичини О. Вехтером.

Під час його інтенсивної праці на українському полі, щораз більше поглиблювалася прірва між ним і його дружиною-полькою, з якою він одружився в 1929 році. Їй боліло, що він „співпрацює“ з ворогами Польщі, прикро було їй читати про його антипольську діяльність у пресі, його усунення з університету, — тому вони розійшлися в 1940 році, а в 1944 році взяли судову сепарацію.

В. Кубійович був прихильником творення української збройної сили й 8 березня 1943 року написав листа до Франка у тій справі. В той час творення дивізії з галицьких українців вже було вирішене, і Кубійовичеві тільки лишилося вести переговори з губернатором Галичини Вехтером щодо деяких умов. Врешті, переговоривши справу підтримки вербувальної акції з комбатантами й членами УЦК, митрополитом Андреєм Шептицьким, Кубійович погодився підтримати творення дивізії. Він хотів очолити Військову Управу, але Вехтер в останній хвилині назначив самовільно „свого“ голову — полк. Альфреда Бізанца. Все таки Кубійович старався впливати на працю ВУ, брав участь у деяких спільних засіданнях і цікавився справами дивізії ввесь час.

Коли Вехтер дістав згоду на творення дивізії „Галичина“, Кубійович вважав, що українцям не слід стояти осторонь, і „втрутився“ у ті справи, як сам пише у своїй автобіографії *Мені 70* (ст. 59-61).

> У такій ситуації я вирішив активно втрутитися в ці справи. 3.4.1943 я відбув довшу розмову з губернатором і д-ром Баусром і висловив волю організованого українського громадянства спільно з німцями боротися проти більшовиків, але рівночасно перестеріг, щоб німці не провадили в Галичині вербувальної акції без опертя на українську суспільність і без політичної бази. Наслідком цих моїх заваг розпочалася довша дискусія, яка довела до виміни думок, з одного боку, між мною і Вехтером та його співробітниками, а з другого — між мною і численним українським громадянством.
>
> Постало питання, чи нам солідаризуватися з творенням дивізії, чи це має бути тільки ініціятивою німців. Думки були поділені. Були застереження, що дивізія постає в час, коли доля Німеччини майже вирішена, що з творенням дивізії не пов'язані політичні зобов'язання з боку німців, що німцям не можна довіряти, а врешті — що існування дивізії утруднить наше становище в майбутньому щодо західніх альянтів.
>
> За активну участь українців в організації дивізії та за співвідповідальність українських кіл промовляли такі моменти: ми хотіли творити українську збройну силу, і треба було використати вигідний час, ураховуючи весь ризик. Дивізія „Галичина“ постала б і без нас, але тоді український чинник не мав би впливу на її характер і на захист інтересів українського вояцтва. Дивізія скріплювала наш стан посідання в Галичині та могла його зміцнити і на інших українських землях. Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати реґулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава; можна було мати деяку надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після програної німцями війни. Завдяки дивізії українська справа виходила деякою мірою на міжнародну арену.“[...]
>
> У розмовах з Вехтером устійнено такі пункти: галицька військова формація мала б бути дивізією, її реґіональний характер мав бути зазначений у назві „Дивізія Галичина“, в однострої і відзнаках, дивізія підлягала Зброї-СС, як і інші чужонаціональні більші військові з'єднання, набір мав бути добровільний (його поширено на всю Ґенеральну губернію), релігійна опіка буде в руках українських духовників, речником дивізії перед українськимв і німецькими колами мав бути УЦК. Рівночасно з актом проголошення дивізії з німецького боку мав появитися також мій заклик до українського громадянства ставати в ряди дивізії. Набором до дивізії, опікою над жовніром та його родиною і поміччю в організації дивізії мала клопотатися Військова Управа, членів якої номінуватиме губернатор Вехтер на мою пропозицію, при чому з огляду на вагу справи очолювати Військову Управу маю я. Старшинський корпус мав бути мішаний — німецький і український. Ціла низка доволі важливих подробиць мала бути устійнена в найближчому часі. Також мало прийти приваймні до частинної політичної амнестії (зокрема для членів ОУН).
>
> Після розмови з Вехтером і Баусром я розпочав розмови з українськими громадянами, у першу чергу з комбатантами і членами проводу УЦК. Але першу розмову я відбув з найвищим для українців авторитетом — митрополитом Андреєм, і почув з його уст: „Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії“. Політичні середовища ставилися до справи дивізії позитивно або нейтрально (обидва відтами ОУН). Очевидна річ, що справу дивізії обговорювали ми докладно з д-ром Паньківським. [...]'

Слід відмітити, що в той час розбудовувалася Українська Повстанська Армія, тому Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери поставилася до творення дивізії „Галичина“ неґативно, а подекуди вороже. Все таки українська молодь, виховна на ідеалах і прикладах визвольної боротьби, на заклик учасників визвольних воєн, голосилася до української дивізії.

1. Докладніше про це у статті Р. Колісника п. н. „Німецька окупаційна політика і зброя СС під час 2-ої світової війни“, *Вісті комбатанта*, ч. 2 (82), 1976 р.
2. Після війни Вехтер втік до Італії, де переховувався в австрійському манастирі *Марія дель Аніма* в Римі. Там помер на туберкульозу в 1949 р.
3. Geheim, Dringend, 12.4.43 21.00; An den Reichsführer-SS... Ihr stets gehorsamer Wächter, gouverner und SS-Brigadenführer. (National Archives, Washington, D.C. — далі в тексті: NA. Копії цих документів є в архіві Братства кол. вояків 1-ої УД УНА.
4. Fernschreiben Nr. 681; Governeur Galizien, Lemberg, den 19.4.43, 19.00, an SS-Hauptsturmführer Grothmann, Persönlicher Stab des Reichsführer-SS, Berlin, Swit-Prinz Albrechi-Str. 8.; Wächter, Governeur und SS-Bridgadenführer. (NA).

5. SSHA 4268 16.4.43. 1055; An den Reichsführer-SS...; Der Chef des SS-Hauptamtes, Gez. Berger, SS-Gruppenführer. (NA).
6. Der Reichsführer-SS, Tgb. Nr. 35/88/73g, RF/Bn; Geheim; Feld-Kommandostelle, den 5 Juli 1943; 1) An den Chef des SS-Hauptamtes, 2) An den Chef des SS-Führungsamtes, 3) An den Höheren SS-und Polizeiführer Ost (mit dem Auftrag, den Herrn Generalgouverneur zu unterrichten); 4) An den Gouverneur des Distrikts Galizien SS-Brigadenführer Dr. Wächter, 5) An den SS-und Polizeiführer Galizien; gez. H. Himmler. (NA).
7. Німецька нацистська партія визнавала п'ять расових груп: 1. чиста нордійська, 2. домінантна нордійська або фалійська. 3. гармонійні мішанці з двох перших груп з малими домішками альпійської, динарської або середземноморської груп, 4. мішанці, переважаючого східнього або альпійського типу, 5. мішанці позаевропейського походження.

   На засіданні Вехтера від 12 квітня 1943 року рішено до Дивізії приймати добровольців „великодушно", наприклад, „з огляду на персічно низьку якість людського матеріялу, особливо з расової точки зору, прийматиметься людей теж з расових груп III і IV. Найнижчі ростом 165 см. Допускається до зголошування річники 1925-1908 включно".
8. Щоденник *Краківські вісті* подавав вістки, які поміщувала закордонна преса про українську дивізію. Перша вістка появилася у румунській *Трибуні*, де було згадано про „галицьку легію і галицький народ" а *Іль Масаджеро* помістив вістку п.н. „Українці під прапорами Німеччини".

   Італійські репортери поміщували вісті не тільки про Дивізію, але теж про інші події в Галичині, наприклад, берлінський кореспондент Енріко Маса писав про Дивізію в ґенуезькому *Іль Секольо XIX* і в мілянському *Іль Пополо д'Італія*. Він теж докладно описав виставку української преси в Галичині, що в той час відбувалася у Львові. Ґвідо Тоніллі подавав вісті до *Іль Пополо ді Рома*, а Франклині звітував до римської газети *Іль Джорнале д'Італія*. Римське радіо повідомило 31 травня 1943, що українська галицька дивізія не має нічого спільного з формаціями ген. Власова. *(КВ*, 18 червня 1943, ч. 128).

   Новини про творення Дивізії були у німецькій пресі, яка виходила а Генеральній губернії, наприклад, *Краковер Цайтунг*, а щоденник *Фелькішер Беобехтер* помістив допис воєнного звідтавця Вальтера Мюллера а ч. 151, 31 травня 1943, п.н. „Ідуть українські охотники — з приводу створення Стрілецької Дивізії СС *Галичина*". *(КВ*, 3 червня 1943, ч. 117).
9. Дивись ще Володимир Кубійович: „Початки Української Дивізії *Галичина*", *Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА* ч. 2-4, Мюнхен, 1954. (Далі в тексті *Вісті*.)

II

„УКРАЇНЦІ" ЧИ „ГАЛИЧАНИ"?

Губернатор дистрикту Галичина Вехтер прийшов до переконання, що продовження жорстокої політики на Сході Европи, яка трактувала всіх людей на тих територіях як *унтерменшів* без ніяких прав, не принесе бажаної перемоги у війні з більшовиками. Він не був одинокий, бо серед перших, які почали домагатися зміни політики, були командири елітних військових з'єднань зброї СС. Вони на власній шкірі переконалися, що *унтерменші* на фронтах виявилися не гіршими від *юберменшів* і примусили „найкращого на світі німецького вояка" до постійного відступу. Вони запротестували проти випуску пропагандивної брошури „*Унтермени*", яку мали розповсюджувати пропаґандисти Гіммлера, представляючи слов'ян як неповноцінних людей-створінь, десь на щаблі розвитку поміж людьми і звірячим світом. Вони почали вказуати Гіммлерові, що його політика на Сході Европи веде до німецької поразки, і він мусить її змінити.

Вехтер належав до людей дії і свої погляди не „тримав для себе", а почав писати у тій справі до Гіммлера, очевидно підкреслюючи свою вірність та власноручно дописуючи на кінці листа "Ihr stets gehorgsam" — „Вам завжди послушний".

Та не всі німецькі провідники на Сході Европи думали так само, як Вехтер. Партійна німецька адміністрація на чолі з райхскомісарем Еріхом Кохом була вороже наставлена до найменшого національного вияву українців, застосовуючи найбрутальніший масовий терор і злочинний визиск населення. Коли рознеслася вістка про творення „українського" військового з'єднання, тобто „галицької дивізії", німецька влада в Україні почала широку акцію проти дивізії. Вони „звітували" Гіммлерові про майбутні неґативні наслідки такої української частини, часто перекручуючи історичні факти в користь своїх „арґументів". Гіммлер розумів їх мову, йшов їм на руку з усякими обмеженнями щодо „українства" дивізії, видаючи відповідні накази. З другого боку, на спроби Вехтера поширити „українськість" дивізії, Гіммлер холодно, а то й вороже реаґував, і ціла „дебата" між Вехтером і його зверхником закінчилася тим, що Гіммлер наказом встановив, що в дивізії нема українців, а тільки галичани.

Яке широке зацікавлення викликало творення „української" дивізії в Галичині серед німецьких фюрерів, може послужити лист шефа *Ордунґсполіції* (SS-Obergruppenführer Kurt Daluege), який пи-

сав у листі від 14 квітня 1943 року до генерал-лейтенанта Вінкельманна в Берліні:

Я обговорював з райхсфюререм-СС згадувану Поліційну стрілецьку дивізію (Polizei-Schützen-Division). Райхсфюрер-СС нічого не знає про цю дивізію, йому не відоме її позначення і теперішня форма. Саме виготовляється наказ наступного змісту:

Буде створена фронтова дивізія для зброї СС, яка буде зформована зброєю СС. Вона складатиметься з українців-греко-католиків і правдоподібно називатиметься „Галицька дивізія", тому що ці українці походять з Галичини. Решта українців в Генеральній губернії, разом з люблінською округою, є греко-православні (griechisch-orthodox). З них створиться поліційні полки, які теж матимуть німецький командний склад; з тих українців не зформується більше, як трьох батальйонів. Зовсім не допуститься до участи національно-українських груп інтелігенції (national-ukrainische Intelligenz-Gruppen), в тому й Бандери. Райхсфюрер-СС це категорично забороняє. Він дуже добре пам'ятає про воєнний час з 1917-18 років, як німецькі чинники пробували творити самостійну Україну. Як тільки з'явився успіх, тоді провідні кола українців, до яких в більшості належали теж люди Бандери (Bandera Männer), так подякували і похвалили німців, що почали стріляти до нінімецьких офіцерів і вояків.[1]

Це був тільки початок. Інший лист чи радше записка, яка наробила багато галасу в машині СС, вийшла від ґебітскомісара Гертера з міста Горохова на Волині. Він післав її по партійній драбині до свого шефа в Луцьку, до СС- і поліційного фюрера для Волині і Поділля 19 червня 1943 року[2]. У свою чергу той післав цю нотатку 30 червня[3] до свого зверхника, вищого-СС і поліційного фюрера для Південної Росії, СС-оберґрупенфюрера і генерала поліції [Гаиса Пріцманна?]

Нотатка коротка, лаконічна, але ясна змістом:

З боку [Unakor?] висловлюються побоювання щодо української дивізії в Галичині. Є загальна думка, що вона стримітиме до тієї самої мети, і буде, як сталося в 1918 році — у відповідний момент [її вояки] повернуть їм дану зброю проти німців.

СС-оберґрупенфюрер післав цю записку 8 липня до Гіммлера, дописуючи від себе:

[...] Тому що, на жаль, дуже часто говориться всюди, навіть у пресі в Генеральній губернії, про Українську СС-дивізію, я був би вдячний, якби райхсфюрер-СС видав наказ, в якому вияснив би (bestimmen), що Галицька дивізія обмежена до території Галичини, та принципово заборонив би вживання українських висловів.[4]

Райхсфюрер-СС зрозумів. Він погоджувався зі своїми партійними фюрерами й на результат не треба було довго чекати. Вже 14 липня 1943 року він видав короткий наказ:

До всіх шефів головних управлінь: При згадуванні галицької дивізії, я забороняю колинебудь говорити про українську дивізію чи українську національність. в.р. Г. Гіммлер."[5]

Вехтерові була відома та ціла „афера", з якою він дуже не погоджувався, що виявив яскраво у своєму довгому, бо аж 6-сторінковому листі до Гіммлера від 30 липня 1943 року. У 9 точках він старається на всякий лад доказати Гіммлерові про шкідливість такої політики та його наказу. Ось вони подані у скороченій формі:

1. Галичина — це державно-територяльне поняття, а не національне (Volkstumbegriff). „Не повинно тепер до нашого завдання належати стоплювання українців і поляків у „галичан", — писав Вехтер.

2. У Генеральній губернії німці затвердили й офіційно визнали назви „українських" установ, як от: Український Центральний Комітет і т.і.

3. В райху є багата література про українців в Галичині.

4. Якщо не існують українці, а тільки галичани, то тоді як звертатися в Галичині до поляків, а як до українців? Хто тоді мав би голоситися до дивізії?

5. Тепер не можливо вводити якусь іншу назву для українців в Галичині. Чи маємо йти назад і називати їх русинами? Ця назва перестала бути вживана вже від 1918 року, до того вона однозначна з поняттям „русофіла" (Russlandfreund).

6. Введення у дивізії назв „Галичина" і „галицький" фальшиве з політичних міркувань, бо така практика „недвозначно аказуватиме на мету німців денаціоналізувати (etnationalisieren) цих людей", — аргументував Вехтер.

7. Німці з'єднали собі прихильність населення Галичини, — поляків, а ще більше українців, — тому, що їх порядніше трактують, як на інших землях Східньої Европи. Українці національно свідомі, тому відкидають червону Москву. Вехтер пише, що ці національні тенденції українців конче треба використати й „спрямувати" їх на антибільшовицькі рейки — тим самим зміцнити їхні зусилля для користи райху.

У 7-ій точці Вехтер довше зупиняється над своєю теорією: що він хоче створити на території Галичини й яку ролю він приготовляє для галицьких українців. Добиваючися творення „української дивізії", Вехтер мав на оці майбутні пляни для свого „дистрикту Галичина" й галицьких українців. Галичину він уважає за окрему своєрідну територіяльну одиницю, на якій живе населення, що має „свою специфічну свідомість". Він твердить, що нові виховні заходи серед галицьких українців у майбутньому перетворить їхню теперішню свідомість у нову — „особливу крайову галицько-українську свідомість". Подібна свідомість існувала під час 150-літнього австрійського владування. Правда, за часів польських і більшовицьких її заступила інша — українська національна свідомість, особливо серед молодшого покоління. Все таки в молоді можна буде знову викликати таку саму „свідомість", яка була за Австрії. Далі Вехтер зрадився, до чого він стремів, кажучи, що таке виховання евентуально доведе до злиття „галицької свідомости" із т.зв. „німецькою свідомістю". Для-

візія матиме вирішальний вплив на виховання української молоді в такому дусі.

Тепер існує інша ситуація, і не треба перетягати струни: наразі добровольці свідомі українці, горді зі своєї національности, з української мови і великої культури свого народу, — тому вони неґативно зареаґують на такі розпорядження, як наказ Гіммлера.

8. Ситуація в Галичині не завидна. Німці, хоч-не-хоч, примушені звертатися до „українців", щоб помагали їм в боротьбі з партизанами Ковпака. (На доказ, він залучив німецьку летючку в українській мові з закликом до „українців"). Виконання наказу Гіммлера німцями деморалізуватиме добровольців у дивізії.

Вехтер просить, щоб Гіммлер обміркував його виводи, закінчуючи своє звідомлення: „З огляду на положення, в якому сьогодні опинився райх, і беручи до уваги моє переконання, що ключ до нашої перемоги чи загибелі, схований, — як раніше, так і тепер, — у політиці, яку райх вестиме на Сході"[6] [...]

Як Гіммлер зареаґував на листа від Вехтера? Досить гостро. У відповіді 11 серпня він дивується, що Вехтер так дуже скоро змінив свої погляди й, обертаючи виводи Вехтера другим кінцем, каже йому, що власне слова „Галичина" і „галицький" продовжують традиції австрійського коронного краю. Висновки, які витягнуло сьогоднішнє правління Галичини і Кракова — фальшиві, — напоминає Гіммлер, — навіть якщо б ми мали їх вживати тільки для пропаґанди, назовні. Гіммлер настоює на забороні вживання слів „Україна", „українець". Він і так защедрий для української інтеліґенції, бо дозволив їй на Львівський університет. А ця інтеліґенція і цього не варта, „якщо взяти до уваги, яка вона невдячна і нездала, — як тільки слов'янин може бути! То вона звідти вислала своїх емісарів на російську Україну, щоб там вести освідомлювальну роботу". Наприкінці свого листа він „потішив" Вехтера тим, що „не буде карати тих галичан, які себе називатимуть українцями".[7]

Вехтер відповів Гіммлерові 4 вересня 1943 року, підкреслюючи насамперед, що він погоджується з поглядами Гіммлера. (Як він смів би не погоджуватися?) Далі в листі Вехтер ще старався боронити свою концепцію про „перевиховання українців" та про „виплекання нової галицької свідомости". При тому, Вехтер висловив своє обурення на „тяжкий закид щодо висилання емісарів галицької інтеліґенції на російську Україну". Вони не правдиві. Він сам прослідив цю справу й довідався, що такі оскарження вийшли від ґебітскомісара в Дубні (мабуть, того самого, що написав вищезгадану нотатку про дивізію). Той наклеп, це ніщо інше, як злоба, тому що в Галичині ще донедавна (до рейду Ковпака) панував спокій, коли тим часом на Волині вже від давна панують заколоти й безлад. Вехтер проситься ще раз на побачення, щоб особисто все Гіммлерові розповісти та вияснити.[8]

Але Гіммлер вже більше Вехтерові не відповідав.

До Гіммлера писали і інші високі чиновники, але його поглядів ніхто не змінив, навіть коли ясно підкреслювалося, що це тільки тимчасова зміна політики, яку при першій нагоді можна буде занехати. Це ясно виходить з листа „партійного товариша Гіммлера", який післав йому 5 серпня 1943 року.

(Не відомо, хто того листа писав, бо копії німці не підписували, але це мусив бути „близький знайомий", коли звернувся до нього „Дорогий партійний товаришу Гіммлер!")

У своєму 4-сторінковому листі він наводить менш-більш такі самі арґументи, як Вехтер, щодо заборони вживання „Україна", „українець". Він пише, що в Галичині і Генеральній губернії всі українські установи й товариства, на які дозволив німецький уряд, мають у назві слово „український"; існує також „українська поліція". „Українці — це тільки означення „народної приналежности" Volkszugehörigkeit). В ніякому разі не думається про українську державність чи пов'язання з будь-якими майбутніми великоукраїнськими (grossukrainischen) можливостями.

Коли творилася дивізія, українцям ніхто ніколи не обіцяв, що „вони будуть боротися за Україну чи за український народ; їхня боротьба буде тільки пайкою української групи до оборонної боротьби проти більшовизму — за нову Европу".

Для дивізії слід прийняти назву „українська", хоч би тому, щоб українці не розчарувалися в німцях і щоб ні більшовикам, ні бандерівцям не дати матеріялу для їхньої пропаґанди проти німців. „Що можна буде пізніше змінити, те і зміниться в користь райху чи відносно державних інтересів, чи населення в Галичині, а сьогодні не варт цього всього виявляти в час найвищого воєнного напруження," — писав він.[9]

Так українці пішли до дивізії з мрією, що її у свій час перетворять в українську національну армію, а тим часом німці, чи радше Гіммлер, „перетворив" їх на „галичан". Щойно майже півтора року пізніше, коли „Галичину" і „галичан" зайняли більшовики, на пропозицію командира дивізії Фрайтаґа, Гіммлер „великодушно зарядив" змінити додаток до назви дивізії в дужках з („галицька ч. 1") на („українська ч. 1") — офіційна українська назва дивізії звучала:

14. Ваффен-Ґренадирська Дивізія Зброї СС (українська ч. 1).

Про цю „великодушність" вояки дивізії довідалися 17 листопада 1944 року з пропаґандивної листівки про „світоглядове виховання", коли дивізія стаціонувала на Словаччині. З тієї листівки видно, як німцям було важко піти на будь-які „уступки", хоч вони до нічого не зобов'язували, — навіть найбільші оптимісти серед них вже не вірили, що вони колись повернуться до Галичини, — як вони незугарно й непереконливо, ширили свідому гіпокризію:

1. Дивізію зложено в основі в Генеральній Губернії із Области Галичина. На цій основі одержала дивізія названня „галицька ч. 1."

2. З часом ставала дивізія щораз більше сукупністю українських людей з усіх просторів України і має бути теж в майбутньому військовою батьківщиною всіх українців. Тимто поняття „галицька" стало завузьке і з цих міркувань Райхсфюрер наказав перейменування на „українська".

3. Перейменування стоїть у тісному зв'язку з загостренням боротьби всього українського народу проти большевизму" [...]

Або такий написаний пропаґандивний вислів: „Через це перейменування сповнилося довголеліяне нами усіма [sic!] бажання. Але цим переймаємо на себе також святе зобов'язання: „Зберегти єдність України!" [sic!][10]

Врешті, чотири місяці пізніше, коло замкнулося, коли генерал Павло Шандрук 17 березня 1945 року проголосив творення Української Національної Армії з вояків-українців, які були в німецьких збройних силах, а дивізії, яка стояла в боях біля Фельдбаху в Австрії, дав врешті дійсну національну назву: *1-ша Українська дивізія Української Національної Армії.*"[11] Одначе ті заходи, як кажуть на Заході, прийшли запізно й були замалі.

1. Der Chef der Ordnungspolizei SS-Obergruppenführer Kurt Daluege: An Generalleutenant Winkelman, Berlin, z. Z. Feld-Kommandostelle, den 14.4.43. (Архів Головної управи Братства кол. вояків 1-ої УД УНА — далі в тексті „Архів Братства").
2. Der Gebietskommissar, VI 91/43 geh.; Gorochow, den 19.Juni 43; An den Herrn Generalkommissar für Wolhynien und Podolien in Luzk; gez Härter. (Abschrift). (NA).
3. Der SS-und Polizeiführer für Wolhynien und Podolien; Luzk, den 30.6.43; An den Höheren SS- und Polizeiführer BB in Kiew; I.A. Oberlt. d. Sch. (NA).
4. Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland Süd. Wolfsheide, den 8.7.1943; An den Reichsführer-SS; [підпис нечіткий] SS-Obergruppenfürer und General der Polizei. (NA).
5. Der Reichsfürer-SS, 48/10/43 g.; Geheim; Feld-Kommandostelle, den 14.7.43; An alle Hauptamtchefs; „Bei der Erwähnung der galizischen Division verbiete ich, jemals von einer ukrainischen Division oder vom ukrainishen Volktum zu sprechen." gez. H. Himmler. F.d.R; [підпис нечіткий] SS-Obersturmbannführer. (NA).
6. Generalgouvernement Der Gouverneur des Distrikts Galizien; Lemberg, den 30. Juli 1943.; Geheim; Dr. Wa/Ra, Zl. 19/43 g. Persönlich; An den Reichsfürer-SS und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler, Berlin SW 11, Prinz Albrech-Strasse Nr. 8. (підпис) Dr. Wächter. (NA).
7. Der Reichführer-SS, Tgb. Nr. 48/10/43 g. Geheim; 11 August 1943. Feld-Kommandostelle; An den Gouverneur des Distrikte Galizien SS-Brigadenfürer Dr. Wächter, Lemberg. (NA).

8. Generalgouvernment Der Gouverneur des Distrikts Galizien; Lemberg, den 4. September 1943. Dr Wa/Ra; Zl. 19/43; Geheim; An den Reichsfürer-SS... (NA).
9. An den Reichführer-SS und Chef der Deutschen Polizei, Heinrich Himmler, Berlin; Betr.; SS-Schützendivision Galizien. 5. Aug. 1943. (NA)
10. 14. Ґреи. Див. Зброї СС (українська ч. 1); див. Шт. Кв., дня 17.11.44; Відн.: Світоглядове виховання. (Архів Братства).
11. Офіційна назва Дивізії від 30 липня 1943 року була: SS-Freiwilligen-Division "Galizien" (СС-добровольча дивізія „Галичина"); від 27 червня 1944 року: 14. SS-Freiwilligen-Grenadier-Diwision (galizische Nr.1) (14 СС-добровольча ґренадирська дивізія (галицька ч. 1); від 27 червня 1944 року: 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr.1) — (auch 1. Division der Ukrainischen-Armee (14 ґренадирська дивізія зброї СС (галицька ч. 1), а також 1-ша Дивізія Української Національної Армії).

K. G. Klietmann. Die Waffen SS, eine Dokumentation. Osnabrück, Der Freiwillige, 1965 (ст. 183).

Як у назві між чужинецькими формаціями, напр., (14 Waffen-Grenadier-Division) і німецькими, напр., (1.SS-Panzer-Division) була різниця, так і заборонялося чуженицьким воякам називати себе SS-Mann. Коли одного вояка української дивізії Головний уряд державної безпеки (Reichssicherheitshauptamt) у зголошенні судової справи 26 травня 1944 року назвав „українським СС-маном" (Ukrainisher SS-Mann), Гіммлер негайно (26 травня) видав розпорядження до всіх шефів Поліції безпеки (Sicherheitsdienst): „Прошу звернути увагу, щоб у всіх зголошеннях та в усіх урядових й неурядових висловах не вживати для членів чужої народности, які сьогодні підпорядковані СС-організаціям, так дорогої нам і високоцінної назви SS-Mann". (Der Reichsführer-SS Bra/H., Gb. Nr. 39/37/44. Feld-Kommandostelle, den 28.5.1944).

III

ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОЇ УПРАВИ

Надійшла весна 1943 року. Німецькі війська, у невпинних важких боях, повільно, але беззупинно, відкочувались назад на захід, відбиваючи тут і там клапті території від Червоної армії у спорадичних протинаступах. Народ на Великій Україні карався під колоніяльним гнітом, який безпощадно утримував райхскомісар Еріх Кох: загибель мільйонів, — ніхто не знає скільки, — військовополонених в таборах від голодової смерти, закриття шкільництва, тяжка праця у „лігеншафтах" — німецьких колгоспах, здача контингенту, примусові вивози на роботи до Німеччини, де їм німці нашивали на одяг значок „Ост" й тримали у таборах праці в жалюгідних обставинах, вербування до відділів „гіві" — це були щоденні явища. Кох зформулював свою політику одним реченням: „Для мене один найгірший німець більш вартує, ніж 1000 найкращих українців." А Коли Кубійович натякнув Даргелеві, заступникові Коха, про можливість створення окремої української формації, Даргель відрубав: „Ми не маємо для українців зброї. У майбутній Европі для вас лишиться тільки мітла й сапа."[1].

У порівнянні до Великої України, в Галичині ситуація була багато краща. Галичина була „спокійним островом на розбурханому морі", — казав один раз Вехтер. Люди давали собі раду, як могли, у невідрадних воєнних часах, робітники з Галичини не носили в райху нашивок „Ост", і навіть мали свою організацію УНО (Українське національне об'єднання) зі своєю централею в Берліні. Було відкрито кілька гімназій і учительських семінарій, а у Львові політехніку й педагогічний факультет. Все таки з усіх боків насувався тиск, напруження. Треба було здавати контингенти сільських продуктів, за що німці видавали, як нагороду, горілку гонену з хемічних препаратів, людей вивозили на роботи до райху, де доводилося працювати у заводах під постійними нальотами альянтських бомбовозів. Із зближенням фронтів німці ставали щораз більш нервозними, реаґували навально, а обі ОУН щораз більше активізувалися, зброїлися — готувалися до остаточної боротьби за українську державність, самотужки, бо всі дотеперішні намагання створити чисто національні військові з'єднання у німецьких збройних силах до нічого не довели. Поляки теж не сиділи бездільно — вони почали зброїтися, організуватися у підпільні збройні відділи, а у Львові діяла їхня боївка, вислана з Варшави, для „порахунків з українцями" — у їхніх політичних плянах „східні креси" далі вважалися невід'ємною частиною Польщі. А населення Галичини ще не забуло про жахливі вбивства більшовиками по тюрмах, спільні гроби помордованих, відкриті під Вінницею. Загал українців, головно інтеліґенція, з острахом і непевністю дивилися в майбутнє. Що воно принесе? Не віщувало воно нічого доброго.

Як поширилася вістка, що німці формуватимуть українську військову частину, перед провідними колами постало питання: Як ставитися до такої формації? З одного боку, це була може єдина нагода на створення української національної формації, на вишкіл у модерному веденні війни, а з другого — чому аж тепер, коли було ясно, що німці війну програють?

Проте нагода для створення української збройної сили була завелнкою спонукою, щоб її зіґнорувати, особливо, коли взяти до уваги, що така була мрія українського загалу в Галичині серед колишніх вояків УГА і Армії УНР. Поляки вже від 1930-их років не допускали українців не то до професійної служби у польській армії, але навіть не брали до старшинських шкіл резерви. Тільки невеличке число старшин армії УНР служило в польській армії, як т. зв. „контрактові старшини". А тут з'явилася нагода дістати до рук зброю, з якою, можливо, можна буде в майбутньому стати партнером на світовій арені, бо хто знав, як розвиватимуться дальші події.

Це не була перша спроба „леґіонової політики". У 1939 році провід ОУН зформував малий військовий „Український леґіон", пов'язуючи його з плянами збройного повстання у польському запіллі під час німецько-польської війни. „Леґіон Сушка", як його популярно називали від прізвища полк. Романа Сушка, під час війни виконував допоміжну службу при наладнуванні військової адміністрації на окупованій території. Він був на постої в околиці Коросно, Криниця, Закопане. Швидка перемога Німеччини і німецько-радянський союз поклали кінець всяким надіям українців на відбудову своєї держави, і з наказу проводу Українських націоналістів леґіон розв'язано в грудні 1939 року й здемобілізовано.

У 1940 році, коли Німеччина була на вершку своїх успіхів, поширилися чутки, що Гітлер ударить на СРСР. Президент А. Лівицький скликав у Варшаві таємне засідання, на якому рішено створити в Україні ряд місцевих „Січей", що мали б виступити проти більшовиків під час воєнних дій проти СРСР.

На весні 1941 року заходами ОУН під проводом Ст. Бандери та апробатою вермахту створено „український леґіон" в силі одного куреня — Дружинн Українських Націоналістів, (ДУН), що складався з двох частин: північної т. зв. „Нахтіґаль" („Соловій") і південної — „Роляндт". „Нахтіґаль" увійшов вранці 29 червня 1941 року до Львова й подався далі на Вінницю. В Юзині перед Вінницею вояки довідалися про прилучення Галичини до ГГ і відмовилися від дальшої

служби в німецькій армії. У Жмеринці їх роззброїли німці і перевезли на полігон Нойгаммеру-Штрансу. „Роляндˮ був на румунському відтинку фронту, але участи в боях не брав; його теж роззброїли. В жовтні 1941 року частину їх з'єднали і в березні 1942 року вислали на Білорусь в околиці Полоцьк-Вітебськ з завданням забезпечувати шляхи постачання. Восені 1942 року курінь остаточно відмовляється від дальшої служби, його перевозить до Могилева, роззброюють і розв'язують. В січні 1943 року німці арештують старшин куреня, яких звільняють, коли проголошено творення української дивізії, вимагаючи від них, неофіційно, зголошення до дивізії. З 22-ох старшин куреня до дивізії вступило 9, між ними командир куреня майор Євген Побігущий, сот. Михайло Бригідер, пор. Роман Бойцун і ін., а 7 — до УПА. Єдиний із старшин сот. Роман Шухевич, сотенний 1-ої сотні, під час перевозу до тюрми втік з головного двірця у Львові.[2]

З початком нападу Гітлера на СРСР, ОУН під проводом полк. Мельника післала заяву колишніх вояків Гітлерові, а комбатанти опублікували „Заклик" до ветеранів-вояків Української Армії, який схвалено на нараді представників українських комбатантських організацій — Берліну, Варшави, Праги і Кракова — 29 червня 1941 року в Кракові:

В моменті, коли під могутніми ударами німецьких збройних сил валиться невільницька будівля червоної сатрапії Москви, а на її руїнах, на згарищах український нарід стає відбудовувати свою власну національність — зголошуємось до тієї великої історично-відповідальної праці ми, колишні вояки Визвольних Збройних Змагань.

Конференція представників чотирьох осередків найбільших організацій українських комбатантів, а саме Берліна, Праги, Варшави, Кракова, що відбулася в неділю 29 червня 1941 в Кракові, Зелена 26, під головуванням ген.-хор. М. Капустянського в прияві гостей з-поміж колишніх вояків — однозгідно вирішила:

В цю рішальну хвилину створити єдиний, спільний Провід від усіх Українських Комбатантських Організацій — „Українську Генеральну Раду Комбатантів", що керувала б усіми вже існуючими і в майбутньому створеними комбатантськими організаціями, і репрезентувала б назовні всю Сім'ю Українських Вояків. Склад її: голова — ген. пор. М. Омелянович-Павленко, заступники — ген. бул. ген. хор. М. Капустянський, ген. бул. ген. хор. В. Петрів, ген. бул. ген. хор. В. Сінклер, ген. бул. ген. хор. А. Кравс. Члени: полк. Роман Сушко, голова секції комбатантів при УНО в Берліні — полк. Т. Омельченко, обласний провідник Українських Вояків при УНО в Протектораті — полк. інж. Ю. Дзюбенко, голова Союзу Українських Комбатантів при УЦК в ГГ — сотн. інж. М. Хронов'ят. Секретарі: ген. бул. полк. В. Малець, сотн. П. Свгайдачний.

Рівночасно твориться „Воєнно-Наукова" і „Воєнно-Історична" Рада". Президія: ген. бул. ген. хор. М. Капустянський, заступники: ген. бул. ген. хор. В. Сінклер, ген. бул. ген. хор. В. Кущ. Секретарі: ген. бул. полк. В. Колосовський, сотн. А. Валійський, секретар Воєнно-Історичного Відділу полк. М. Садовський. Члени: ген. бул. полк. П. Дяченко, ген. бул. полк. В. Малець, полк. В. Чабінський, сотн. М. Палієнко, сотн. П. Самутін.

Обом Радам належить право кооптації.

Перебираючи на себе ті важні обов'язки Українська Генеральна Рада Комбатантів вітає Вас усіх старшин, підстаршин і козаків і стрільців об'єднаних у наших лавах та разом з Вами згадкою вшановує всіх, що склали своє життя за Українську Національну Державницьку Справу на побоєвищах і поза ними, а між ними світлі постаті Головного Отамана С. Петлюри, полк. Е. Коновальця й М. Міхновського. Українська Генеральна Рада Комбатантів стоїть на позапартійному принципі й має одне бажання — створити з нашої організації моральну базу для майбутньої Української Національно-Державницької Будівлі. З-поміж нас вийдуть необхідні кадри для організування національної адміністрації та національної армії. Тому готуймось до цих великих завдань.

Кличемо всіх, щоб негайно ставали в наші лави, зголошуючись до районових організацій.

Кличемо всіх спрямовувати волю й хотіння, слово й чин у єдиному напрямку для єдиної мети — Здійснення Нашого Найвищого Ідеалу.

Момент важний!
Будьмо готові!
Слава Україні!
ген. пор. М. Омелянович-Павленко влр. голова
ген. бул. ген. хор. М. Капустянський влр. перший заступник голови
сотн. Петро Сагайдачний влр. секретар.

Колишні вищі старшини Армії УНР післали листа до Гітлера з проханням взяти участь у боротьбі проти більшовизму разом з леґіонами Европи. Між підписами були полк. Андрій Мельник, ген. Омелянович-Павленко Михайло і ген. Капустянський Микола.

Одначе Гітлер не хотів ніяких „спільників", і навіть в кінцевій стадії війни відкидав пропозиції, щоб дати поступки іншим народам, мовляв — такі поступки „підірвуть престиж райху".

Як уже згадано попередньо, вермахт і зброя СС поза плечима Гітлера набирала до військової служби інші національності. Так теж при кінці 1941 року потиху набрано в Галичині коло 2.000, але тільки таких, що відповідали расовим приписам. Німці твердили, що такі є тільки на Поділлі, Покутті й Гуцульщині[3]. У тій акції брав активну участь полк. Бізаиц, який при від'їзді однієї групи заявив, що вони пройдуть старшинський вишкіл і стануть кадрою для дальших українських з'єднань[4].

Тож нічого дивного не було, коли Вехтер „включився" в загальну політику вербування до зброї СС, тим більше, що він належав до того кола націстських провідників, які натискали на Гіммле-

ра, щоб він змінив німецьку політику щодо „унтерменшів“ на Сході Европи.

Коли Вехтер отримав дозвіл на творення дивізії з галицьких українців, йому найперше йшлося, щоб до неї зголосилося задовільне число добровольців — він навіть побоювався, що ціла та затія могла б скінчитися фіяском. Ішлося йому про 20.000. Одначе, як побачимо далі, помимо шумної пропаґанди, довгих списків зголошених і інших заходів, вдійсності справжніх рекрутів було менше від наміченої цифри.

Щоб виконати свій плян, Вехтерові тепер йшлося про підтримку українців, тому він обговорив справу дивізії з д-ром Костем Паньківським, який очолював львівський осередок УЦК і був заступником провідника УЦК, проф. В. Кубійовича.

Про ту розмову згадує К. Паньківський у своїх споминах *Роки німецької окупації* (ст. 222-4):

> Одного дня ад'ютант губернатора Стястни запросив мене телефоном таємничо на розмову за чаєм, не подаючи, як це звичайно робив, предмету розмови. Губернатор, після короткого вступу про відрубність галицької землі від решти ГГ, (до чого я був останніми часами звик), почав говорити про військові справи, натякаючи на можливості створення галицької дивізії в рамках пляну творення нових ненімецьких дивізій зброї СС. Він сказав, що має на це основну згоду рішальних чинників Берліна, а тепер потрібне запевнення успіху з нашого боку, зокрема УЦК, про якого співпрацю він просить. Ця розмова була прикрашена твердженням про те, як то галицька земля здобула собі прихильність фюрера тим, що добре виконала в 1942 свої обов'язки в господарській ділянці.
>
> Я не був заскочений словами Вехтера, бо Бізанц згадував вже раніше про ці заходи. Тому я прийняв слова Вехтера спокійно, але із деяким холодом, з яким я ставився вже від дня свого назначення генеральним секретарем Національної Ради до всіх німецьких плянів, суґестій і обіцянок. Але тут не йшло про мої почування. Губернатор, маючи у відповідь на свої заходи згоду Берліна на творення галицької дивізії, мусів виконати плян. Тут вже не стояло питання, чи ми хочемо дивізії, чи ні, тільки в чемній формі була поставлена вимога співпраці в її творенні. Як у господарських справах, так і в справі дивізії інша відповідь губернаторові не могла бути неґативна. Поперше, тому, що це було б проти нашого очевидного національного інтересу, а даних умовах, в часі, коли всі загрожені Москвою народи стояли в боротьбі проти неї, подруге, тому, що губернатор мусів би, зберігаючи свій престиж, перевести справу без УЦК, а це було б при всяких можливих умовах шкідливим. Час не був надто пригожий для таких військових задумів. Ані політика і поведінка німців в цілому, ані положення на бойових фронтах — свіжа капітуляція Сталінграду та невдачі держав осі в Африці — не сприяли ідеї анґажування по німецькому боці. Час захоплення і ентузіязму з вересня 1939 і червня 1941 належав уже до минулого. Підхід нашої громади до таких справ вже був холодніший і більш розумовий. Я був у тому часі вже настільки знайомий з губернатором, що не вагався йому про те згадати, підказуючи, що передумовою задуманої акції мусіла б бути виразна зміна німецької політики супроти нас, не тільки на терені Галичини, але передовсім на сході. При цьому звернув я також увагу на неможливість звужувати справу до терену галицького дистрикту, навіть уже тому, що дистрикт — це частина ГГ, а львівський осередок УЦК, — частиною всього УЦК. Але й рамки ГГ для такої поважної справи завузькі. Вехтер стояв щодо політичної сторінки на протилежному становищі. Він казав, що так, як успіхи нашої праці на господарському відтинку дали можливість розмов про військові справи, так успіх у творенні дивізії дасть, на його думку, напевно основу для зміни політики, а а дальшому пляні для розв'язки українського питання та здійснення наших державницьких вимог, зрозуміло — в рамках Нової Европи. Щодо звуження проблеми до терену Галичини, то ця справа була, за його словами, перерішена, бо „українські справи“ лежали у виключній компетенції райхкомісара України Еріха Коха, а генерал-губернатор Франк не мав ані зрозуміння, ані зацікавлення українськими проблемами. Все ж таки Вехтер згодився з моєю думкою, що справи не може вести львівський осередок УЦК, але УЦК в цілому.

Коли винесено рішення, що Український Центральний Комітет підтримуватиме заходи щодо творення української формації, почалися з Вехтером переговори, які вів Кубійович. Вимоги українців були доволі широкі: 1. дивізія повинна мати український характер — назву, відзнаки-тризуб, свій командний склад; 2. дивізія повинна входити в склад вермахту, бо передусім в зброї СС не було священиків, а УЦК категорично вимагав своєї духовної опіки над вояками дивізії; 3. дивізія повинна бути моторизована, а не піхотна; 4. запевнення, що дивізія як цілість буде вжита тільки на фронті у боротьбі проти більшовиків. Крім цього висунено вимоги, щоб звільнити політичних в'язнів і офіцерів леґіону *Нахтіґаль*, яких арештовано, після того, як усі старшини, підстаршини і вояки того леґіону відмовилися поновно підписати контракт на службу в німецькій армії; амнестії для дезертирів-робітників у райху і в краю; покращання становища української поліції, передачу преси в Галичині в руки *Українського видавництва*, пільг у ділянках господарського життя.

Не знаючи, що діялося в німецьких урядах і що проходило поміж Гіммлером і його підвладними щодо дивізії, скоро виявилося під час переговорів, що компетенції Вехтера обмежені. „Устійнено“, що дивізія матиме „галицький“ характер і назву „Галичина“, буде сформована в системі зброї СС, релігійна опіка буде в руках українських греко-католицьких священиків, дивізію можна вживати тільки на фронті проти більшовиків, старшинський корпус мав бути змішаний — німецький і український, мало прийти бодай до часткової амнестії політичних в'язнів. (В загальному німці дотримувалися тих мінімальних „устійнень“ — у військовій присязі для вояків дивізії стояла

фраза „у боротьбі проти більшовизму“ — “...im Kampf gegen den Bolschewismus...“, старшин з *Нахтігалю* „амнестували“, коли вони зголосилися до дивізії.)

Представником і речником перед українськими й німецькими чинниками у справах дивізії буде УЦК, а рівночасно з актом проголошення дивізії Вехтером, появиться заклик Кубійовича до українського суспільства.

Набором до дивізії, опікою над вояками і їхніми родинами та допомогою при організації дивізії займатись буде окрема установа, т. зв. *Військова Управа.* Для творення такої установи вже був історичний прецедент — в 1914 році Головна Українська Рада у Львові була створила для українських січових стрільців установу з подібними завданнями, т. зв. *Бойову Управу.* (Може й тому в народі „Військову управу“ дуже часто називали „Бойовою управою“.)

Членів ВУ мав номінувати Вехтер на пропозицію Кубійовича, який, з огляду на важливість справи, мав її сам очолити. Велися переговори з відповідними людьми, які мали б очолити відповідні відділи у ВУ. Майже всі вони належали до різних політичних угрупувань, і тому вони найперше порозумівалися із своїми середовищами, поки дали свою остаточну згоду. Не всі прийняли пропозиції. Відмовилися: Михайло Матчак, журналіст і член управи спілки *Українське видавництво;* д-р Юрій Полянський, професор університету, геолог, посадник, а згодом член міської ради Львова; полковник Роман Сушко, член проводу ОУН полковника Мельника. Також відмовився від посту у ВУ, але з інших причин, сотник Дмитро Паліїв[5]. Не зважаючи на своє кволе здоров'я, він першим зголосився до дивізії, де, після старшинського перевишколу, став дорадником командира дивізії.

Паліїв, відомий політичний діяч, — він очолював ним створений Фронт Національної Єдности, — був великим ентузіястом творення українських регулярних військових з'єднань, бо твердо вірив, що тільки добре вишколені, регулярні збройні сили, — у противагу до підпільної армії, — матимуть вирішальний вплив у дальшій боротьбі українського народу за його самостійність[6].

Коли вже було складено список кандидатів до Військової Управи, 15 квітня 1943 року відбулося перше засідання під головуванням Кубійовича. На ньому схвалено проєкт правильника-статуту, який виготовив Юрій Крохмалюк і розподілено функції. (Німці пізніше змінили дещо в статуті в некористь українців.) Але незабаром виявилося, хто був дійсним паном ситуації: Вехтер, не повідомляючи нікого з українців, назначив на голову ВУ свою людину — полковника Альфреда Бізанца, а на начальника канцелярії Андрія Палія, а не Осипа Навроцького, як було запропоновано. Правда, під час нових переговорів Вехтер „поступився“ і начальником канцелярії залишився Навроцький, але головою став таки Бізанц.

У середу після Великодня, дня 28 квітня 1943 року, відбулося врочисте проголошення створення дивізії у палаті кол. цісарських намісників Галичини на вул. Чарнецького ч. 14. У великій вітальні зібралися німецькі представники правління, партії, війська, поліції, окружні старости та повітові комісари; від українців були представники духовенства, управи міста, кооперації, преси, УЦК, члени і уповноважені Військової Управи та запрошені визначні громадяни. Між почесними гістьми губернатора був ген. Віктор Курманович, який на цю подію приїхав з Відня, та Л. Льозакер, який репрезентував генерал-губернатора Франка.

Врочистість відкрив шеф правління Бауер. Перший промовив Вехтер:

> Раз-у-раз з усіх шарів галицько-українського населення підносно бажання — не тільки співпрацею на широких полях Галичини, не тільки як селяни на полі, як робітники в промисловості, як співпрацівники правління, як члени поліції, також не тільки як робітники в сільському господарстві і збройному промислі ген у Німеччині, але і як вояки зі зброєю в руці протиставитися большевизмові та цим робом взяти безпосередню участь у боротьбі для забезпеки своєї батьківщини, в боротьбі за безпеку й майбутнє Европи. (*Наші Дні,* Львів, травень 1943)

Льозакер прочитав маніфест генерал-губернатора до „галицького населення“:

> Завдяки вашій активній боротьбі проти большевиків в одному ряді з німецьким вояком будете мати змогу бути не лише співучасниками безсмертної слави европейських народів, але також завдяки вашій жертві, виборете і забезпечите на вічні часи для себе і своїх дітей змогу користати з благодатей европейської культури. (*Крак. Вісті* з 3/4 1943 ч. 88)

Після нього промовляв Кубійович:

> Сьогодні для українців Галичини справді історичний день, бо нинішнім державним актом здійснюється одне з найщиріших бажань українського народу — зі зброєю в руках взяти участь у боротьбі з большевизмом. Це бажання, висловлюване при різних нагодах від 22 червня 1941 р., було вислідом переконань, не лише провідних кіл, але й цілого народу, що большевизм є нашим найбільшим ворогом, який несе нам не лише матеріяльну й духову руїну, але також національну смерть. (*Крак. Вісті* з 1/5 1943 ч. 89)

Від Військової Управи зі словом виступив Михайло Хронов'ят:

> Від українських комбатантів та від покликаної з-поміж них, з радів старих українських вояків, Військової Управи, дозволю собі висловити Вам, Панс Губернаторе, та німецькому урядові подяку за те, що

нас приєднано до тих націй, що можуть виступати проти свого ворога — большевизму — зі зброєю в руках. (*Крак. Вісті* з 1/5 1943 ч. 89)

В соборі св. Юра відслужено Службу Божу, на якій були присутні німці, між ними Вехтер, а Льозакер з іншими німцями пішов на Богослуження до католицького храму.

По полудні того дня, у присутності вищих німецьких урядовців, Вехтер прийняв членів і уповноважених ВУ та з'ясував їхні заадання, підкреслюючи, що вона є „органом губернатора". Бауер прочитав імена членів і уповноважених, які отримали номінаційні грамоти.

Як звичайно водиться, для більшого престижу перед громадськістю, запрошується на почесного голову даної установи якусь визначну чи відому особу. На почесного голову Військової Управи запросив Вехтер ген. Віктора Курмановича, який жив від 1922 року в Відні, а під час війни до 1943 року працював у військовому бюрі цензури, а згодом у курортному містечку під Віднем Бадеи, займаючи посаду в заряді одного військового шпиталю.

Ген. Курманович був професійним старшиною в австрійській армії; закінчивши військову академію в 1912 році, призначено його до генерального штабу — російського відділу. З вибухом 1-ої світової війни він став начальником розвідки в Росії і в Ковлі царська поліція його арештувала та судила за шпигунство. В 1915 році його Австрія виміняла за одного з царських адьюнктів, і від того часу він служив на фронті, спершу буковинському, а згодом італійському, де командував полком і бриґадою.

Після розпаду австро-угорської монархії він у Відні зголосився до Української Галицької Армії, в якій у війні з поляками командував групами „Жовква" і „Півиіч". 13 лютого 1919 року обняв пост начальника штабу, на якому перебував до 7 червня того ж року, рівночасно впродовж кількох місяців був секретарем військових справ ЗУНР.

Після переходу УГА за Збруч, ген. Курманович став генерал-квартирмайстром Верховної команди об'єднаних українських армій у штабі Головного отамана. Не погоджуючися з оперативними плянами походу вглиб України й терплячи від ревматизму, він повернувся до Відня, щоб пізиіше, в 1921-22 роках, стати комендантом бриґади, тим разом в таборі інтернованих у Німецькому Яблінному в Чехо-Словаччині.

Ген. Курмановичеві вручено грамоту на окремому врочистому засіданні. Промовистим фактом було те, що нікого з проводу УЦК не запрошено на церемонію вручення грамот членам ВУ і ген. Курмановичеві. Що більше, на врочистому прощанні першого транспорту добровольців, які від'їжджали в неділю 18 липня 1943 року, Кубійовичеві не дозволено промовляти, хоч так було заплановано, пояснюючи, що таке рішення прийшло „згори".

Губернатор підтвердив назначення членів Військової Управи у листі від 28 квітня 1943 року, подаючи список у наступному порядку:

[...]Von diesen habe ich
Herrn Obersten A. Bizanz
zum Leiter des Wehrausschusses berufen.
Zu weiteren Mitgliedern habe ich bestellt:
Herrn Dipl. Ing. Andrij Palij
Herrn Hauptmann Osyp Nawrockyj
Herrn Severin Beigert
Herrn Dr. Wasyl Laba
Herrn Mgr. Michael Kuschnir
Herrn Dr. Wolodymyr Bilozor
Herrn Dipl. Ing. Michael Chronowiat
Herrn Dr. Iwan Rudnyckyj
Herrn Stefan Wolynec
Herrn Dipl. Ing. Euhen Pyndus
Herrn Dr. Lubomyr Makaruschka
Herrn Dipl. Ing. Jurij Krochmaluk
Herrn Mgr. Zenon Zelenyj.

Окремі відділи у Військовій Управі очолили наступні члени:

голова: полк. Альфред Бізанц
начальник канцелярії: сот. Осип Навроцький
відділ допомоги родинам: інж. Андрій Палій
відділ душпастирства: о. д-р Василь Лаба
відділ пропаґанди: мґр. Михайло Кушнір
відділ здоров'я: д-р Володимир Білозор
відділ доповнень — організація і вербування:
інж. Михайло Хронов'ят
правний відділ: д-р Іван Рудницький
перший заступник начальника канцелярії: інж. Євген Пиндус
освітній відділ і другий заступник канцелярії:
мґр. Степан Волинець
відділ старшин, згодом зв'язок з дивізією:
д-р Любомир Макарушка
військово-історичний відділ, переназваний згодом
на історично-архівний відділ: інж. Юрій Крохмалюк
відділ молоді: мґр. Зенон Зелений.

Бізанц зробив свого близького приятеля Северина Байгерта фактичним заступником голови ВУ, а пізніше він собі ще дібрав двох інших галицьких німців: Буржуа, як представника підвідділу уряду національних справ і піклування, та Рудольфа Мюллера.

Від Українського Допомогового Комітету в Варшаві, головою якого був полк. Михайло Поготовко, надійшла пропозиція, щоб у

склад ВУ запросити когось із вищих старшин армії УНР. Тоді запрошено полк. Михайла Садовського, однак він не стає членом Військової Управи.

Хто були люди, які погодилися увійти до Військової Управи у воєнний час, після битви під Сталінградом, коли Східній фронт повільно, але безупинно котився на захід? Чому вони взяли на себе нелегкий обов'язок виконувати завдання у своїх відділах, будучи свідками німецьких порядків в Галичині й нестерпного гніту та визиску в наддніпрянській Україні та на Волині? Чим вони керувалися, як приймали своє рішення?

Без сумніву на їхнє рішення мав вплив Володимир Кубійович, провідник Українського Центрального Комітету, якого вони всі ближче знали. Деякі з них працювали в УЦК перед вибухом німецько-радянської війни, наприклад. Михайло Хронов'ят був керманичем господарського відділу УЦК, Осип Навроцький був головою Українського Допомогового Комітету в Криниці. (УДК були складовими клітинами УЦК.) Михайло Кушнір і Степан Волинець працювали тоді на культурному відтинку у Криниччині. У 1943 році М. Кушнір був керманичем Відділу культурної праці, а Зенон Зелений очолював Відділ опікн над молоддю і родиною в УЦК; Ст. Волинець став керівником Інституту народної освіти у Львові, — отже, всі три, так мовити б, автоматично перейшли до Військової Управи, очолюючи майже тотожні в ній відділи, бо в тих умовинах діяльність обох установ переплітала ся і покривалася.

Якщо дивитися з „політичної точки зору", тоді не можна не поминути сотника Дмитра Палієва, дуже кольоритну постать в українському політичному житті в Галичині. Він був людиною, яка не боялася „сказати правду в очі", яка інтенсивно пропаґувала те, у що сама вірила. Ставши основником політичної партії *Українського національно-демократичного об'єднання* (УНДО), від якого були вибрали його послом до польського Сейму, він не погодився з дальшою політикою своєї партії і заложив свою нову націоналістичну організацію — *Фронт національної єдности*. Паліїв був палким прихильником реґулярної збройної сили і противником партизанщини. Він мав вплив не тільки на своїх співпрацівників, але й на самого Кубійовича, який уважав Палієва за „свого" неофіційного дорадника у військових справах". Тож не дивно, що аж п'ять членів ВУ були колишні члени ФНЄ: Андрій Палій, Михайло Хронов'ят, Юрій Крохмалюк, Михайло Кушнір і Степан Волинець. До політичних діячів належав і д-р Любомир Макарушка, який був членом президії УНДО та послом до польського Сейму. Послом був обраний теж Ст. Волинець від *Партії Сель-роб* — правиці.

Обі ОУН — під проводом полк. А. Мельника і Степана Бандери — не післали своїх представників до ВУ зі своїх причин — ОУН Ст. Бандери організувала УПА і була негативно наставлена до дивізії, а ОУН полк. Мельника стояла, можна сказати, на „невтральній позиції". Проте, Осип Навроцький і Зенон Зелений були членами УВО, а д-р Іван Рудницький активно співпрацював з УВО та ОУН.

Фірма *Маслосоюз*, до розвитку якої за польських часів дуже причинився Андрій Палій, з приходом німців до Львова почала свою продукцію під старою маркою. Членами Військової Управи стали два директори — А. Палій і М. Хронов'ят, та лікар — д-р Володимир Білозор, який почав в *Маслосоюзі* працювати від 1942 р.

1 Declaration by Prof. Dr. Wolodymyr Kubijowytsch, pp. 12, Munich, May 5. 1950. (Архів Братства).

2 Див. Роман Бойцун: „Леґіон ДУН". *Вісті комбатанта*, ч. 4 (120), 1982. Полк. Євген Побігущий-Реи. *Мозаїка моїх споминів*, накладом автора і ОбВУ у Великій Британії, 1982, ст. 239. Мирослав Кальба. *Нахтіґаль*, видання ДУН, Денвер, 1984, ст. 159.

3 Кость Паньківський. *Роки німецької окупації*, ст. 220-221.

4 Розповідь добровольця у той час Т.К.

5 Дмитро Паліїв народжений 1896 року належав до найцікавіших постатей українського політичного світу між двома світовими війнами в Галичині. „Він не був в силі придивлятися будь-яким подіям в будь-якому періоді спокійно збоку, а мусів брати завжди в усьому активну участь. Клубок нервів, зразок людини чесної з собою, завжди мав відвагу виступати одверто, інколи гостро, різко з своїми думками, не рахуючись, чи вони популярні, чи сприятливі на даному терені" [...] — згадує його Іван Кедрин у своїй книжці *Життя, події, люди*.

В дивізії він „офіційно займав становище у штабі з завданням реферувати справи українських старшин. Одночасно він виконував обов'язки неофіційного зв'язкового між дивізією, УЦК і ВУ. Він передусім відстоював інтереси українців перед Фрайтаґом [командиром дивізії]. З уваги на характер Фрайтаґа, Паліїв виконував своє тяжке завдання з майстерністю і тактом. Він всією душею віддався реалізації українських вимог, особливо її справам персональної політики; тому часто він мав суперечки з Фрайтаґом", — так оцінює Палієва В. Д. Гайке, начальник дивізійного штабу, у книжці *Українська Дивізія „Галичина"*.

Паліїв був одним з засновників *Української партії національної роботи* та її органу *Заграва*, одним з засновників партії *Українське національно-демократичне об'єднання* і член його центрального комітету, посол до польського Сейму, редактор газети *Новий час*. Відійшовши від УНДО, створив націоналістичну організацію *Фронт національної єдности* та видання *Батьківщина*, *Перемога*, *Українські вісті*.

6 В. Верига: „Дмитро Паліїв — воїн і патріот". (*ВК*, ч. 5-6, (36-37), 1968, ст. 35). „Кілька думок сот. Д. Палієва про Українську дивізію", там же.

IV

СКЛАД І ПОБУДОВА ВІЙСЬКОВОЇ УПРАВИ

Як вже згадано, на голову Військової Управи „номіновано згори“ полк. Альфреда Бізанца, галицького німця, що до війни займався своїм невеликим господарством на Львівщині. Українцям він був відомий з Української Галицької Армії, до якої перейшов з австрійської армії, був комендантом Львівської бриґади й одним з ініціяторів та реалізаторів відомої Чортківської офензиви в червні 1919 року. Його знали українці теж з Кракова, де в 1940-41 роках Бізанц був референтом українських справ в уряді Ґенеральної губернії (Bevölkerungswesen und Fürsorge), і зі Львова, де з осени 1941 року був головою такого ж підвідділу в дискритному уряді. Він помагав українцям і був дорадником Вехтера в українських справах і йому слід приписати певну заслугу в тому, що Вехтер змінив свій погляд на німецьку політику й писав до свого зверхника, Гіммлера, що вислід війни на Сході залежатиме саме від того, яку німці вестимуть політику.

Полк. Альфред Бізанц

Бізанц був ще відомий з іншого боку — своєї вдачі, як темпераментна, емоційна людина з великою дозою неоправданого оптимізму. Кубійович писав про нього, що „Бізанц — людина добросердечна, може навіть півукраїнець, проте довгоязика, що бігала по Львові і плела дурниці“. А. Палій ще більше підкреслив його слабості: „Бізанц — це людина духово менша, як пересічна, чуттєва, наскрізь слов'янська, що тричі в день міняла свої погляди. Його, наприклад, реакція на мою інтерпеляцію в справі повішень у Дрогобичі: 'Шляґ би їх трафив, я їм покажу!' і т.д., а на другий день, перероблений ґестапом, говорив: 'Та вони самі завинили. Чого йшли до УПА?' У ВУ склалася про нього поговірка: 'Полковник Бізанц приходить на наради німцем, а відходить українцем'.“

Інші члени — німці — Северин Байґерт і Рудольф Мюллер — теж служили в УГА, Байґерт в 7-ій бриґаді Бізанца. Як Бізанц, — Байґерт, Мюллер і Буржуа були галицькими німцями і працювали в дистриктному правлінні у Львові.

На начальника канцелярії Військової Управи назначено сотника Осипа „Юна“ Навроцького. Чи можна було знайти кращу людину на цей пост? Можливо. Одначе „Юно“ мав великий досвід в адміністрації та був відомий за свою „формальну льояльність“ до установи, в якій він працював, не зважаючи на свої власні погляди. Так було, коли сот. Навроцький соціяліст-радикал, адміністрував журнал *Вісник* націоналіста Дмитра Донцова, який в ньому викладав свої націоналістичні ідеї. А у Військовій Управі треба було великої льояльности, бо в ній можна було сподіватися більших „протиріч“, ніж у *Віснику*. Та атмосфера, мабуть, і відбивалася на його праці, бо, як пише про нього редактор дивізійного тижневика *До перемоги*, Михайло Островерха: „Сотник Навроцький була людина добра, працьовита; інколи він був ущипливий до своїх підчинених, нервовий, що інколи було перепоною у нормальній праці редакції“.

Сот. Осип Навроцький

Сот. Навроцький вирізнявся між людьми своєю високою стрункою постаттю; був добрим промовцем та брав жваву участь у різних ділянках українського життя: військовій, політичній, громадській, комбатантській. В серпні 1914 року зголосився до Леґіону Українських Січових Стрільців, в травні наступного року він хорунжий, а скоро потім четер; командуючи чотою попав під час оборони Болехова в російський полон, звідки весною 1918 року він, як півінвалід, повернувся через Норвеґію додому. Від 1 листопада 1918 року він знову в Українській Галицькій Армії— комендант етапу Бібрка-Глібовичі, комендант 2-ої Коломийської бриґади, заступник інтенданта III-го корпусу та інтендент 5-ої Херсонської дивізії Дієвої Армії УНР; 1 березня 1919 року підвищений до ранґи сотника.

Після війни, вже в листопаді 1920 року, став основником і головним директором військово-історичного видавництва *Червона Калина;* був членом проводів Головного виділу Матірного т-ва *Просвіта,*

педагогічного т-ва *Рідна Школа,* комбатантської організації *Молода громада.* У вересні 1921 року став членом-основником Української Військової Організації і був членом її начальної команди; польська поліція арештувала його два рази.[1].

Першим заступником сот. Навроцького став інж. Євген Пиндус, людина ділова, інтелігентна, жартівлива, з виявом доброзичливого гумору. Йому принадною була військова кар'єра, якої він не мав можливостей розвинути через польське втручання. Уже 17-літнім юнаком він зголосився на весні 1918 року до Коша УСС в Пісочній б. Стрия, де пройшов 6-тижневий вишкіл, одначе, на інтервенцію поляків в команді австрійської армії, коша не збільшено, і той набір відпущено додому. В листопаді того ж року Є. Пиндус зголосився до УГА. Після війни він перервав студії в Українському тайному університеті, щоб вступити до польської старшинської школи в Острові-Комарово, в якій здобув перше місце. Генерал зброї Тшалко-Дурський, приятель польського маршала Юзефа Пілсудського, висунув Є. Пиндуса в кандидати до військової школи в Парижі у Франції. Одначе Пиндус хотів найперше закінчити свої інженерні студії і поїхав до політехніки до Данцінґу. Там викладав на курсах для українських студентів військову тактику й проводив зайняття в терені, а перед німецькою військовою комісією склав іспити й дістав підвищення до старшинської ранґи. Повернувшися на вправи до польської армії, застав зовсім інші обставини — йому не піднесли старшинського ступеня, як це звичайно водилося, і на тому закінчилася його військова кар'єра.

Інж. Євген Пиндус

Після закінчення своїх студій, працював в технічному бюрі фабрики Левицького у Львові, згодом перейшов на працю до кооперації, стаючи директором Окружного Союзу Українських Кооператив у Станиславові. Деякий час був керівником фабрики *Луна* у Львові; коли прийшли більшовики, він залишився „техноруком" у тій же фабриці[2].

Щодо військового досвіду, політичного вироблення і виконування громадського обов'язку, важко було знайти іншу особу, яка

дорівнювала б прикметам характеру д-ра Івана Рудницького, формального керівника правного відділу Військової Управи.

Д-р Іван Теодор Рудницький належав до шляхетних, але скромних, надто скромних людей; спокійний, речевий, діловий і терпеливий, він знав, коли сказати „так", а коли „ні", але ніколи в нього не було „якщо". Під час своєї служби в австрійській і українській арміях, він став людиною „військового характеру" і навіть до цивільних в розмовах говорив „по-військовому" — короткими реченням.

Найбільшим його досягненням була його безпосередня участь у листопадовому захопленні влади у Львові. Перед розвалом Австрії він був на відпустці у Львові й став одним з найдіяльніших членів Українського Генерального Військового Секретаріяту — вузького кола т. зв. „творців Листопадового чину". У тому колі І. Рудницький піддав думку, на той час здавалося нездійсненну, очайдушну — захопити владу. Він став дійсним провідником у напружених, розбурханих місяцях перед 1 листопада 1918 року. Під час перебирання влади від нього залежав успіх чи крах — він командував вирішальною скорострільною сотнею та початково особисто перебрав командування корпусом.

Д-р Іван Теодор Рудницький

Перейшовши всю бойову кампанію УГА, сот. І. Рудницький перейшов Карпати до Чехо-Словаччини з бриґадою ген. Кравса. У Празі зайняв становище військового аташе при посольстві ЗУНР і провадив його аж до ліквідації в 1925 році. До 1928 року працював у скарбовому уряді в Ужгороді на Закарпатті, а коли повернувся до Львова одержав працю в банку „Дністер".

І. Рудницький був тісно пов'язаний з діяльністю УВО та ОУН: в своєму банковому сейфі переховував організаційні гроші, мав знайомства серед польської поліції та, отримавши від неї деякі інформації, передавав далі до полк. Романа Сушка, з яким жив у дуже товариських стосунках. В 1931 році відкрив адвокатську канцелярію, спочатку у В. Старосольського; займався справами політичних процесів, анґажуючи оборонців для підсудних і збираючи фонди на їхню

оборону. Не оминули його репресії польського уряду — був в'язнем горезвісної тюрми „Свєнти кжиж" („Святий хрест").

За німців І. Рудницький мав свою адвокатську канцелярію у Львові. Боронив українців леґальними й іншими способами. Не раз приходилося йому просиджувати з німецькими чиновниками по ночах при випивці, після якої вони вранці їхали до тюрми й без суду випускали наших селян на волю. Через такі „знайомства" йому вдавалося рятувати цілі села перед насиллям німецьких посіпак. Робив це все коштом свого слабкого здоров'я, бо він терпів від хронічної астми.

Заступався він за євреями — від митрополита А. Шептицького він отримував прохання зайнятися поодинокими „справами" (в його архіві збереглися дві записки від митрополита); деякий час у своїй квартирі переховував єврейську дівчинку.

Не дивно, отже, що такі справи вимагали багато часу й терпеливости; а ще через свою хворобу, він рідко коли учащав на засідання Військової Управи, в якій і так „правні" справи вирішували німці'.

Про інших членів докладніше подамо в наступних розділах.

***

Всі члени ВУ були військовиками і, крім наймолодшого, Юрія Крохмалюка, брали участь у воєнних діях нашої визвольної боротьби. Навроцький, Білозор, Хронов'ят, Пиндус і Волинець зголосилися до Леґіону Українських Січових Стрільців, інші вступили до Української Галицької Армії. Пиндус, Зелений і Крохмалюк відбули службу в польській армії, в якій закінчили старшинські школи, а Волинець був у школі червоних старшин у Києві.

Кращого добору на обсади постів у Військовій Управі не можна було сподіватися в тих непевних часах, коли важко було знайти людей, які хотіли б взяти на себе більшу відповідальність. Всі члени ВУ, як і уповноважені на округи та повіти — в більшості кол. старшини УГА — вірили, що треба збудувати українську реґулярну збройну силу, беручи приклад з Леґіону Українських Січових Стрільців з 1-ої світової війни. Вони надіялися, що повториться ситуація і тоді дивізія стане зав'язком української армії.

Проте, вже від самого початку діяльности ВУ ясно було, що ситуація не та сама — німецький райх це не була багатонаціональна австрійська імперія, німецький уряд, німецька націонал-соціялістична партія Гітлера, включно з системою СС-ів і поліції райхсфюрера Гіммлера, мали на меті не тільки виграти війну, але і знищити цілі раси й народи, а решту собі підкорити. Тому якості громадського діяча й вартості політика мирних передвоєнних часів губилися у темних закамарках жорстоких і безоглядних німецьких фюрерів, які не вагалися переступити поріг кримінальної злочинности для своєї користи. У таких жорстоких обставинах чесні члени Військової Управи не мали шансів задовільно виконати на них наложені і сподівані заадання.

Як уже згадано, більшість членів була „відряджена" до ВУ, і тільки трьох з них постійно працювали в канцелярії ВУ: Навроцький, Пиндус і Волинець, але тільки Навроцький отримував платню з бюджету Військової Управи. Інші члени мали свої посади чи зайняття і не могли були присвячувати справам ВУ весь свій час.

Усі вони були громадськими й політичними діячами, керівними членами комбатантської організації *Молода громада,* яка мала великий вплив на виховання української молоді в Галичині, особливо журналом *Червона калина,* якого директором був О. Навроцький.

За фахом найбільше серед членів управи було інженерів — Є. Пиндус закінчив політехніку в Данціґу (Гданськ), а Ю. Крохмалюк у Відні; інженери агрономи — А. Палій і М. Хронов'ят закінчили студії у Празі в Чехо-Словаччині; лікар — д-р В. Білозор; педагог-гімназійний вчитель — З. Зелений; доктор економічних наук — Л. Макарушка; адвокат — д-р Ів. Рудницький; редактор-політик — Ст. Волинець; мистець-письменник — М. Кушнір; директор — О. Навроцький; професор Богословської академії у Львові — о. д-р В. Лаба.

Військова Управа мала своє приміщення у трьох просторих кімнатах на вул. Парковій, де також урядував „Львівський відділ УЦК" чи „УЦК — Діловий осередок у Львові". (Центральна канцелярія УЦК була далі в „столиці" Генеральної губернії — Кракові.) Пізніше ВУ придбала для себе окрему домівку на аул. Смольській ч. 5, яку 15 лютого посвятив о. Лаба.

На етаті ВУ працювало коло 50 осіб, які отримували місячні платні, починаючи від 150 золотих; начальник канцелярії мав 1.200 золотих, — непогана на той час платня.

В краю діяло коло 50 окружних і повітових уповноважених, пізніше при ВУ створено Головну жіночу секцію, якої головою спочатку стала Анна Гачкевич, мати добровільця, а при уповноважених в краю створено жіночі секції.

Військова Управа діяла на основі окремого *Статуту,* затвердженого Вехтером. Вся її діяльність була дуже обмежена, й вона не мала ніяких самостійних компетенцій. Вже у першому речені *Статуту* пишеться, що Військова Управа „є помічним органом Ґубернатора Галицької Області [...] для набору та духово-культурної й соціяльної опіки приналежних до дивізії та зокрема їх родин [...] Для виконання її високої задачі в европейській оборонній боротьбі проти большевизмові".

Після такого вступу слідують дальші обмеження, як от: всі члени, включно з окружними і повітовими уповноваженими, могли бути „покликувані й відкликувані" тільки „через Ґубернатора Галичини";

Військова Управа могла тільки „предкладати Ґубернаторові відповідні пропозиції“ [...] „управнена представляти Ґубернаторові проєкти, які покажуться суттєвими для виповнення поставлених задач.“ Це означало, що губернатор мусів усе знати й усе затверджувати.

Таку саму контролю прийнято для окружних і повітових уповноважених Військової Управи в краю, де „політичні диспозиційні управлення Крайсгавптманів не зістануть нарушені“, а „повновласники є зобов'язані стало інформувати Крайсгавптманів про перебіг праці.“ Повітові „повновласники“ мали так само поводитися „у відношенні до Ляндкомісарів“. „З другої сторони, — читаємо далі в *Статуті*, — праця Військової Управи дістає повну й неограничену піддержку Крайсгавптманів і Ляндкомісарів“.

Важко читати таку незугарну українську мову *Статуту* Військової Управи, але і з неї виразно видно, що „повні й неограничені“ права мали навіть крайсгауптмани й ляндкомісари, а ціла Військова Управа могла тільки давати пропозиції та мусіла докладно звітувати про свою діяльність. (Див. додаток III).

Вехтер рівночасно (28 квітня) видав таємні інструкції для своїх крайсгауптманів, ляндкомісарів, штадтгауптмана у Львові та штадткомісарів у краю[4], в яких просив їх про повну й беззастережну підтримку для Військової Управи. Але для якої мети, і як та підтримка мала виглядати? „Також у персональних стосунках проситься особливо уважно трактувати органи Військової Управи, які треба явно вирізнювати, — писав він. — Перед населенням не вільно викликати враження, якби Військова Управа була тільки органом німецьких властей чи пов'язана тільки з українськими допомоговими комітетами чи делеґатурами. Я очікую, що діяльність Військової Управи найсильніше буде виявлятися із свого питомого характеру, як своєрідного, відносно незалежного органу, авторитет якого забезпечиться добором відповідного персоналу.“

Вехтер побоювався, що небагато добровольців зголоситься, — він був би задоволений, якби зголосилося 20.000, — тому він так підкреслював важливість позірної підтримки ВУ від німців, щоб перед населенням затаїти обмежену ролю Військової Управи, яка мала проводити вербувальну кампанію до дивізії. Серед населення треба було створити враження, що Військова Управа важливий, незалежний орган.

1 Щоденник *Америка*, 12 серпня 1972, Філядельфія.
2 Подав Степан Пиндус, Торонто, брат Євгена.
3 Б. Кордюк: „Призабута постать“, *Український самостійник*, лютий 1966, ч. 102; *Українська Галицька Армія*, видання Д. Микитюка, Вінніпеґ, 1958; Мирон Дольницький: „Військова підготова листопадового зриву та її здійснення“, ст. 49-59; коротка біографія І. Рудницького, ст. 66, там же. Згадка сина Леоніда Рудницького, інтерв'ю з Ом. Тарнавським.

4 Generalgouvernement, Der Gouverneur des Distrikts Galizien (Tgb. Nr. 104/43 g.). An die Kreishauptleute o.V.i.A.; An den Stadthauptmann in Lemberg o.V.i.A.; An die Stadt-und Landkommissare — direkt — gez. Wächter, Gouverneur; Lemberg, den 28. April 1943; Geheim. (Архів Братства)

V

ВЕРБУВАЛЬНА АКЦІЯ

Першим завданням Військової Управи було проведення широкої та швидкої пропаґандивної акції за зголошенням добровольців до дивізії. Ще перед проголошенням творення дивізії, бо 22 квітня 1943 року, ВУ телефонограмою запросила голів Окружних комітетів і делеґатур, взглядно референтів військових справ при ОУК чи Делеґатурах, щоб вони прибули до Львова на врочисте проголошення на 28 квітня. Вівночасно ВУ видала розпорядження про підготувальні дії: „[...] головні і військові референти підготують ширші конференції у своїх районах, що мають відбутися від 30.IV до 5.V включно. На цих конференціях мають взяти участь Мужі Довіря Волостей і поодиноких місцевостей та визначніші громадяни зпоміж місцевої інтеліґенції — священство, учительство і т.п."[1]

Починаючи від Львова, незабаром вербувальна акція широко охопила цілий край — при допомозі ОУК і делеґатур. У всіх окружних і повітових центрах відбувалися конференції, збори, здвиги з дефілядами й бандеріями. У більших містах виступали з доповідями члени або представники ВУ зі Львова та німецькі представники влади. У пресі і в радіо велася відповідна пропаґанда — швидко ентузіязм, який перетворився у гарячку, охопив цілий край, особливо українських комбатантів. Вехтер теж гарячкувався, але він мав інші причини й пляни, ніж українці.

Для Вехтера справа була ясна: він знав, що в суті справи (Kernstick) успіх чи неуспіх цілої акції залежатиме від скількости числа зголошених добровольців, — від того й правдоподібно залежала й його дальша кар'єра. Він був би задоволений, якщо б зголосилася достатня кількість добровольців на одну дивізію, що він обчислював коло 20.000. Це не була дуже висока квота, бо тільки 500 добровольців на 100.000 населення.

У своєму розпорядженні до німецьких урядів 28 квітня, ч. 104/43 він зазначував, щоб не вживати примусу на осягнення такого числа: „Застосування методів примусу чи будь-якого морального тиску треба виключити, — інакше ціле підприємство втратить політичний сенс, — слід одначе поробити всі потрібні заходи, щоб осягнути це число."[2]

Вехтер не забороняв надавати тій акції української національної закраски, але остерігав своїх підлеглих перед виявом завеликого ентузіязму: „Не треба ставити перешкод у прикрашуванні місцевостей синьо-жовтими прапорами, одначе є побажане відповідне вивищення (Betonnung) прапорів з свастиками". Але відразу стримує їх від надмірного „забарвлення" — радить „застосувати певну стриманість у вживанні українського тризуба. Навпаки, слід все робити, щоб гербові льва[3] (дивізійна відзнака) запевнити велику й швидку популяризацію".

Не забув Вехтер і про правний бік справи: як трактувати українське населення, добровольці якого носитимуть німецькі мундири і гинутимуть на німецьких фронтах. Чи українці тим самим не стають німецькими „союзниками"? Його висновок і інструкції: „А це — з самого погляду державноправного порядку щодо цієї території, — у зв'язку з тим [формуванням дивізії] не слід звертатися до українців як до союзників, проте можна їм казати, що вояки СС-стрілецької дивізії Галичина будуть трактовані нарівні з німецькими вояками".[4]

Другий секретний наказ Вехтера в справі тем для німецьких промовців з тою самою датою, 28 квітня, і під тим самим числом, 104/43, як цитоване вгорі розпорядження, було розіслане до крайсгауптманів, штадтгауптмана м. Львова, ляндкомісарів і штадткомісарів та командира поліції і служби безпеки, який вони мали негайно знищити „після засвоєння змісту письма". У тому наказі Вехтер дає їм спеціяльні вказівки, що можна українцям говорити, а що треба оминати. Про цей лист нічого не вільно було згадувати українським членам вербувальних комісій.[5]

> Треба оминати у виступах будь-які натяки на братерство між німцями і українцями.
>
> Не слід робити враження, що ми потребуємо помочі українців.
>
> До українців не вільно звертатися як до союзників. Їм тільки можна говорити, що вони будуть трактовані так само, як німецькі вояки.
>
> Не треба нічого додавати до бажань галицьких українців щодо їхньої державної незалежности чи великоукраїнських ідей ні в позитивному, ні в неґативному сенсі.
>
> Якщо б в якомусь випадку не можливо було цих тем оминути, тоді слід вияснити, що здійснення політичних бажань галицьких українців залежатиме від успіхів їхньої нової частини, та це не може бути передумовою їхньої участи.
>
> Очевидно, треба оминати все таке, що вказувало б на те, що ми трактуємо Галичину як свою власність, де ми можемо порядкувати, як хочемо. Треба сильно наголошувати, що ми вважаємо Галичину батьківщиною галицьких українців. Не згадувати про якебудь питання щодо переселювання.
>
> Теж треба припинити драстичні лайки проти більшовизму, Радянського Союзу і росіян. Знаємо, що місцеве населення мало свій досвід з більшовиками, що не всюди було неприхильне. Зате треба ясно й речево вказувати на доказані неґативи й помилки більшовизму.
>
> Проти поляків можна забирати становище, вказуючи, що вони досі, у протилежності до українців, не зрозуміли своєї европейської від-

повідальности щодо боротьби проти більшовизму. Це треба робити в такий спосіб, щоб підлестити самопочуття українців. В кожному разі слід заиехати лайливість проти них.

З того наказу явно і славио видно німецькі наміри щодо диаізії. Віи вказує иа те, що німці, в тому й Вехтер, нічого не змінили у своїй політиці. До своєї мети осягнення наміченого числа добровольців вони застосовували методи недоговорювання, перекручування, баламучення, що в наш час можна сміло назвати „дезінформацією". Вехтер не тільки не думав давати якихнебудь політичних поступок для українців, але навіть не радив на них натякати під час вербувальної акції. Можна б дивуватися, що Вехтер вперто й послідовно заступався за зміною політики щодо українців перед своїм шефом Гіммлером, але у своїх розпорядженнях про якійсь полегші не було навіть згадки. Одначе це можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що він був найперше німецьким патріотом, вірним ідеології нацистської партії, який бачив, що Гітлер війну програє, і шукав доріг змінити біг війни. Тому він міг був „собі дозволити" на „дискусію" з Гіммлером. З другого боку, йому, як амбітній людині, залежало на своїй кар'єрі, яку міг вирішити тільки його шеф, а успіх чи не успіх з його „дитиною" — „галицькою дивізією" — міг припечатати його долю. Програвши з Гіммлером „дебату" про „українців" в дивізії, знаючи про інтриги своїх „партайманів" та їхні доноси до Берліну, він опинився, немов Одіссей між Сціллою і Харібдою, і докладно дотримувався політики есесів і Гіммлера. Але, як для Одіссея, так і для Вехтера, цей епізод щасливо закінчився, бо до дивізії, — зовсім з інших причин, — зголосилося багато більше, ніж він сподівався, і він теж дістав підвищення, мабуть, за цей успіх, — з бриґаденфюрера до ґрупенфюрера, що була другою з черги генеральською ранґою СС.

Не знаючи нічого про секретні накази й розпорядження Вехтера, під впливом широкої пропаґанди, а ще більше питомого людям у безвихідній ситуації „побожного бажання", українське суспільство в Галичині забуло про дійсність, що його оточувала, про фронти, що насувалися, про німецьку поведінку, в якій вони розпоряджали, як хотіли, створила на короткий час штучний світ спонтанного захоплення і перебільшеного оптимізму. Нагадувалися короткі дні після 30 червня 1941 року, коли по всіх селах і містечках збирався радісно народ, серед якого лунали голосно слова промовців: „Хай живе незалежна соборна українська держава!"

І тепер покотилася пропаґанда: „Всі до дивізії!" І голосилися. Перші пішли гімназійні учні і студенти, які захоплювалися своїм українським військом. З ними пішли комбатанти, не зважаючи на свій вік чи стан здоров'я. Голосилися інші. Ніхто не думав, що не всі можуть іти, залишаючи свої важливі пости в адміністрації, кооперації, господарстві; ніхто не зважав, що були дружини українських націоналістів, леґіон в німецькій армії, з яких тепер не стало сліду. Здавалося — тепер або ніколи!

Військова Управа не пасла задніх, хоч обережніше підходила до вияснювальної справи про дивізію, ніж її уповноважені у краю. Це аидно з „тез докладу для делегатів Військової Управи:"

1. Нам врешті вдалося зорганізувати військову формацію, що на правах союзника боролася б у рядах німецької армії проти більшовиків". [Члени ВУ не знали про думку Вехтера на цю саму справу!]
2. [В цій] поважній військовій одиниці [...] під оком українських старшин українська молодь може дістати так дуже важну для неї вихову.
3. [Цей] скромний почин не задовольняє вповні задушевних мрій і бажань всього українського громадянства [...], але це справа сантименту [...] Холодний розум і тверезий життєвий і політичний реалізм, піддержаний досвідом трьох десятків літ, каже нам бачити дійсність такою, якою вона є [...]
4. На пропаґанду проти твореиня дивізії, яка [пропаганда] не перебиратиме в засобах, слід протиставити спокійне, розважне переконування саме про доцільність, а то й конечність творити сьогодні українську військову частину, хоча б в такому виді, в якому вона сьогодиі може існувати.
5. Справу організації дивізії та її частин очолює У.Ц.К. через Українську Військову Управу [...] Почин У.Ц.К. у справі творення Української Галицької Частини — це історичний почин, який може і повинен мати далекосяжне значення для української нації [...]

Але й ця відносна „обережність" мала багато переборщень, надто оптимістичні сподівання, як от: „союзники німців", „почин УЦК", „історичний почин", „далекосягле значення для української нації", — протилежне до того, що писав Вехтер своїм підвладним.

Тож не диво, що в краю, за прикладом українських комбатантів у Львові і УЦК, майже всі члени якого перші зголосилися до дивізії, на чолі з Кубійовичем, давалося волю виявові національних почувань. Читаючи внизу поданий репортаж у *Краківських вістях* від 7 травня, ч. 94: „Зборн українських комбатантів у Львові", ту емоційність можна легко уявити:

У зв'язку з проголошенням СС-Галицької Стрілецької Дивізії відбулися в залі Інституту Народної Творчости у Львові в неділю 2 цм, великі збори українських комбатантів [...] Заля була битком набита кол. вояками. Точно в год. 10-ій увійшов на залю провідник д-р В. Кубійович в товаристві ген. Курмановича, міського старости д-ра О. Геллера, майора Лянґа, інших німецьких гостей та члевів Української Військової Управи [...] Хор під пров. п. Осташевського відспівав пісню „Що то за грім". Перший промовив голова ВУ полк. А. Бізанц [...] „Комбатанти першої світової війни, борці визвольних змагань, вояки, молоде, вихована в дусі батьків! У повному зрозумінні ваги хвилин, що їх переживаємо, всі разом станемо до бою!" [...] Після старо-

сти Геллера говорив від ВУ та від „Молодої Громади“ інж. Андрій Палій: „Ми все були готові до бою, були готові в 1939 р., були готові також в 1941 р. Нам дозволено щойно сьогодні взяти в руки за зброю. Чому щойно сьогодні? Чому в цій, не в іншій формі? Мабуть, тому, що тільки на таку форму дозволяють сучасні обставини. Та наперед зброя в руки і зброєю докажім, чого ми хочемо!“ На вістку про те, що а сусідній кімнаті вже почала урядувати Набірна Комісія, більшість приявних пішли туди, щоб вписатись та зложити свої заяви. За якої півгодини вже чорніє довгий спис перших добровольців. На першому місці проф. д-р В. Кубійович, за ним інж. Палій, дальше інші члени ВУ, за ними тенор львів. опер. театру д-р В. Тисяк, дир. д-р Кашубинський, проф. Шанковський і т.д.

У вербувальній акції було забагато неопрааданого оптимізму, переборщення в обіцянках, наприклад, що дивізія стане „ядромзав'язком сподіваної майбутньої Української Армії“.* На початку пропаґанда ОУН проти дивізії не була ані широка, ані одностайна. Від ОУН під проводом полк. Мельника, полк. Р. Сушко зайняв невтральне становище: „Якби так до нас звернулися німці і ми творили дивізію, то очевидно я ставився б позитивно, а так то ми не ставимо жодних перешкод, але і не можемо попирати“.* Л. Макарушка у червні 1943 р. провів дві розмови з Р. Шухевичем, який „висловився, що вони мають сумніви щодо політичности творення дивізії в тому часі, але признавав рацію деяким арґументам, і тому в тій справі хотів порозумітися ще з деким“. У другій розмові Шухевич побоювався, „що дивізія в модерній війні може мати занадто великі втрати. Заявив від ОУН, що вони цеї справи не будуть піддержувати, але й не будуть перешкоджати.“* Були випадки, що ОУН давала дозвіл своїм членам голоситися до дивізії, а як прийшло розпорядження „проти“, ті, що зголосилися, вже не хотіли міняти своєї думки.

Гарячка проявилася зокрема на деяких громадських зборах, на яких ставлено з боку громадян категоричну вимогу всім іти до дивізії, як національний обов'язок. Це на їх думку мало показати нашу силу і дисциплінованість. У рамах вербувальної акції почали поширювати нічим необосновані вістки про політичні декларації, про свою армію. Гарячка губернатора і його співпрацівників була зрозуміла. Їм залежало на тому, щоб показати перед Берліном високі числа добровольців і то в якнайскоршому часі. Але ми? Не було публічного форуму, на якому можна було б в тодішніх умовинах свобідно говорити або писати про ці справи та проповідувати стриманість, і не було легко здобутися на відвагу забирати слово. Я дав вислів своїм поглядам таким способом, що не приписався добровольцем, хоч був заклик усім співробітникам УЦК і його клітин приписуватися. Це ішло проти течії і викликало запитання. Відповідаючи, я вияснював свої погляди. Моє становище позитивне для дивізії, неґативне до ентузіязму, подавав я і в особистих зустрічах і в своїх публічних виступах.
(К. Паньківський. *Роки німецької окупації* ст. 235)

Вже від початку вербувальної акції можна було запримітити виразні різко різні погляди на ролю дивізії у німців і в українців. Німці говорили про „галицьку дивізію“ створену для боротьби з більшевизмом за ноау Европу; Український Центральний Комітет, а за ним і Військова Управа, твердив, що нам врешті вдалося зорганізувати свою військову одиницю і що цей „історичний почин може і повинен мати далекосягле значення для української нації“, отже, припускалося, що події після Другої світової війни можуть так само розвинутися, як після Першої. У краю на дивізію вже дивилися, як на „українську боєву силу, яка має відновити світлу колись українську історію. Це одинокий засіб здобути волю“.

Для прикладу, який був різний, майже протилежний, підхід німців, від українського — „романтичного“, друкуємо деякі уривки з брошурки, виданої „з нагоди створення СС Стрілецької Дивізії „Галичина“ — *Урочистий акт в Перемиській Окрузі*, 7 травня 1943 року (Архів Братства). У ній поміщено звернення і промови німців та виступи українців, з яких читач може сам зробити свої висновки.

Маніфест П. Ґен. Губернатора:

Німецький нарід, який має непохитну постанову охоронити всі европейські народи перед безприкладною большевизацією життєвих норм і врятувати західну культуру перед знищенням большевицькими ордами [...]

Завдяки вашій активній боротьбі проти большевиків у рядах німецьких вояків будете мати змогу бути не лише співучасниками безсмертної вояцької слави европейських народів, але також, завдяки вашій жертві, ви виробите і забезпечите на вічні часи для себе і для своїх дітей змогу користати з благодатей европейської культури.

Нехай Всемогучий Бог благословить вашу участь у боротьбі.

Реторика без жодного конкретного змісту — з яких „благодатей европейської культури“ українці мали б користати?

У „Заклику до зброєздатної молодої Галичини“ губернатор Вехтер писав:

[...] Раз-у-раз галицьке українське населення висловлювало бажання зі зброєю в руках брати участь у збройній розправі німецької держави. Фірер, признаючи поставу Галичини, вволив цьому бажанню аключити себе до боротьби і дозволив на формування СС Стрілецької Дивізії „Галичина“.

Кожний вояк цієї Дивізії одержить виряд, плату, харч і забезпечення своєї родини нарівні з німецькими вояками. Релігійне піклування добровольцями спочиватиме в руках Ваших священиків.

Добровольці, як члени Дивізії носять свою краєву відзнаку. При зголошеннях до Дивізії будуть мати першенство ті добровольці, яких батьки славно боролись у рядах давної царсько-королівської армії.

Галицько-українська молоде! Ти здобула собі цим право, ти є тим покликана до боротьби зі своїм смертельним ворогом, большевиком,

до боротьби за віру і Батьківщину, за свої родини і рідні ниви, за справедливий новий лад у переможній новій Европі [...]

Це вже дещо „конкретніше", але яке далеке від „задушевних мрій українців"! Не втримався Вехтер і від згадки про „цісарсько-королівську армію", можливо, як перший крок у „перевихованні галицької молоді".

Промова Павля, німецького старости, була звернена проти більшовиків, вказуючи на недавні вбивства по тюрмах:

[...] з азійським шалом кинулись на безборонне українське населення і мордували кого попало [...] Большевики мордували українців тому, бо знали, що українці не дали себе зміинити, що не хотіли стати жидівсько-большевицькою зграєю [...]

І в якому контрасті звучала промова повновласника Військової Управи, Антона Артимовича, який вдруге у своєму житті виконував подібні функції — у 1914 році при організації Українських січових стрільців і тепер при організації дивізії:

[...] В наслідок війни упав царський абсолютизм. Український нарід прозрів. Відотхнув і створив Українську Державу [...]

Знеміг вкінці український нарід і попав у страшну неволю, якої світ не знав [...]

Коли тепер запропоновано українському народові приймати участь у цій боротьбі зі зброєю в руках побіч інших народів, то українські комбатанти, а з ними весь український нарід відповів: ми готові!

Ви, Панове отут, запрошені паном старостою, маєте докласти всіх сил, щоб повстала кріпка українська боєва сила, яка має відновити світлу колись українську історію [...]

Український нарід разом зі союзними арміями мусить розбити відвічного ворога України, сотворити українську державу в етнографічних границях, яка буде рішаючим політичним і мілітарним чинником на сході Европи.

Д-р Хробак, голова УДК в Перемишлі, теж порівнював творення дивізії до подій з-перед двадцять п'ять роками:

[...] Хай пересторогою буде сімнадцятий, вісімнадцятий, дев'ятнадцятий і двадцятий роки [...]

Нав'язання до подій з Першої світової війни та порівняння творення дивізії з леґіоном УСС в 1914 році було зовсім природнє й логічне, бо ще жили учасники тих часів, ще були свіжі в пам'яті тодішні події та гірке розчарування з невдач — тепер не повторяться ті самі помилки, може тепер прийде перемога. Ті порівняння пересякали і офіційні промови, немов кров крізь бандаж, нагадуючи про незагоєні національні рани:

Учасники визвольних змагань, старшини і вояки У.Г.А.! Перед 22 роками Ви з глибоким жалем прощалися зі зброєю тоді, коли вже встоятись таки не було сили. Кров Ваших товаришів зброї, що згинули на Полі Слави, кличе Вас завершити почате діло, виконати велику обітницю, складену 1918 р. [...] — писав проф. Кубійович (у відозві „Українські громадяни". *(КВ,* 6 травня 1943, ч. 93).

Почесний голова Військової Управи ген. В. Курманович говорив по радіо 4 квітня 1943 року, о год. 6-ій увечорі:

Вступаючи свого часу в ряди геройської УГА, ми присягали боротися до остаточної перемоги над нашим відвічним ворогом. Тоді ми того не довершили, бо не могли; нині можемо, тому мусимо. *(КВ,* 12 травня 1943, ч. 98).

На врочистому акті у Львові 28 квітня промовляв член Військової Управи інж. М. Хронов'ят:

Під час Першої світової війни ми вступили у збройну боротьбу з нашим ворогом під прапорами австрійських полків, а крім того, сформували тоді добровольчий український леґіон. У 1918 році, коли для інших війна вже скінчилася, ми сформували за короткий час стотисячну Українську Галицьку Армію [...] *(КВ,* 1 травня 1943, ч. 89).

У статті п.н. „Продовження" Дмитро Паліїв з типовою йому яскравістю вказував на різниці між 1914 і 1943 роками, що „тільки зорганізована збройна участь рішатиме". Тому треба „взяти активну участь у змагу". *(КВ,* 9 травня 1943, ч. 96).

Осінню 1914 р. плили тисячі української молоді у стрілецькі лави. Комбатантів дороговказів тоді в нас не було [...]

Нині весною 1943 р., як і тоді осінню, пливуть тисячі тими самими шляхами. Побіч молодих... мужі... старші брати, а то й батьки синів... Батьки й сини в одних лавах для одної мети; дороговкази на переді, за якими так дуже око й думка тужливі в 1914 р. Ось нам перша й основна різниця між осінню 1914 р. і весною 1943 р.

1943-ий рік — четвертий рік війни, що відбувається на нашій землі і на наших очах. Війна для нас це не перше зідхання до невідомого великого, як тоді, але зовсім конкретне уявлення в усіх своїх нюансах. — Ось вам друга й основна різниця між 1914 і 1943 роками.

Кожна війна, а зокрема та, що ми тепер в неї активно включаємось — жорстока. Ніхто не може й не сміє мати ніяких оман щодо вимог, які вона ставить до кожного окремого вояка і до кожної вояцької формації. А не маючи найменших оман, все таки пливуть тисячними лавами українські сини Галицької Волости, щоб узяти активну участь у змагу, якого закінчення можливе тільки одне: фундаментальна перебудова світу, а нашого континенту зокрема. Пливуть лави без романтики з 1914 р., але зате з більшим капіталом, як тоді: йде сотня за сотнею у свідомості, що під час війни тільки зорганізована збройна участь рішає, чи хтось є підметом подій та матиме право партиципувати а її останньому акті.

У пресі Галичини появилося ряд статей на тему відновлення української військової традиції, потреби збройних сил тощо. В. Га-

літ в статті „Вояцькі традиції“ *(КВ,* 4 травня 1943, ч. 91) твердив, що український народ завжди був охочий до військової справи й щойно тепер, після частих перешкод, „трапляється знову нагода для нашої молоді заповнити ті прогалини“. У статті „Боєвий дух і зброя“ *(КВ,* 12 травня 1943, ч. 98) Б.Г. писав, що „зброя — найцінніший скарб“, тому приспали наш бойовий дух ті, „яким залежало на безсилі українського народу“, а самі створили „червону армію — наймогутніший орган російського імперіялізму“. „Українці не забудуть ні на хвилину, що зброя — це цінність, якої ніколи, під ніякими умовинами, не вільно випускати з рук. Але одночасно з тим українці знають, що коли існує боєвий дух, тоді все найдеться і зброя.“ Вже пізніше, бо 18 липня, коли від'їжджала перша група добровольців на навчання *(КВ,* ч. 154), Лев Шанковський писав у статті „Значіння військової освіти“:

> [...] одною з найбільш занедбаних ділянок нашого життя є ділянка військовости [...] Брак військових фахівців відчувається дошкульно, тому нам слід використати кожну нагоду для пропаганди ідеї збройної боротьби, для поширення ідеї військового вишколу серед мас нашої молоді [...]

Успіх був великий. Перед вів Львів, в якому відбувалися збори різних товариств: Українських комбатантів, після яких до дивізії зголосилися: проф. Кубійович, оперний співак Василь Тисяк, проф. Лев Шанковський і інші, збори студентів (коло 500 осіб), Об'єднання праці купців (800 осіб), Об'єднання праці українських інженерів, Українського учительського об'єднання, збори робітників, письменників, лікарів, фармацевтів, дозорців і інших.

Уже 6 травня, один тиждень після врочистого проголошення, *Краківські вісті* (ч. 93) повідомляли:

> Акція набору і зголошення до Галицької Дивізії проходить надсподівано. В цілому краю, в усіх осередках Окружних і Повітових Комітетів, відбуваються торжественні збори, в приявності сотень і тисяч учасників, які приймають це повідомлення з великим захопленням і цим самим стверджують створення Дивізії.
>
> Такі збори відбулися між іншими у Бережанах, на яких було 9.000 учасників, у Рогатині — 7.000, в Товмачі до 3.000, далі в таких місцевостях: Чортків, Копичинці, Калуш, Долина, Станиславів, Камінка, Струмилова, Бібрка, Грубешів, Буськ, Надвірна, Делятин і в багатьох інших місцевостях. Масово зголошуються колишні старшини, підстаршини і старі вояки та молодь.

У пресі були вісті і репортажі про зголошування, *Краківські вісті* містили їх у рубриці „До зброї“, яку пізніше змінено на „Формування Галицької Дивізії“. Ось кілька прикладів:

> Тернопіль. В дні 11 травня ц.р. відбувся перед військовою комісією набір охотників з-поміж колишніх старшин і підстаршин. До перегляду набору явилось 459. Явилися бувші комбатанти наших визвольних змагань, люди понад 60-тим роком життя. Масово явились також селяни-господарі. Між зголошеними було і 11 священиків“ [...] (19 травня, ч. 104).
>
> Співаки охотники в кількості 21 працівників Концертного Бюра УЦК та члени хору В. Осташевського зголосилися до Стрілецької Дивізії СС [...] (11 травня, ч. 97).
>
> Дрогобиччина і Долинщина. Підгір'я стає до зброї! У Дрогобиччині вирушили колони хлопців у проводі з комбатантами, які йшли пішки 18 км. з піснями на устах, щоб записатися до Галицької Стрілецької Дивізії [...] До комісії зголосився молодий учень 7 кл. гімназії, що мав тільки 162 цм. висоти. Коли довідався, що він занизький, почав плакати. (12 травня, ч. 98).
>
> Чортків. Хоч Набірна Комісія до СС. Стрілецької Дивізії Галичина почала працю щойно 7.5. то зголошення стали напливати вже перед тим. Між іншим всі абітурієнти чортківської гімназії заявили, що вступлять до добровольців. (13 травня, ч. 99).
>
> [...] У Львові зголосилося досі понад 500 учнів середніх і фахових шкіл [...] (16 травня, ч. 102).
>
> Бучач. Працівники делегатури в Бучачі та місцеві комбатанти відбули коло 100 поїздок на села. Вислід цієї акції успішний, до Галицької Дивізії зголосилася велика кількість молоді. (29 травня 1943, ч. 113).

Вісті про творення „українського війська“ поширилися швидко по цілій Генеральній губернії, Волині, дійшли до робітників в Німеччині, які писали до Військової Управи, що хочуть голоситися до „української армії“. Тому що вербувальна акція була обмежена до Генеральної губернії, ВУ відписувала українцям, що працювали в райху, стандартну циклостильну відповідь:

> До цього часу мусите позістати на своїм теперішнім становищі й виконувати свої обов'язки, які є не менш важні, як військова служба [...]

Не важко собі уявити, як вражені були ті патріоти, коли відчиняли з хвилюванням конверту, на якій видніла печатка Військової Управи.

* Із звіту В. Кубійовича на ліквідаційнім засіданні В.У. в Мюнхені з 22.8.1947.

1 Телефонограма для Голів ОУК (Делегатур). Українська Військова Управа. (Архів Братства).

2 Generalgouvernement. Der Gouverneur des Distrikts Galizien, Tgb. No. 104/43 g., Geheim, Lemberg, den 28. April 1943: An die Kreishauptleute o.V.i.A., An den Stadthauptmann in Lemberg o.V.i.A., An die Stadt-und Landkommissare — direkt — (NA).

3 Уряд Вехтера на швидку руку „змонтував“ дивізійну відзнаку: лева з піднесеним хвостом, з трьома коронами — дві понад левом, а одна внизу. Такий жовтий лев на синьому щитикові нашивали на лівий рукав мундиру, а на лівий ковнір, на петлиці — срібного лева (без корони).

Знак лева вперше зустрічаємо в гербі Галицько-Волинської держави на грамотах останніх її князів, Андрія і Лева II. На тому гербі лев зображений у повній постаті, з піднесеним хвостом, без корони й прикрас.

Лев втримався до 1772 року як герб Галичини, коли вона перейшла під владу Австрії. Під час „весни народів" у 1848 році, коли галицькі українці почали творити нову національно-політичну організацію, лева прийнято за український національний герб у дещо зміненій формі, він спирався лапами об скелю, а на голові мав символ державности — корону.

Легіон українських січових стрільців прийняв як свою відзнаку галицького лева, а Західньо-Українська Народна Республіка встановила свій герб — жовтого лева на синьому полі.

Цісарева Марія Терезія створила австрійський герб Галичини: лева з трьома коронами і галкою. Імовірно вони символізували королівство Галичини і Володимирії, як тоді називалася офіційно Галичина. І у дивізійній відзнаці ці три корони нав'язують до традиції Австрії. (Див. додаток VI).

4 Щоб у перекладі не затратилися леґалістичні „тонкощі", подаємо текст німецькою мовою: „Es ist — schon im Hinblick auf die staatsrechtliche Ordnung des Gebietes — davon abzusehen, die Ukrainer in diesem Zusammenhang als 'Verbündete' anzusprechen, doch kann gesagt werden, dass die Soldaten der SS-Schützen-Division Galizien wie deutsche Soldaten behandeln werden".

5 Generalgouvernement, Der Gouverneur des Distrikts Galizien, zu Tgb. 104/43 g., Geheim. Lemberg, den 28 April 43, An die Kreishauptleute o.V.i.A., den Stadthaupmann Lemberg o.V.i.A., die Land-und Stadtkommissare o.V.i.A., den Kommandeur der Sicherheitspolizei und des S.D. (NA).

6 „Тези докладу для делегатів Військової Управи". (Архів Братства).

7 „До П.Т. Старшин, Підстаршин та всього Стрілецтва СС Стрілецької Дивізії Галичина на рогатинському терені", підписав Бігус Петро, військово-уповноважений. Рогатин, дня 28 червня 1943 р., летючка, КН 40442. (Архів Братства).

VI

„ЗА" І „ПРОТИ"

Пропагандивною вербувальною акцією керував Відділ пропаганди Військової Управи, на чолі якого стояв Михайло Кушнір.

Мґр. Михайло Кушнір

М. Кушнір — це колишній вояк УГА, в якій був важко поранений. Середнього росту, кремезної будови, завжди бездоганного вигляду, емоційний у виступах, він умів захопити слухачів під час своїх промов, виголошуваних з ерудицією. Ґравер, дереворит; письменник-символіст, — студіював у Віденській академії мистецтва (1919-20) і Мюнхенській академії мистецтва (1920-21). Німецькою мовою вийшли його праці, як от: *Der Sinn in Gegenstand (Сенс в об'єкті)*, Берлін 1929; *Das Problem der Stillenentwicklung in der modernen Kunst (Проблеми розвитку стилю у модерному мистецтві);* альбом дереворитів: *Orphica* Реґенсбурґ, 1927; *Ein Leben (Одне життя)*, Берлін і ін.

У 1926-28 роках М. Кушнір працював у т-ві *Просвіта* у Станиславові. В той час він зорганізував тайні ідеологічно-освітні гуртки серед середньошкільної молоді Станиславова, серед якої він тішився великою популярністю. Пізніше він належав до проводу Фронту національної єдности Дм. Палієва. У перших роках 2-ої світової війни працював на культурно-освітньому відтинку Криниччини, а від березня 1942 року очолив Відділ культурної праці в УЦК, до завдань якого належали т.зв. світлиці кол. т-ва *Просвіта,* хорові, мистецькі і театральні ансамблі і ін.

Інші члени Військової Управи теж брали активну участь у вербувальній акції, головно Степан Волинець, Осип Навроцький, Андрій Палій, Михайло Хронов'ят. Вони виступали на громадських зборах у Львові й на провінції.

Вехтер їздив на проголошення творення дивізії до Перемишля й Коломиї. Запальчивий Бізанц, який звертав на себе увагу не зовсім поправною українською мовою, додавав достовірності тим, що був старшиною Української Галицької Армії.

До особистих виступів членів ВУ ще долучилося масове розповсюдження пропаґандивних афіш, летючок, брошурок, статтей у пресі, закликів у радіо. Усе було звернене до молоді голоситися до дивізії.

У першому місяці після проголошення (до 2 червня) успіх був, як писали *Краківські вісті*, „надсподіваний", бо зареєстровано зголошених 81.999,[1] вчетверо більше, ніж плянував Вехтер. Одначе те число, до якого повернемося далі, було теж „пропаґандивне", бо то була тільки реєстрація, а не фактичний набір.

Після початкової „гарячки" в першому місяці наступило „охолодження". Пропаґанда проти дивізії почала прибирати поважних і ширших форм.

Противники дивізії говорили, що дивізія є німецька частина, навіть не має національної відзнаки тризуба, а галицького лева. У повстанській боротьбі, яка ведеться на рідних землях і має підтримку свого населення, багато кращі вигляди на успіх.

У *Бюлетені*, видаваному Краєвим Проводом Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників, 1943, ч. 11, у статті „Довкруги стрілецької дивізії Галичина", яку поширювано у відписах, між іншим писалося:

> **[...] без української держави, без українського уряду не може бути української армії. Те, що плянують німці — це дальший визиск, цим разом фізичної сили народу, це дальше його нищення і ставлення наше до цього в цьому випадку може бути тільки негативне.**
>
> **[...] Перше питання, яке мусимо поставити, звучить: в ім'я чого, з якою метою творять німці т.зв. «галицьку дивізію»?..**
>
> **[...] Позбавити запілля активного елементу — кинути його на гарматне м'ясо, словом споживати його на фронті — ось справжня суть того, що зараз німецьким пляном, на жаль, і українськими руками, твориться.**
>
> [...] Німці дбайливо виелімінували з цієї справи всякий політичний елемент. Дивізія має назву „галицької", а не української. Її відзнака буде лев із трьома терезіянськими коронами, а мова команди — німецька. Мужва і нижчий склад — українці, вища команда німців. Вже з цього бачимо, що це типова колоніяльна частина, щось зовсім подібне до індійських чи новозеляндських дивізій англійської армії. Чи українське громадянство, зокрема молодь, можуть йти на цю шопку? Дрібку здорового глузду, дрібку застанови і відваги в думанні, і нам стане ясно, що ні. **Українська кров може литися тільки за Українську Державу і тільки в рядах Української Армії, а не в колоніяльних відділах збросздатних українців. Від ворожих імперіялізмів врятує нас тільки власна незалежна від них зброя, а не служба тим імперіялістам.**

У летючці-зверненні Головної Команди Української Повстанської Армії, червень 1943, пишеться, що український народ не „поділятиме долі жидівського населення".

> Український народ стане до боротьби у власній обороні всього населення України, без огляду на його національну приналежність.

Хоч не згадується про дивізію, але закликається:

> Не йдім у німецьку армію, не їдьмо до Німеччини на роботи, бо в той спосіб беремось рятувати потапаючого імперіяліста, який і себе не вратує і нас знищить.

У комуністичному зверненні Обласного Командування Народної Гвардії погрожувалося:

Українці

> Не дайте глузувати з себе. Не дайте сплямити свого чесного імені. Ні один патріот українець не піде до Собачої Дивізії Гітлера. А ті, що підуть — це зрадники свого народу. Їм не ждати від нас пощади, коли прийде час відплати. Всюди досягне і покарає їх грізна караюча рука народу, яка знайде і покарає справедливо всіх тих, які віддають на поталу наш народ загарбникові. О ці всі комітетчики, адміністратори та війти, стражники та поліцаї, всі, що вислуговуються окупантові або відданою працею, або підлабузництвом.

Зрадникам смерть

Поляки теж були затурбовані творенням дивізії, і у своїй аналізі вбачали небезпеку, що дивізію німці можуть вжити проти воюючої Польщі. Вони підозрівали, що ослаблені ідеологічно німці починають шукати нових союзників, а українські націоналісти „радо приймуть цей подарунок, який може перетворитися на поважний інструмент на випадок капітуляції Німеччини", — так писали вони в інструкціях щодо творення української дивізії.

Поляки постановили „за всяку ціну" не допустити до творення дивізії й повести пропаґанду в терені серед німців, серед українців і серед більшовиків:

> Говорити німцям, що українці недисципліновані, зрадливі [...]
>
> До націоналістів треба робити алюзії, що спір можна полагодити мирно, бо в інтересі Польщі є сильна Україна. Україна мусить мати Галичину й Карпатську Україну. Польща погодиться на лінію Сян-Буг [...]
>
> Серед невтральних українців ширити вісті про німецькі грабежі, побої; що дивізію вживатимуть до робіт в Німеччині [...]
>
> Серед більшовиків вказувати на запроданість українців, і тому вимагати проти українців відповідних заходів усіх тих, що воюють проти гітлеризму.

Як виконувати цю пропаґанду серед українського населення?

Якщо тебе знають, що ти поляк, то намовляй іти до дивізії, бо ти йшов би, якби німці творили польську дивізію. Український елемент примітивний і політично не вироблений, тому зробить навпаки [...] Говори, що пани і попи хочуть дивізії, що продали хлопа за мільйони злотих. Навіть під час покликання говори, що в дивізії б'ють і їсти не дають.

І польський провід хотів, щоб йому звітувати про кількість зголошених, настрої населення і т.п.

Рейд комуністичних партизанських загонів Ковпака, який прямував з Волині через Галичину в напрямі Карпат, створив паніку між німцями, які опускали свої малі станиці та втікали до більших міст, виявляючи, що вони вже не такі сильні.

Не мало до „охолодження" щодо дивізії спричинилися „реклямації".

До дивізії були зголосилися такі, які знали, що вони необхідні в їхніх урядах чи підприємствах і будуть реклямовані; були такі, що голосилися під імпульсом загальної психози й тепер не хотіли йти; були такі, що з інших причин хотіли „реклямуватися". До першої категорії, які голосилися „для прикладу", були працівники УЦК й інших важливих установ чи кооперації, які силою факту мусіли „реклямуватися", бо без них ті установи прийшлося б замикати. Все це впливало неґативно, і в населенні створився новий тип добровольця — „реклямованого дивізійника". Поширювалися жарти, наприклад: „після проклямацій, маніфестацій прийшла черга на реклямації".

Німці почали щораз більше набирати на роботу до райху, — подекуди навіть набірні комісії до дивізії рівночасно „набирали" робітників до Німеччини. Вехтер теж заборонив нашій молоді голоситися до дивізії з „Баудінсту", про що буде мова далі — це інші факти „охолодження".

Щоб тому протидіяти, в пресі появилися статті проти неґативного ставлення до дивізії.

Лев Шанковський писав у статті п.н. „Історичні аналогії" (*КВ*, 29 травня, 1943, ч. 113):

Ви, звичайно, знаєте сентенцію про історію, що повинна бути вчителькою життя, а проте буває багато людей, яких історія і досвід нічого не навчили. Думки ці насуваються з подвійною силою тепер, коли проголошено набір до Галицької Дивізії. Правильно відмічає преса, що ця справа сколихнула тихим життям Галицької Землі і викликала багато шуму по наших містах і селах. Але поруч позитивного зрушення і деякого піднесення помічається серед громадянства, можив сказати, і деяку здержливість.

[...] Жертви українського народу в боротьбі з большевицькою Москвою йдуть у мільйони і цього нам забувати не слід. Коли ж сьогодні хтось не здає собі справи з небезпеки, що грозить фізичному існуванню української нації від Сходу й галасує про боротьбу з Москвою, але самий не хоче причинитися до перемоги, то це виглядає на того струся, що ховає голову в пісок. За свій „пацифізм" ми нераз заплатили, нехтуючи власною збройною силою. І дарма, що вся Україна сколихнулась від соток і тисячів протибольшевицьких повстань, що охопили дослівно всю її територію, результат партизанщини був один: Базар. Реґулярна сила червоної Москви мусіла вийти переможцем над українським партизанським рухом, хоча цей рух був сильний і охоплював великі простори. Це вже такий закон збройної боротьби, що реґулярна військова сила перемагає зле узброєні і в акції нескоординовані партизанські загони. На довшу мету партизанщина в зустрічі з реґулярною військовою силою не витримує і мусить уступити з поля бою. Партизанська боротьба з червоною Москвою коштувала Україні сотки тисяч її найкращих синів. Якщо б тільки 1/10 цього впала в лавах реґулярної армії в обороні державности, результат наших визвольних змагань був би напевно інакший.

Тому і тепер мусимо здавати собі справу з положення. Досить тієї інфляції всіляких чуток і гасел. Мусимо заглянути правді в очі, відкидаючи все, що присипляє нашу енергію і розмах. І треба признати, що наша молодь не зупинилася в тому переломовому часі на півдорозі! Тисячі української молоді вступає до Галицької Дивізії, щоб навчитись орудувати зброєю згідно з законами модерної війни...

Місячник *Нові дні* на окремій „військовій сторінці" (червень 1943), покликуючися на масові народні демонстрації, писав:

[...] Голос народу — голос Божий. Український народ зрозумів, що не в назві справа, не в кольорі однострої, а в тому змісті, що його ми вкладемо в діло. Як можна було передбачити, до формованої дивізії „Галичина" вступили найкращі з найкращих. Не знаємо, як розгорнуться події, не хочемо їх випереджувати. Проте знаємо й віримо, що життя кожного народу — раніше чи пізніше — мусить розвинутися згідно з законами природи і соціології та з логікою фактів. Своєю поставою до справи стрілецької дивізії заманіфестував український народ свою відвічну волю жити. Своєю участю на полі бою виборють добровольці для українського народу право жити. Їх окрилюватиме дух геніяльного Франка, який ще кількадесят років тому навчав:

Лиш боротись значить — жить, vivere memento!

Появилися фейлетони про п. Череваня, який дістав посвідки, що він є „головою, півголовою, президентом" багатьох установ і став першим кандидатом на „реклямованого дивізійника".

Військова Управа в травні видала від себе заклик *(КВ*, 10 червня 1943, ч. 123):

Українці Галичини!

Від 28 квітня цього року йде підготова створити дивізію з галицьких українців. За цей короткий час зроблено вже багато. Для керування справою створено у Львові Військову Управу з колишніх старшин Української Галицької Армії, на кожний повіт призначено одного старшину УГА як уповноваженого Військової Управи. По всій Галичині, по її містах і селах, відбулись численні народні збори та ділові на-

ради. На цих зборах і нарадах з'ясовано, яке значення має для нас СС Стрілецька Дивізія „Галичина" та встановлено, що наш найвищий національний обов'язок — всіми силами її підтримувати й масово вступати в її лави.

Десятки тисяч охотників зголосились до Набірних Комісій. Зголосилися і старшини і вояки УГА. Ген. Віктор Курманович пригадав нам у своїй відозві давню присягу вояків УГА: *не покладати зброї*, поки Рідному Краєві загрожує небезпека московського большевизму.

Масово зголосилася до Набірних комісій українська молодь. Цим довела вона, що хоче бути гідною своїх батьків, славних героїв УГА.

Український народ у Галичині виявив свою зрілість і свідомість. Він —

зрозумів, що його місце на фронтах світової війни,

зрозумів, що не може він залишатись лише спостерігачем воєнних подій,

зрозумів, що *зброя рішає долю народів*,

зрозумів, що в цій війні важиться *і доля України*,

зрозумів, що лише той має голос і право при закінченні війни, хто тримає зброю в руках, хто *б'ється за кращу долю свого народу*.

Та готовість українців до збройної боротьби збентежила всіх ворогів українського народу. Вони не хочуть бачити зброї в його руках і всіма силами ведуть пропаганду проти створення СС Стрілецької Дивізії „Галичина". Вони вживають всяких засобів, щоб застрашити українців. А де не помагає залякування, там зрадливо вдають вони нібито українських патріотів. Обов'язок кожного свідомого українця — *дати рішучу відсіч цій злочинній ворожій кирині*.

У власному українському національному інтересі, *для забезпечення кращого майбутнього своєму народові* — українське населення Галичини йтиме й далі твердо та непохитно тим шляхом, на який воно свідомо вступило від дня 28 квітня цього року.

Львів, травень 1943.

За Військову Управу:
сотн. О. Навроцький, начальник військової канцелярії,
мґр М. Кушнір, реф. пропаґанди

Протидивізійні тенденції вже не зникали й приходили навіть з вишкільного табору. Під час дальшої вербувальної акції їх обговорювала Військова Управа, наприклад на нараді-відправі окружних уповноважених, 30 жовтня 1943 року у протоколі читаємо:

Обговорюється ще настрої серед добровольців у вишкільних таборах, де „є люди з 11-ох армій"; говориться про реклямації і „ґешефти", наприклад, „за прибиття печатки береться 2 злотих", про те, що ніби існує три дивізії — „вишкільники, рекляманти і дезертири". Дезертирів було 70. Перепалося теж й урядовцям Українського Центрального Комітету, які не пішли до дивізії, а один вояк на вишколі мав сказати, що „перша куля призначена УЦК-івцям".

На тій же відправі, Шульце, який став комендантом *СС-Ерґенцунґсштелле*, станиці німецьких есесів, що перебрала функції набору й ведення свідоцтв рекрутів і вояків, скаржився, „що старші не мають впливу на молодь, що молодь сама собою керує", мабуть, маючи на думці ОУН. Він теж подав свою розв'язку справи: „Хто не хоче йти до СС, до праці в райху мусить іти".

Деякі вояки розчарувалися, опинившися на суворому німецькому рекрутському навчанні, як пише О. Дольський до свого кол. вчителя в Самборі (Архів Братства):

[...] Починаючи від Брна, де ми вперше заїхали на вишкіл, маємо безнастанні прояви невдоволення. Початково починається німий протест проти того всього, але протести не здаються на ніщо.

[...] З хвилею виїзду розірвався контакт наш з „Військовою Управою". Оповідали у нас, що „Військова Управа" не була навіть зорієнтована, коли будемо присягати і який буде її зміст. Натомість суспільство прив'язувало більше старань, бо в „Дивізії" добачувалась гарантія кращої майбутності [...]

В час творення дивізії Українська Повстанська Армія щораз більше поширювала свій вплив на населення. Між дивізією і Військовою Управою з одного боку, і УПА й підпіллям, з другого, створилася свого роду „конкуренція". Пропаґанда проти „лісу", яка велася в летючках і пресі, часом набирала досить різких форм. Наприклад, у вказівках, як протидіяти підпіллю, пишеться, що провід підпілля

живе ілюзіями, що обидві сторони, що бояться на сході, проваляться, а тоді він покликаний формувати українські простори [...]

Замішання вводять кимсь ширені чутки, що військові (німецькі) круги крізь пальці, а то й благосклонно глядять на витівки УПА-мії, вважаючи її за свого союзника у боротьбі проти большевизму. Вище змальований стан створює величезні труднощі й небезпеки для табору конструктивної праці, а головно є він великою загрозою для Дивізії, що може бути наражена на неперебірчиву ворожу пропаґанду [...][2]

Коли погляди на концепцію дивізії були в колах підпілля менш-більше однозгідні — неґативні, — то щодо справи набору, до дивізії такої однозгідної опінії не було. Лев Шанковський, провідний революційний діяч, основник і член Української Головної Визвольної Ради, який підтримував участь підпілля в наборі до дивізії, пояснює ту справу в статті „УПА й Дивізія" (*Вісті*. ч. 7-8 (4(-46) 1954):

Поскільки тодішній тимчасовий Провідник ОУН — Максим Рубан цієї справи сам вирішувати не хотів, почалось узгіднювання протилежних становищ, яке вимагало багато конференцій і нарад.

Узгіднювання становищ довело до компромісового рішення. Однозгідно рішено поборювати концепцію Дивізії, українські творці якої залюбки шермували порівняннями з Леґіоном УСС і лоскотали сентименти західньо-українського громадянства леґендами про підняття „Червоної Калини", але рівночасно рішено не проводити бойкоту набору до Дивізії, а, щобільше, відослати певну кількість кадрів ОУН до Дивізії з розрахунком, щоб на кожний рій стрільців припадав, щонайменше, один член ОУН. Деякі визначні члени ОУН отримали особи-

стий наказ ген. Чупринки, щоб вступити до Дивізії та бути в ній зв'язковими офіцерами між Проводом ОУН і Дивізією. Щоб задобрити противників Дивізії, знайдено офірних козлів у постаті всіх тих, що, не чекаючи обов'язуючого рішення в справі дивізії, пропаґували її так, чи інакше серед підпілля. Їх покарано. В справі, дивізії оголошено статтю в „Бюлетені" (ч. 11 за 1943 р.) п. н. „Довкруги СС Дивізії Галичиина", яка виступала, головно, проти концепції Дивізії. І на цьому акцію „поборювання" Дивізії закінчено.

В цьому місці насувається думка, що справа Дивізії прийняла б, може, ще кращий оборот, коли б між Проводом ОУН і Проводом УЦК була краща гармонія і ділове порозуміння, як це було між проводами польського нелеґального й леґального секторів. На жаль, у нас такого порозуміння не було. З різних причин Військова Управа повела акцію набору до Дивізії, як акцію конкуренційну до „лісу". Дехто потішав себе думкою, що акцією набору до Дивізії потрапить зліквідувати підпілля.

Коли перші підрозділи дивізії прибули до Галичини на початку 1944 року, Військова Управа видала відозву „до добровольців і молоді, що її оголошено в газеті *До Перемоги,* ч. 9(10)" (Протокол, 7 березня 1944).

Думка видати таку відозву вийшла від нас, — читаємо у протоколі, — а не від німецької влади. Правда, вона була виготовлена поспішно, але причина ясна: наші стрільці йшли на фронт, зустріч їх з підпіллям, 10 стрільців біля Сокаля перейшли до партизанів, інших 10 в іншому місці це зробили, тому цю відозву треба було негайно оповістити.

УЦК вважав, що Військова Управа повинна підлягати йому, коли йшлося про ширшу акцію, хоч фактичним її зверхником був Вехтер, а такі відозви — це вже „політикум", що вимагав згоди Кубійовича.

Відозву склав А. Палій, з деякими доповненнями і змінами Л. Макарушки, але „пішли до Бізанца, цей написав свій проєкт відозви. Ми повинні були повідомити Кубійовича про Відозву", — говорив на засіданні А. Палій.

У відозві, крім нав'язання до прикладів Українських січових стрільців в Галичині й Січових стрільців в Наддніпрянській Україні, та траферетних фраз про боротьбу „за нашу батьківщину, европейську культуру", звертається увагу на „ворожі елементи, які в нашому краю допускаються до злочинних дій супроти безборонного населення — не зважаючи, чи це українського чи польського. Частину цієї вини несе деяка українська молодь, що цим кладе відповідальність на ціле українське населення" [...] „З поширення анархії в запіллі користатимуть більшовики, що призведе до знищення українського народу" [...]

Стан в краю обговорено на нараді Військової Управи 15 лютого 1944 року. Уповажнені раз-по-раз скаржилися на „ліс", вимагали мобілізації до дивізії, або бодай контингентів, бо саме так робили „ліс" і німецька влада. В Чортківській окрузі „лісова організація сама провадить мобілізацію, відбуваються напади на села" [...] „вже коло 200 осіб розстріляних через СД." В Долинському повіті „добровільний набір не поведеться, бо нема аргументу для тих людей" [...] „Розстріли утруднюють роботу." В Бережанщині й Підгаєччині „відбувається мобілізація до лісу" [...] „В Підгайцях всі з підпілля мають наказ не опускати місць, а в разі приходу большевиків, піти до ліса." Подібний стан існував в округах Дрогобича, Стрия, Камінки Струмилової. Тільки в Коломийській окрузі, яка дала найбільше добровольців до дивізії, далі „три рази на тиждень відходять транспорти, майже всі, що голосяться, стають до асентерунку, транспорти замовлені аж до 9 березня. До кожного транспорту прибуває коло 100 людей."

Правдоподібно, що ці повідомлення були перебільшені, бо в той час набір до УПА сповільнено — не було досить зброї, умундурування й іншого постачання.

Німці вороже ставилися до українського націоналістичного руху:

„Бандерівський рух — це безвідповідальні люди, що, висуваючи національні гасла програми, творять нісенітниці, які йдуть на шкоду загалові. Їх можна побивати летючками" [...] — читаємо таку характеристику в протоколі з 14 січня 1944. — Член ВУ Радольф Мюллер гарячився на засіданні 22 січня 1944, кидаючи закиди в німецьку й українську сторони; від імени німецьких старшин, що служили в УГА, він апелював до обох: „Наші німецькі вороги є нашими німецькими й українськими ворогами." Я не раз питався німців: „Що ви робите?" Питався бандерівців: „Чи ви поварювали? Ви ж не бачите, що діється?" Стояти з нами проти спільних ворогів, які й тому 25 років були нашими ворогами. Я вірю, що наше спільне діло не піде на марне."

Як пізніше показалося, побоювання Військової Управи не мали підстав. Де зустрічалися вояки дивізії з підпіллям, там не було ворожнечі, масового перебігання чи непорозуміння, навпаки, всюди було порозуміння і співпраця. Це було зрозуміле, бо повстанці і вояки мали зовсім інші вишколи, діяли інакше; вояки дивізії, опинившися в невідомому терені, серед незнаних людей, нерадо покидали своїх товаришів; УПА не могла в той час прийняти, озброїти, прохарчувати більшу кількість регулярного війська. Так співпраця була й під час боїв під Бродами, і щойно після оточення і розгрому дивізії багато вояків перейшло в лави УПА.

Перші звіти з поїздок членів Військової Управи до постоїв куренів 4-го полку саме це підтвердили. На засіданні 7 березня 1944 року М. Хронов'ят звітував з поїздки до Бродів: „Наші СС-и є в контакті

з „лісом“: „ліс“ вдоволений, що в Галичину прийшли СС, і „ліс“ за тим, щоб наші СС-и трималися в дисципліні. Виринає таке, чи спитати „ліс“: Якби була амнестія, чи пішли б вони тоді до Дивізії?“

Макарушка говорив, що в Радехові було широко розгинене наше підпілля. „На три тижні перед приходом туди наших СС-ів, переходили большевицькі партизани. Ці большевики зараз випитувалися за українськими націоналістичними організаціями і їх членів винищували, катуючи їх“ [...] „Селяни зраділи нашими СС-ами. В цих районах, де є наші добровольці, голосяться до Дивізії „Галичина“ нові охотники.“ (Протокол, 7 березня 1944).

У III-му курені, що стояв у Збаражському районі, був Ю. Крохмалюк. Курінний вдоволений хлопцями, тільки двох не повернулося з відпустки. У цім моменті втрутився адьютант курінного, кажучи: „Один вже вернувся. Не вернувся на час, бо свиня здохла.“ Крохмалюк далі звітував, що „населення дуже прихильне до стрільців. Стрільці до ОУН теж наставлені прихильно, тільки кажуть: „їм треба вісім місяців військового вишколу, щоб вставити їм яйця.“ (Протокол, 7 березня 1944).

Де зустрічалася УПА з дивізією, там відносини завжди були прихильні, приязні. Це було самозрозуміле, бо ж вони боролися за ці самі ідеали, за свою державність. Дивізійники й упівці одні одних розуміли, одні одним помагали, де було можливе вояки дивізії передавали УПА зброю, амуніцію, підпільники переховували вояків дивізії, давали їм вказівки, служили розвідками. Бойові умовини вимагали такої співпраці. На жаль, зустрічі дивізії і УПА були дуже короткі й обмежені, через те не можливо було розгорнути ширшої співпраці.

Тому не дивно, що під Бродами в УПА опинилося багато вояків дивізії, про що свідчив С. „Свєнтек“ Левицький, старшина гарматнього полку дивізії, на засіданні 22 серпня 1947 року: „Відносно участи членів дивізії в УПА, то мушу сказати, що за час мого 16-місячного побуту в лісі, я не стрічав ні одного відділу УПА, де не було б бодай кількох наших хлопців з дивізії. Із видатніших старшин дивізії, що полягли як повстанці УПА, назву тільки д-ра Олесницького, організатора шпиталю при УПА, та мґр-а Гвоздецького, який брав участь у переговорах з ВІН-ом.[3]

1 Bericht über die Werbeaktion bis 2. Juni 1943 einschlisslich, Lemberg, den 3.Juni 1943. (Архів Братства).

2 „Інструкції“?, без наголовка й дати (Архів Б-ва).

3 ВІН, *Вольносьць і Незавісльсьць* назва польської підпільної організації. З нею УПА дійшла до порозуміння щодо збройних дій на Закерзонню після закінчення 2-ої світової війни.

VII

НАБІР ДОБРОВОЛЬЦІВ

Відділ поповнень — організація і вербування — очолив відомий діяч Михайло Хронов'ят.

Інж. Михайло Хроновят

Михайло Хронов'ят погодився на пропозицію В. Кубійовича увійти до Військової Управи, бо був переконаний, що українцям треба своєї військової сили, хоч уважав, що творення дивізії сталося запізно. Таке його переконання — не випадок, бо М. Хронов'ят мав за собою активну службу в 1-ій світовій війні і знав ціну власної збройної сили. З вибухом війни він зголосився до Леґіону УСС і став інструктором 1-ої сотні в Перемишлі, а потім 2-ої. Прискорений наступ російських військ відрізав його від УСС і, попавши до 10-го австрійського полку, пройшов дальший вишкіл в Угорщині, а старшинську школу в Безінгу закінчив з відзначенням. Як комендант чоти, в боях за форт у Перемишлі в травні 1915 року, в рукопашному наступі здобув Пралківці, захоплюючи 200 полонених і 12 кулеметів з царської армії. За це відзначено його золотою медалею хоробрости і підвищено до ранґи чотаря. Як комендант сотні перейшов з російського на італійський фронт.

З початком 1918 року його перенесено на інструктора до української дивізії „Сірожупанників“, яка формувалась у Володимирі Волинському з бувших полонених-українців царської армії.

В листопаді 1918 року був на відпустці в рідному селі Риботичах, де 1 листопада на власну руку формує новий курінь для УГА, зводить успішні бої з поляками в Нижанковичах. Від 27 листопада 1918

до 15 травня 1919 року сотник М. Хронов'ят комендант Запасного куреня УСС і керівник старшинської школи УГА в Самборі. При відступі УГА зорганізував окремий Самбірський курінь, який приділено до III-го корпусу генерала Кравса. Тим куренем М. Хронов'ят командував під час Чортківської офензиви й отримав похвалу за „найкращу частину" УГА.

Пройшовши всі етапи активної боротьби УГА, включно з „чотирикутником смерти", в 1920 році переходить з групою генерала Кравса через Карпати до Чехо-Словаччини, де опинився в таборах інтернованих, спершу в Ліберці, а відтак у Йозефові.

Після закінчення студій у Високій технічній школі в Празі (1921-26), він повернувся до Галичини й включився, як дипломований інженер-агроном, у кооперативну працю в *Маслосоюзі*. Цілою душею віддається М. Хронов'ят реорганізації кооперативного молочарства. Рівночасно був постійним викладачем в Українській молочарській школі, належав до Головної ради *Сільського господаря* до Головного виділу т-ва *Просвіта*, до Ради Українського товариства допомоги інвалідам. Від 1934 року став головою славного руханково-спортового товариства *Сокіл-Батько* у Львові. Він перебрав керму того товариства в найважчі роки для українського зорганізованого життя у Польщі, бо тоді польський уряд послідовно почав ліквідувати сільські гнізда *Сокола*.

2-га світова війна не припинила діяльности Михайла Хронов'ята. Він покидає Львів, переходить за річку Сян до Генеральної губернії, і там розгортає роботу в кооперативній та загально-громадській діляиках, стаючи керманичем господарського відділу в Українському Центральному Комітеті, береться за віднову кооперативної мережі на Посянні, Лемківщині і Підляшші в 1940-41 роках.

В 1941 році повертається з А. Мудриком і А. Палієм до Львова й береться за відновлення української молочарської кооперації в Галичині. Залишаючися формально членом дирекції *Маслосоюзу*, переходить фактично на працю до новоствореного обласного Союзу молочного і товщевого господарства, щоб на те важливе місце не допустити якогось фольксдойча, вороже наставленого до українського населення. Хронов'ят був єдиним ненімцем у цілій Генеральній губернії на позиції т. зв. *гешефтсфюрера* (керівника підприємства).[1]

На жаль, його відділ у Військовій Управі використовувався більше до пропаґанди, ніж до дійсного набору-поповнення. Набір регулювався самим урядом Вехтера через його т. зв. „набірні комісії", а пізніше реєстрацію та відсилання добровольців до дивізії перебрала німецька установа SS-Ergänzungsamt.

Негайно після проголошення творення дивізії 28 квітня 1943 року почали діяти т. зв. *вербувальні комісії* (Werbekommissionen), бо вже від 2 і 3 травня. На основі точно визначеного правильника, вербувальної комісії проводили т. зв. Vormusterung („допризов"), тобто селекцію добровольців до *набірних комісій* (Annamekommissionen). Від 10 травня почався набір на роботи до Німеччини й від того часу, де це було можливе, обі комісії, — вербувальна й набору на працю, — діяли разом.

Вербувальні комісії діяли під головуванням крайсгауптмана або ляндкомісара, залежно від місцевости, і до неї входили: місцевий офіцер жандармерії, уповноважений Військової Управи, священики, учителі, урядовці громад чи інші представники громадськости.

До дивізії приймалося добровольців української народности (Volkstum), які в час зголошення перебували в Галичині; такий доброволець не мусів бути народжений в Галичині. Втікачі з робіт з райху мали „амнестію" і могли голоситися до дивізії до 1-го червня, але кого з них відкинули від військової служби, той мусів до трьох днів знову зголоситися на роботу, якщо хотів оминути арешт і покарання. До дивізії не приймалося людей, які мали судовий вирок на більше, ніж п'ять років тюрми. Політичні в'язні, яких польська чи радянська влада засудила на довше, ніж п'ять років, мусіли, через Військову Управу, отримати дозвіл від губернатора, щоб їм дозволив служити в дивізії.

Нікого не вільно було арештувати у вербувальних комісіях — кожний, хто зголосився до комісії, — чи його прийняли, чи ні, — мав право свобідно вийти з комісії. Не дозволялося теж проводити докладнішого обслідування добровольця, наприклад, чи він *хрищений* чи *нехрищений*, а про комплекси меншевартости, вияви хворобн чи іншого недоліку добровольця треба було судити тільки з зовнішнього вигляду чи поведінки. Це означало, що обшук, розбирання чи допити не належали до компетенцій вербувальної комісії.

При зголошенні до вербувальної комісії доброволець підписував заяву (Erklärung), що він „готов, як воєнний охотник вступити до СС Стрілецької Дивізії Галичина і бути чинним у військовій службі". Він отримував тимчасову посвідку (Bescheinsgung) зголошення. Якщо його прийняли до дивізії, доброволець отримував посвідку прийняття (Annahmeschein). Відкиненим від служби теж видавали відповідну посвідку. Всі посвідки і бляики виповнювано подвійно — у німецькій та українській мовах; списки писалося тільки латинською азбукою.[2]

Після проголошення творення дивізії багато молоді втікало з т. зв. „будівельної служби" (нім. Baudienst), до якої німці силою набирали в Галичині вже від квітня 1942 року. До неї брали чоловіків від 18 до 60 року життя, хоч часто кликали і 16- чи 17-літніх. У 1943 році почали набирати і учнів фахових і середніх шкіл на 6-місячну примусову службу до тієї „Української служби батьківщині". (Хтось з „поетичним розмахом" придумав таку назву, — нім. Ukrainischer Heimatdienst, — хоч польська будівельна служба мала більш прозаїчну назву — Polnischer Baudienst.) Фізична праця під надзором май-

стрів поляків чи фольксдойчів (щойно пізніше зорганізовано курси для українських старшин і підстаршин для цієї служби) була знеиавиджена українцями. Понад 10.000 працювало в ній, коли проголошено творення дивізії. Більшість з них воліла служити в дивізії.

Це заиспокоїло Вехтера й він видав окреме розпорядження: „До Української Служби Батьківщині Галичини". Він заборонив приймати до дивізії тих, що служили в УСБ. Вехтер дозволяв річнкам 1923 і вище голоситися до дивізії, замість іти до „Української служби батьківщині", зате „тих, що вже були покликані і в міжчасі, без дозволу своїх начальників, покинули свої відділи, щоб зголоситися до СС. Стрілецької Дивізії Галичина, Набірна Комісія не прийме. Вони не будуть теж покарані, якщо до 15 травня зголосяться знову до служби у своїх відділах" [...] Вони могли йти до дивізії після закінчеиня своєї служби. „Воии є кандидатами до Корпусу Підстаршин і Старшин Дивізії і в тому напрямі їх вишколюватимуть під час їхньої служби в „Українській Службі Батьківщині", — обіцював їм Вехтер.[3]

Звіт зголошень до 2 червня 1943 року включно

Округа	Зголошені	До асентерунку призиані	%	Відкинені	%
Коломия	11.325	8.337	74	2.788	26
Львів-округа	10.909	8.710	80	2.199	20
Стаииславів	8.827	6.276	71	2.551	29
Чортків	7.343	5.078	69	2.265	31
Бережаии	3.567	2.731	77	836	23
Тернопіль	3.118	1.749	56	1.369	44
Львів-місто	2.915	2.802	96	113	4
Стрий	2,690	1.604	60	1.086	40
Рава Руська	2.579	1.177	69	802	31
Золочів	2.476	2.312	93	164	7
Дрогобич	2.195	2.885	95	110	5
Камінка Струмилова	2.112	2.012	95	100	5
Самбір	2.094	1.640	78	454	22
Калуш	850	623	73	227	27
Разом з дистрикту Галнчина	63.000	47.936	76	15.064	24
Сянок	14.446	2.008	14	12.438	86
Ярослав	2.732	1.502	55	1.230	45
Перемишль	1.821	1.429	74	392	26
Разом з дистрикту Краків	18.999	4.939	26	14.060	74
Разом	81.999	52.875	64	29.124	36

До 2 червня 1943 року зголосилося 81.999 добровольців [illegible] серед них були люди різного віку, різного здоров'я, керівн[illegible] нов та урядовці старшого віку, комбатанти з 1-ої світової в[illegible] що тільки 52.875 призначено до набірних комісій.

Вгорі подаємо таблицю зголошсних і відкинених по окр[illegible] Галичини і з трьох округ Краківського дистрикту.[4]

Як видно з вищеподаної таблиці, найбільше число зголосилося з Коломийської округи; за нею йшла Львівська округа, в якій була найсильніша вербувальна акція, бо вона лежала в центрі подій — у столиці Східньої Галичини Львові. В Станиславівській і Чортківській округах зголошення було вище пересічного, а в іиших, за винятком, Калуша, голосилося пересічне число від 3.500 до 2.000.

Не можливо пояснити дуже високого числа „зголошених" в Сяніцькій окрузі — майже 15.000, — хіба там реєстрували „поголовно" для статистики, та відразу скреслювали; можлнво, що при складанні таблиці вкралася помилка й так, не завважуючи її, пішов звіт догори. Сьогодні це не можливо встановити.

Певніше буде приймати число 53.000, яких „признано до асентерунку" як дійсно зголошених до служби в дивізії.

З таблиці видно, де пропагаида діяла „задуже добре", і там „голосилися добровольці" більше на показ, ніж справді воювати, наприклад, в Тернополі зголосилися всі комбатанти, навіть понад 60 року життя і 11 священиків (див. *Краківські вісті* 19 травня 1943, ч. 104), тому в Тернопільській, Стрийській і Раво-Руській округах відпало коло 40% зголошених, а в Станиславівській і Чортківській — коло 30%. Реальніша ситуація була у Львові, і в округах Золочева, Дрогобича, Камінки, Струмилової, в яких тільки 5% зголошених відпало.

На засіданні Вехтера в справі творення дивізії рішеио приймати також расові групи III і IV „з огляду на пересічно низьку якість людського матеріялу, особливо з расової точки зору, тобто не звертати уваги на „расовість". V расової групи не бралося до уваги бо до неї німці зачисляли людей „позаевропейського походження". До 21 червня з тих, які пройшли бранку (26.436), майже половину відкинено як непридатних до служби в дивізії аж 12.874, иайбільше через занизький ріст (нижче 165 см) — 7.139. З прийнятих тільки 3.481 (коло 25%) клясифіковано як „здібних до служби в есесах" (німецьких), а решту 10.281 — як „здібних до служби в вермахті".[5]

Вже з перших даних, які зголошено до 3 червня до Берліну, иачальник головного управління СС, Берґер, зробив висновок, що тільки половина покликаних до набірних комісій буде прийнята до військової служби в дивізії, якщо норма росту залишиться 165 см. Мабуть, тому рішено згодом приймати до полків чл. 5-8 висотою 160-164 см.[6]

Таблиця внизу, до якої взято статистичні цифри, подані у звіті иа „Відправі Окружних Уповноважених Військової Управи", що від-

булася 30 жовтня 1943 року у Львові, подає кінцевий результат вербувальної кампанії:

До дивізії зголосилося	82.000
До асентерунку признано	53.000
До асентерунку стануло	42.000
Асентеровано	27.000
Реклямовано	1.400
Дістали покликання	25.600
Покликано	19.047
Дійсно явилося	13.245
З вишкільних таборів заільнено як хворих	1.487
На вишколі	11.578
Між 1 і 13 листопада покликується	6.150

Інші дані з того звіту: на вишкільному таборі „Гайделяґер" є 3.208, в тому 1.139 абітурієнтів; в полках: ч. 4 — 1.264, ч. 5 — 1.372, ч. 6 — 1.293, ч. 7 — 1.671, ч. 8 — 1.573; в запасному батальйоні в Гайденгайм — 425.

Як видно з таблиці, з великої хмари впав малий дощ, бо з 82.000, що зголосилися, на вишколі опинилося тільки 11.578. З кожною черговою стадією бранки меншало добровольців на приблизно 35-20%: із зголошених до вербувальних комісій до асентерунку було признано на 30% менше, з тих до асентерунку стануло на 19% (11.000) менше, при асентерунку відкинено 35% (15.000); не знати, що значить „дістали покликання" і „покликано" і де тих 6.500 добровольців „зникло"; велике число покликаних, к. 6.000, не з'явилося до дивізії (31%).

Доволі високий відсоток понад 10% звільнено з військової служби як хворих, вже на початку вишколу. Мабуть, лікарі в набірних комісіях не дуже докладно оглядали зголошених. Під час своїх відвідин вояків на вишколі у Саарльбеи, М. Хронов'ят також запримітив, що у „Саарльбен є 143 люда, наших вояків, які є хворі, каліки, аж диво, що вони попали до Дивізії". (Засідання 17 січня 1944).

„Реклямованих" було відносно мало, бо тільки 1.400, хоч вони наробили багато шуму. Пропаґандисти проти дивізії, самозрозуміло, роздували цю справу, хоч серед т. зв. „реклямованих" були нездібні до військової служби, головно старші віком, і потрібні працівники в підприємствах та інших установах.

В листопаді 1943 р. покликано додаткових 6.000 добровольців, і таблиця нижче показує стан вояків на вишколі на 11 січня 1944 р.

Самозрозуміло, що з тих округ, з яких зголосилося найбільше число добровольців, було найбільше на вишколі: Коломия, Львів, Станиславів. Чортківська округа не дописала, бо тільки к. 20% з числа „признаних до асентерунку" опинилося на вишколі. Найвищий відсоток мали округи Сяніка, Камінки Струмилової, Перемишля.

Округа	На вишколі	Признано до асентерунку
Коломия	2.000	8.300
Станиславів	1.800	6.300
Львів повіт	1.700	8.700
Сяюк	1.300	2.000
Камінка Струмилова	1.200	2.000
Дрогобич	1.100	2.900
Перемишль	1.100	1.400
Рава Руська	900	1.200
Чортків	900	5.100
Самбір	800	1.600
Бережани	700	2.700
Золочів	700	2.300
Тернопіль	700	1.800
Ярослав	700	1.500
Львів-місто	600	2.800
Стрий	600	1.700
Калуш	300	600
Інші	100	—
Разом	17.200	52.900

(Архів Братства)

Після початкових успіхів, пізніше прийшли труднощі в наборі, які творилися внаслідок різних факторів.

Про труднощі набору пише в своєму звіті дивізійний поручник Герман, який вів вербувальну акцію в днях від 9 грудня 1943 до 10 січня 1944 року в повітах Бродів, Перемишлян і Золочева. Він зголосив 70 добровольців.

> [...] Моя вербункова акція стрінулася з ворожою пропагандою зі сторони польського населення, а також від деяких осібняків, на яких вплинули большевики.
>
> Українське населення відгукнулось прихильно на вербункову акцію. В деяких випадках молодь перебувала під впливом ворожої пропаґанди, яка у протиакції [протиарґумент?] користалася нерозважними діями зі сторони німецької адміністрації. Для прикладу: дружина добровольця Симбая зі Студні здала призначений для неї контиґент і помимо того Зондердінст забрав у неї решту збіжжя, призначеного для власного вжитку і для посіву.
>
> Нерозважні поступки деяких молодих людей заставили мене вказати нашому населенню на небезпечні наслідки партизанських акцій. (Архів Братства).

Із зближенням фронту вербункова акція ще більше утруднювалася, тим більше, що в Галичині запанував розгардіяш. Кожний німецький чиновник чи німецька установа на власну руку забирали си-

лою молодих чоловіків і жінок на роботи до Німеччини, покликали, а то й насильно вивозили юнаків і юначок до протиповітряної оборони, набирали до вермахту, німецьких частин СС, німецької робітничої організації *Тодт* чи навіть до РОА, не згадуючи вже про горезвісну „Службу Батьківщині" — чи *Баудінст*. На підставі секретних наказів, місцеві крайсгауптмани й ляндкомісари, дозволяли на діяльність різних „вербувикових комісій".

В дійсності це не було нічим новим, бо німці проводили дикі набори багато раніше. При кінці 1941 року відбувся тихий набір до німецької зброї СС, про який Кость Паньківський довідався від політичного референта дистриктового СД Альфреда Кольфа. Вибрано було коло 2.000 добровольців з нордійськими расовими прикметами й їх розділено поміж різні німецькі частини.

В тій ситуації були навіть голоси, щоб проголосити мобілізацію до дивізії. Ту справу занотовано а протоколі з засідання Військової Управи і уповноважнених 15 лютого 1944 року. На нараді Військової Управи від 7 березня 1944 року сотник Навроцький реферував справу мобілізації:

> Крайсгауптмани розсилають нашим повновласникам накази про мобілізацію. Гштуф Шульце повідомив полк. А. Бізанца про цей наказ і сказав йому, що це Geheimbefehl. Полк. А. Бізанц, маючи цей наказ уже в себе, сказав про нього сот. О. Навроцькому і інж. Е. Пиндусові, а навіть дав їм перечитати: до 15.III. ц.р. наші Повновласники мають виготовити списки покликуваних річників. Потім, сот. О. Навроцький і інж. Е. Пиндус уложили обіжник до Повновласників В.У., але не вислали його, бо й не треба. Полк. А. Бізанц тримає 3 чи 4 дні цей таємний наказ про мобілізацію річників 1921-25, і щойно коли ми довідуємось про це з провінції, тоді він нам показує наказ.
>
> Д-р Л. Макарушка думає, що ця мобілізація у такій формі, це політична помилка — вона може загнати молодь до лісу [...]
>
> Інж. А. Палій: Написати до полк. А. Бізанца письмо, що мобілізація справа політична й ми за це не беремо відповідальности [...]

Військова Управа не завжди знала, що діялося в краю, і звичайно довідувалася про факти доконані, коли приходили скарги.

Німецька влада на чолі з Вехтером, ані Бізанц, не спішилися повідомляти Військову Управу про свої таємні накази, а „розпоряджалися, як хотіли".

Коли більшовики на весні 1944 року зайняли східні райони Галичини, зголошування до дивізії пожвавилося. Це зрозуміло, бо для молодих людей не було багато виборів: або чекати на мобілізацію до Червоної Армії, в якій по короткому вишколі рекрутів кидали на фронт; або вступати до УПА, на що не кожний був приготований чи здібний, тому для багатьох дивізія виглядала найкращим з „усіх лих".

Подекуди гурти молоді переходили фронт, щоб піти до дивізії. „У Бучаччині — всі ті, що були під большевиками, що були в лісах,

переходять навіть фронт і всі йдуть у Дивізію. Коло села Павушівки від большевиків гуртом перейшло 390 мужчин і всі пішли відразу до Дивізії. З Бучаччини є вже добрий полк." — зголошувв сот. Марків на засіданні 21 червня 1944 року. Інж. Горбай повідомляв, що за останні дні з Бережанщини й Підгаєччини зголосилося понад 2.000 хлопців. На тому ж засіданні Бізанц, з питомим йому захопленням, додав, що „молодь у Львові щоденно голоситься і то масово: маємо уже 3.000 зголошених. З молоді старшої буде відкрито новий табор на три місяці, а потім ідуть вони до Дивізії, а звідти до школи старшинської чи підстаршинської".

Бізанц завжди чимось захоплювався і „бігав по Львові і плів дурниці", як про нього говорили. До таких „дурниць" належали переборщення щодо зголошених у Львові, вишкільні табори й старшинські школи. До такої самої категорії слід зачислити його „прогнози" з початком нового 1944 року: „Нападемо на Америку. Запам'ятайте мої панове, ці слова, що їх сказав полковник Бізанц." (Протокол 17 січня 1944 р.)

Дивізія творилась не без перешкод з боку її „творців" — німців. Ми вже згадували про „наставлення" німецьких партійних чиновників у „Комісаріяті України", у Краківському дистрикті теж без ентузіязму прийняли творення дивізії. В тому дистрикті не тільки що не хотіли давати належної допомоги родинам добровольців, але навіть казали покликаним, що вони не мусять іти до дивізії. (Протокол, 21 червня 1944, звіт Біланюка).

За асентерованими, що не голосилися, німці не шукали. Були випадки, що „дивізія стягала й через ґештапо, а там кликали осібняка й казали: „Можеш не йти — тебе не змушуємо". (Протокол, 13 червня 1944).

Про секретні письма Вехтера чи з Головної квартири СС, мабуть, ніхто з членів Військової Управи ні Українського Центрального Комітету не знав. А як знали, то нема доказів, що робили протизаходи. Дивним стає і той факт, що німці на деякі накази не звертали уваги. Так було з наказом про формування дивізії, в якому подано текст присяги та визначено командну і наказову мови: „командна мова — галицька; наказова — німецька",[7] Командир дивізії зовсім не притримувався розпорядження щодо командної мови, а завів у дивізії, для вигоди німців, німецьку командну мову. З українського боку ніхто не підносив цієї справи, хоч вона була формально затверджена наказом Гіммлера.

Про цю проблему пише начальник дивізійного штабу майор В.Д. Гайке у книжці *Українська Дивізія „Галичина"* (ст. 35-36):

> Командна мова була німецька. Більшість старшин, головне старших віком, як і підстаршин, достатньо володіли німецькою мовою. Зате загал вояцтва її не знав. Під час навчання, крім звичайних вправ,

вояки мусіли багато зусилля і часу витрачати на навчання німецької командної мови. Великі труднощі створилися в службі зв'язку, заміщеній переважно українцями, які мусіли вільно говорити по-німецькому. Найкращим вирішенням було б прийняти українську мову за командну мову в Дивізії. Німці, старшини й підстаршини, від яких вимагалося вищого рівня інтеліґентности, могли легше вивчити українську командну мову, ніж загал вояцтва — німецьку. Таку вимогу повинні були поставити українські чинники ще перед утворенням Дивізії і без такої передумови не дати своєї згоди.

Як тільки перша вербувальна акція закінчилася, у Львові появився „конкурент" Військової Управи — Підстаниця уряду поповнення зброї СС (Ergänzungsamt der Waffen-SS, Ergänzungsstelle Warthe (XXI), Nebenstelle Lemberg).

Це була чисто німецька есесівська установа, яка у Львові приміщувалася в будинку губернаторства на вул. Валовій. Комендантом тої підстаниці був гауптштурмфюрер К. Шульце, доктор економічних наук з м. Ґоте, а його заступником — обершгурмфюрер Шмукершляг, адвокат з Відня. У ній працювало ще 8-10 осіб адміністративного персоналу, як от: писарі, завідувачі харчів, та один санітар — всі німецькі вояки СС. На вимогу Військової Управи до неї приділено лікаря-українця, поручника д-ра Степана Молодавця, який в ній працював від 4 січня 1944 року до кінця війни.

До завдань тої підстаниці належала реєстрація зголошених до дивізії, складання списків та приготування транспортів. Вона проводила лікарський набір до дивізії, на які звичайно виїжджав д-р Молодавець. Йому допомагали на провінції у праці набірних комісій повітові чи окружні лікарі з урядів німецької адміністрації. Одним з більших на той час набором був в м. Самборі, де зголосилося кілька сот добровольців, а пізніше у Відні, на залізничному двірці Südbahnhoff, куди приїхало багато старших віком наших втікачів зі Словаччини, що не хотіли йти на роботи до Göhringswerke, яких безпощадно бомбардували альянти. Той „амт" провадив евіденцію, скільки вояків зголосилося і де вони перебували (вгорі поданий звіт про кількість добровольців склав д-р Шульце для Військової Управи). До підстаниці приходили звіти з різних шкіл і вишкільних таборів про їхній стан вояків дивізії.

Та підстаниця теж розглядала реклямації, що приходили від різних фірм чи установ прямо до неї або через ВУ, переважно в справі фахових робітників, яких важко було заступити. Такі реклямації полагоджувано „по-соломонівському" — покликання відкладано на пізніше. При реклямації були й надужиття, наприклад, у Кракові Штайнер і Сидір за хабарі перекидали зголошеним добровольцям картки з картотеки активної до реклямованої, при помочі фельдфебля Мітки. (Протокол 22 серпня 1947 р.)

Як німецька установа, ця станиця провірювала бойову здатність німецьких партійних урядовців у ГГ та звітувала, чи даний мужчина був здібний до фронтової служби чи тільки до праці в запіллі.

Із зближенням фронту уряд евакувався до Кракова, а звідси до Праги, де, перебравшися в цивільні одяги, обидва коменданти подалися до Німеччини після капітуляції.[8]

Не зважаючи на різні перешкоди, сміливі обставини, воєнні труднощі, німецький командний склад, зчаста ворожий до української визвольної справи, дивізія мала для українців постійну притягальну силу, на неї дивилися як на „своє військо", й українці з усіх земель нашої батьківщини причалювали до неї, немов до острова на розбурханому чужому океані. Не було великих труднощів з поповненням дивізії, навіть коли прийшлося її наново формувати після битви під Бродами. На день капітуляції дивізія зі своїми запасними частинами й вояками по різних вишколах нараховувала коло 20.000 людей і була чи ненайбільшою числом дивізією з усіх німецьких збройних сил.

1 Андрій Качор: „Майстер громадської праці", Новий шлях, 17 жовтня 1984.
2 Richtlinien für die Werbekommissionen der SS-Schützen-Division Galizien. Vertraulich! Nur für den dienstlichen Gebrauch der Mitglieder der Werbekommissionen! Lemberg, den 28.IV.1943. (Архів Братства).
3 *Краківські вісті*, 13 травня 1943, ч. 99.
4 Bericht über die Werbeaktion bis 2. Juni 1943, einschlisslich. Lemberg, den 3. Juni 1943. (Архів Братства).
5 Der Reichsführerr-SS; Chef des SS-Hauptamtes, Cd SS HA/Be/Ra./VS-Tgb. Nr. 3934/43 g.; Adjtr. Tgb. Nr. 1937/43 g.; Berlin-Vilmersdorf 1, den 21.6.1943. An den Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei; (підпис) G. Berger SS-Obergruppenführer. (NA).
6 Der Reichsführer-SS; Chef des Hauptamtes, Cd (HA/Be/Ra/VS-Tgb. Nr. 3561/43g. An den Reichsführer-SS... den, 3.6.1943; (підпис) G. Berger, SS-Obergruppenführer. (NA).
7 Aufstellung der SS-Freiw. Division "Galizien", Geheime Kommandosache, 30. Juli 1943. (NA).
8 Розповідь д-ра Степана Молодавця, пор. дивізії.

VII

СТАРШИНСЬКІ КАДРИ

Бойові старшини

Найбільшою і найважливішою проблемою, яка стояла перед Військовою Управою, була розбудова українського старшинського корпусу в дивізії. Після перших спроб вербування, скоро виявилося, що українських старшин, вишколених у веденні війни, дуже мало. Президент УНР Андрій Лівицький розумів цю проблему й поручав старшинам Армії УНР голоситися до дивізії. Але їх було мало — всього 43, і не всі з них зголосилися. (Протокол, 22 серпня 1947). Між тими, що зголосилися з т.зв. „контрактових офіцерів" польської армії, себто тих, що на достроковий контракт служили в польській армії, був знаменитий старшина, майор Микола Палієнко, який зголосився зі своїм 17-літнім сином Василем. Прекрасний артилерист і провідник, він командував важким дивізіоном артилерії та згинув у боях під Бродами. Але він належав до винятків.

Другим був майор Євген Побігущий, який служив професійним старшиною в польській армії. Після служби в Українській Галицькій Армії, він повернувся додому, закінчив гімназію і його покликано до польського війська, в якому Побігущий закінчив старшинську школу, залишаючися на службі професійного офіцера, щоб здобути так потрібне військове знання. У війні 1939 року він попав у німецький полон, а після звільнення довго не залишився цивільним, бо вступив до ДУН, як командир леґіону *Роляндa*. Коли згодом із обох леґіонів — *Роляндa* і *Нахтіґаль-ю* створено новий курінь, його командиром став Побігущий. Після вигаснення їхнього контракту всі вояки того куреня відмовилися підписати новий контракт, і так курінь розв'язано, а його старшин арештовано. Щойно коли проголошено творення дивізії, вони отримали „амнестю" зголоситися до дивізії. Майор Побігущий визначився як знаменитий інструктор.

Переважна більшість інших старшин служила в австрійській армії, згодом в Українській Галицькій Армії, але через свій старший вік і фізичну підтоптаність вони не надавалися до фронтової служби. З тих старшин, що пішли на вишкіл, звільнено 30 як нездатних до військової служби, головно через свій старший вік (понад 50 років життя). Всі колишні старшини, не зважаючи на вік, могли були голоситися до дивізії, бо бракувало не тільки старшин щодо якости, але і щодо кількости, а ступенів вищих від майора взагалі не було.

В документі — розпоряджсиії (Bestimmungen) щодо набору окремих річників, підстаршин і старшин звернено особливу увагу на ті групи, які „зобов'язані були голоситися до вербувальних комісій" — старшин і підстаршин. Річники 1920-1925 були *зобов'язані* (sind verpflichtet) голоситися до вербувальних комісій (Vormusterung), річники 1919-1908 могли добровільно голоситися; всі підстаршини з будь-якої армії до 45 року життя *були зобов'язані* голоситися, а підстаршини понад 45 років могли голоситися добровільно; всі старшини і випускники старшинських шкіл *були зобов'язані* голоситися до *набірних комісій* (Musterung).[1]

Під час відвідин командира дивізії СС-оберфюрера Фріца Фрайтаґа 19 листопада 1943 року у Львові йому читали 20-хвилинні реферати наступні члени Військової Управи: Хронов'ят — про набір, Макарушка — про співпрацю Військової Управи з дивізією, Палій — про опіку над родинами, Кушнір — про культурну опіку, Крохмалюк — про архівні справи, Білозор — про лікарів, о. Лаба — про священиків. (Протокол 19 листопада 1943.)

Після реферату Макарушки Фрайтаґ сказав, що в дивізії є „понад 1100 абітур'єнтів, які дуже добрі. Є 540 підстаршин, отже є досить. Більшість клопоту є з старшинами. У них нема поняття про нові методи. Але скоро вчаться, лише багато відпадає, бо старші люди. Отже, мусять на початок прийти німецькі старшини і це є трудність. Треба зараз постаратися за 50 молодими старшинами. Багато сотень має лише номінально одного старшину. Просив Гіммлера, щоб дав німецьких старшин, бо лише один з-поміж українських може бути командиром полку."

Під час своїх відвідин у Львові Фрайтаґ завважив, що в самій Військовій Управі є „молоді" члени. І на тому ж засіданні постановлено, що до „Дивізії мають тепер бути покликані: 1) проф. З. Зелений (42 роки), 2) інж. Ю. Крохмалюк (39 років), сот. Л. Макарушка (44 роки), Пиндус (43 роки)". (Засідання 22 листопада 1943 р.).

В 1944 році Л. Макарушка і Ю. Крохмалюк пішли до дивізії — перший в ранзі поручника став на місце сот. Палієва, який не повернувся з-під Бродів, а другий в ранзі хорунжого був у дивізійному штабі у VI-му відділі духовної опіки. З. Зелений мав „повні руки роботи", коли німці почали набирати українське юнацтво до служби у протиповітряній обороні, а Є. Пиндус очолив станицю ВУ в Берліні, коли Галичину зайняли більшовики.

Хоч в Галичині мало бути 200 старшин-українців, що були в польській армії, але не пішли до дивізії (протокол, 22 січня 1944), не можна було назбирати й тих 50, що негайно були потрібні. Хронов'ят зголосив 22 листопада 1943, що „з усіх округ Ґенеральної Ґубернії назбирається до 50 старшин, що були реклямовані. Між ними є молоді, але є й старші віком — до 1894 р. Покликання їх до Дивізії викличе крик.

Треба вже завтра вислати їм усім повідомлення, що вони з причин браку старшин у нашій Дивізії будуть покликані й то вже на 1 грудня ц.р.“ ВУ йшлося при тому тільки про число, а не про якість, хоч „подав нам сотник Д. Паліїв, що наша Дивізія не має добрих старшин, не має цих добрих старшин стільки, скільки треба, і це є або-або Дивізії“. (Засідання 22 листопада 1943 р.)

Тоді ВУ почала розглядатися за іншими старшинами. „Переговорювано зі старшинами-українцями з словацької армії (сімома), щоби перейшли до дивізії. В листопаді 1943 р. ВУ добивалася у німців, щоб усі українці-старшини перейшли з вермахту до дивізії. Так само ми перетягнули і дольмечерія, що звичайно гинули розстріляні німцями за зв'язок з населенням. Були це переважно студенти. Перетягнено так коло 50 перекладачів.“ (Протокол, 22.8.1947)

На засіданні ВУ 24 листопада Хронов'ят знову повертається до справи покликання старшин: „Ще раз докладно переглядали списки старшин, яких треба тепер покликати: до списку втягнено ще деяких нових старшин, а деякі відпали. Як узяти під увагу, що не всі 50 будуть здібні, то до 40 старшин, які нам необхідно мати, ми натягнемо. Скільки з цих 40 старшин буде полкових, курінних, сотенних комендантів — не знати“.

Крім вище згаданого Палієнка, сотник Бриґідер став командиром І-го куреня 29-го полку, а майор Побігущий командував одним полком під час вишколу. Після боїв під Бродами Фрайтаґ цілком переключився на німецьку карту й обсаджував усі командні пости німцями. Це дійшло так далеко, що він добився офіційного наказу з головного управління СС, що „німецьким персоналом мають бути обсаджені дивізійний і полкові штаби, підрозділи зв'язку і всі адміністративні пости (за винятком конюхів і фірманів). У штабах батальйонів, взг. дивізіонів, пости всіх командирів, адьютантів, старшин зв'язку мають бути обсаджені німцями. їхній канцелярійний персонал має бути німецький, дивізіон зв'язку має мати 60% німців.“[2]

Не дуже помогла у справі старшин і „непрнємність“, про яку говорив 26 січня 1944 року Бізанц „таємно“: „У Гайделяґрі дивізіонер обф. Фрайтаґ клнкав кожного старшину до себе й таке сказав: „Я дістав із Берліна письмо, яке ви мусите підписати під словом чести, що ваша остання ранґа є та, яку ви подали“. ї багато старшин по такій розмові з Дивізіонером самі собі знизили старшинські ступні. Як мені сказав це дивізіонер, то мене, здавалося, шляґ трафить! Все те, що ми підписали — оцінюйте самі його вартість.“

При історично-архівному відділі створено підвідділ верифікації старшинських ступнів („перевірочна комісія“), якнм керував полк. В. Малець. У ньому працювали: д-р Тимотей Мацьків, Володнмир Тимцюрак, Варфоломій Євтнмович і інші. Провірювання ступнів вони опирали на старих актах, вісниках, наказах і тільки той, хто не подав ніякого акту, котрих не було в актах, признавано ступні на основі свідків. Кожний старшина виповняв у двох мовах (німецькій і українській) анкетний друк. Багатьом не признано їх ступнів, нікому не підвищено. Трудність теж була ще в тому, що ступні були „нерівнозначні“, наприклад, в Українській Галицькій Армії — хорунжий, в армії Української Народної Республіки це був четар.

У листі до Фрайтаґа вияснено, що ступні затверджені верифікаційною комісією Військової Управи праадиві, бо були основані на документах. Тих старшин, які „знизили“ собі верифіковані ранґи, оправдувано тим, що в них були труднощі з німецькою мовою та могли зайти непорозуміння, бо „хорунжий“ в галицькій армії — це ранґа кандидата на старшину, а в наддніпрянській армії — це перший старшинський ступінь.[3]

Все одно, це свідчить про підступність і недовірливість Фрайтаґа до українців взагалі, а до українських старшин в дивізії зокрема. Хоч деякі українські старшини ие списувалися якнайкраще, але Фрайтаґ зі свого боку не міг зрозуміти української психіки, а хотів втиснути її в рамки „пруського духу“ — на перешкоді тому ще стояла його індоктринація нацистськими ідеями, — він застрілився після капітуляції, бо не міг чи не хотів погодитися на нову дійсність — і цей його вчннок говорить сам за себе.

Німецькі старшини, яких Фрайтаґ діставав, теж не були найкращими.

> Здебільша, інспекції присилали до Дивізії таких старшин і підстаршин, яких інші частини усували як непридатних. Інспекції вважали їх задовільними для Української Дивізії, хоч, загально беручи, для такої дивізії вони зовсім не підходили. Інспекції цікавилися лише кількістю, а не якістю, відряджених до Дивізії людей. Найбільшої шкоди заподіяла інспекція піхоти, яка призначала до Дивізії не тільки недостатню кількість основного особового складу, але й найгіршої якости, — пише начальник штабу дивізії, В.Д. Гайке у книжці *Українська дивізія „Галичина“* (ст. 23-24).

Ситуація зі старшинами-українцями нижчих ранґів — хорунжими (унтерштурмфюрерами) змінилася на краще, коли молодих кандидатів на старшин (студентів і абітурієнтів) післано негайно після закінчення рекрутського вишколу на підстаршинські школи, а потім — після повернення до кадрн на весні 1944 року — в травні виїхали вони на старшинські курси. (У німецькому війську кандидати на підстаршин і старшини мусіли перед школою відбути фронтову службу).

Перший випуск молодих чотових підхорунжих прийшов до дивізії, коли вона розбита переформовувалася на поліґоні у Нойгаммері. За ними прийшли на Словаччиву їхні товариші, які, після звичайного старшинського вишколу, лишилися на курсах для сотенних командирів. Останній випуск піхотних старшин прийшов на фронт під Ґляйхенберґ з Познаня. Нові старшини були командирами сотень, батерій чи чот.

Лікарі

Дещо краще стояла справа набору українських лікарів до дивізії, хоч не багато краще, ніж зі старшинами — принаймні їх не треба було так багато. В дистрикті Галичина було тільки 360 лікарів, дуже мало дентистів, дентистичних техніків, аптекарів і ветеринарів. З-поміж них тільки кілька служили в польській армії. Вербувальну акцію проведено в порозумінні з *Українським лікарським товариством*, на заклик якого зголосилось до дивізії до 4 червня 161 лікар, але 58 лікарів, що жили у Львові, не зголосилися. Більшість з них не була здібна до військової служби, 23 реклямовано, а покликано 35. З'явилося 33, з них одного звільнено.

До 19 листопада 1943 зголосилося 9 ветеринарів, два дентисти, 6 дентистичних техніків і два аптекарі, які від'їхали на вишкіл. Деякі з них попали до Штеттіну, де „вже три місяці на вишколі з ріжною збираниною-народами, є звичайними стрільцями, латають крівлі, копають рови, чистять сратву тощо. За ці три місяці оці лікарі-ветеринари коня там не бачили, а в Гайделягрі саме бракує ветеринарів", — звітував сот. В. Бачинський на засіданні 26 січня, 1944 р. Не всі лікарі отримали старшинські ступені, які їм належалися, не зважаючи на енергійні заходи д-ра Володимира Білозора, керівника Відділу здоров'я ВУ, який мав головне завдання вербувати український медичний персонал до дивізії.

Д-р Володимир Білозор

Д-р Білозор починав свою лікарську практику на фронті в Леґіоні УСС, до якого він вступив негайно після закінчення своїх студій. Щойно в 1915 році, використовуючи свою відпустку, він отримав докторський диплом у Празі. Від 1918 р. служив в УГА, а по переході за р. Збруч став комендантом військового шпиталю у Вінниці в ранзі сотника. У „чотирикутнику смерти" він рятував життя вояків своєю відданою працею. Там він познайомився з медсестрою Марією Фединською, своєю майбутньою дружиною.

Громадською працею почав д-р Білозор займатися вже за своїх студентських часів, коли він познайомився у Львівському університеті з українськими студентами й записався до студентської громади. До того часу він мав мало до діла з українством, бо походив із змішаної українсько-німецької родини й тільки лекції греко-католицької релігії у школі з польською мовою навчання вказували йому на його справжнє походження. В 1910 році він вже брав активну участь в боротьбі за український університет у Львові під проводом студентського діяча Адама Коцка, що згинув в сутичці з поліцією. Через свою діяльність молодий Білозор мусів залишити Львівський університет і кінчити медичні студії у Відні.

Весною 1920 року, перевізши вінницький шпиталь до Жовкви, де його розв'язано, почав працювати у Львові, а потім переїхав до Коломиї на становище лікаря в *Касі хворих* та в державній хлоп'ячій гімназії.

При співпраці д-ра Маркіяна Панчишина зі Львова, заснував *Українське гігієнічне товариство* в Коломиї; провадив освідомну працю серед селян і робітників — їздив по селах з доповідями, закликаючи вписуватися до товариства *Відродження*, члени якого зобов'язувалися не пити алькогольних напоїв і не курити. Сам д-р Білозор був завзятим ворогом вживання алькоголю і куріння та „не зносив" курців і пияків.

У 1939 році заснував в Коломиї амбуляторію для незаможних селян і робітників, для яких посвячував багато своєї праці та часу, при чому багато помагала його дружина. В гімназії він підтримував українських пластунів, фінансово помагав вбогим українським студентам медицини. Через свою громадську діяльність, симпатії до Української Військової Організації, він не оминув репресій польської влади — його звільнили з позиції шкільного лікаря, а пізніше він сам зрезиґнував з праці в *Касі хворих*.

Під час німецької окупації д-р Білозор вмів „нав'язувати" контакти з німецькими урядовцями і через них, „полагоджував справи" для рятування наших людей, яких німці арештували. Ті, що його знали, дивувалися, де в його невеличкій постаті береться стільки сили й енерґії для громадської праці.

Енерґійні заходи д-ра Білозора не багато помагали у поповненні дивізії українськими лікарями, що обговорювано на засіданнях ВУ. 8 березня 1944 року д-р Білозор пропонував, „щоб абсолютно мобілізувати лікарів до 35 року життя", а Макарушка додав, щоб видати розпорядження на цілу ГГ: „Усі лікарі, українці й поляки мали б бути взяті на два роки примусово до розпорядимости влади, а тоді — українці ідуть як охотники до Дивізії „Галичина", а поляки до інших лікарських праць."

Під час евакуації з Галичини в 1944 році на Словаччині в м. Тренчин опинилося 80 лікарів. Туди приїхала комісія з Ergänzungsamt (станиці поповнення) і друга з Arbeitsamt (уряду праці). Їх усіх забрано до Гільдесгайму біля Ганноверу, а там оберарцт Мічке на око вибрав 14 лікарів до дивізії, людей понад 45 літ. (Протокол, 26 жовтня 1944).

Д-р Білозор відбув поїздку на Словаччину до штабу дивізії, де 16 листопада 1944 року обговорив справи медичного персоналу з на-

чальним лікарем д-ром Шпехтом. Д-р Білозор мав на своєму списку 86 лікарів; 48-ом з них післав письмо з пропозицією зголоситися до дивізії, до якої побажані були лікарі у віці до 35 року життя, неодружені і „по можности" добровольці. Але в дивізії на Словаччині вже була надвишка 3 лікарів понад етат, який виносив 33 лікарів.[4]

В той самий час на Словаччину до дивізії приїхало 32 медсестри, які закінчили дивізійний курс у Криниці. На той курс записалося 42 з яких 40 його успішно закінчили.[5] Для повної їхньої кваліфікації ще треба було їм одномісячної практики в шпиталі, а на Словаччині не можна їх ніде було на таку практику примістити. (Протокол, 26-27 жовтня, 1944.) Ситуацію скомплікував ще той факт, що до дивізії післано 25 сестер-помічниць з німецьких шпиталів в Україні — 17 з них були з наддніпрянської України, 5 з західніх областей, 3 латишки, взг. народжені в Латвії.[6]

Етат в дивізії для медсестер був: 10 в зубних станціях, 20 у дивізійному шпиталі, отже, їх було забагато, бо в дивізії було вже 32. Була пропозиція, щоб ту „надаишку" післати на службу до бойових ліній, але військові розпорядження не дозволяли, щоб жінки виконували службу на фронті, і на це треба було дозволу вищих інстанцій. Ольга Кузьмович „розв'язала ту проблему", забираючи 24 випускниці до „СС-юначок" в Німеччині. Інших 6 опинилися у Відні, де старалися дістатися на шпитальну практику, бо хотіли повернутися до дивізії.

1 Bestimungen über die Aufnahme der Freiwilligen in die Waffen-SS Division "Galizien". (Архів Б-ва). (Див. теж додаток IV.)
2 SS-Führungshauptamt, Amt Org. Abt. Ia/II; Tgb. Nr. 2880/44 g. Kdos., 5 Sep. 1944; Betr. Neuaufstellung der 14. Waffen-Gren. Div. der SS (galizische Nr. 1). (вр) Jüttner. (NA).
3 An den Herrn Kommanduer der SS-Freiwilligen-Division Galizien in Heidelager; betrfft: Offiziersdienstrdrade. (Архів Б-ва).
4 Aktennotiz. O.U. den 16. November 1944, (Архів Б-ва).
5 Курс медсестер у Криниці був запланований на два місяці — 318 годин навчання: анатомія і фізіологія — 30, гігієна — 10, внутрішні хвороби, інфекції, закаження — 50, фармакологія — 15, основи бактеріології — 10, інфекційні хвороби, профілактика й дезинфекція — 22, хірургія і перша допомога — 40, бандажування, обв'язки — 10, харчування хворих — 10, очні хвороби — 2, горляні хвороби — 2, рентген і фізіотерапія — 3, шкірні і венеричні хвороби — 4, нервові і психічні захворювання — 2, обслуговування хворих — 30, основи воєнної військової санітарної служби — 4, етика і обов'язки медсестри — 4, протиповітряна охорона, включно з токсокологією газів — 3, німецька мова (технічна) — 36, інші зайняття — 16. (Unterrichtsplan für Krankenschwesterlehrgang für 14. SS. Freiwilligen Division) Lemberg, den 25. Mai 1944 (Архів Б-ва).
6 W-Ostuf. Makaruschka Lubomir, VI. Bericht. Betr.: Die Hilfsschwestern. Div. St. Qu., den 15.11.44 (Архів Б-ва).

IX

ДУХОВНА ОПІКА

Під час переговорів з Вехтером Український Центральний Комітет поставив категоричну вимогу, щоб духовна опіка вояків дивізії лежала в руках українських священиків. В німецьких дивізіях зброї СС зовсім не було священиків, і що більше, в частинах СС начальство навіть вимагало, щоб вояки відрікалися від християнської віри. Для українського вояка така ворожість до своєї церкви була немислима, тим більше, що митрополит Шептицький, розуміючи значення власної військової сили в той час, сказав Кубійовичеві: „Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії". Хоч німці погодилися на священиків, все таки і в цьому випадку, як у кожному іншому, коли приходило до вияву українськости, вони ставилися з великою дозою недовіри. Цю ворожу настанову добре описав д-р Любомир Ортинський на ліквідаційному засіданні ВУ 22 серпня 1947 року:

> В таборі полонених в Реґенсбурзі мені довелося, напр., стрінути адьютанта оберштурмбаннфюрера Вольфа і він мені сказав відносно дивізії: „Ми (ґестапо) дуже добре знали, що підпілля хотіло собі зробити з дивізії. Ми були свідомі, що із створенням дивізії ми впустили собі вошу до кожуха. Все ж не були ми такими дурнями, щоб випустити її з рук. На нараді німецьких старшин і дивізійних [...?] перед фронтом у Саґані представили ми всім справу і готові були [...?], щоб скінчити з вашою дивізією, якби вона перейшла до УПА."

Не оминули такого підозріння і українські священики вже від самого початку творення дивізії, і то з боку найвищих кіл німецької влади. Сам шеф німецької поліції безпеки і СД, СС-оберґруппенфюрер Кальтенбруннер, написав до Гіммлера, що „митрополит Шептицький, разом з своїм греко-католицьким духовенством, вже давно старався приєднати Схід для цілей Ватикану. Він [митрополит], очевидно, думає продовжувати таку саму політику в дивізії."[1]

Гіммлер відписав Кальтенбруннерові 16 липня 1943 року, запевняючи його, що сам використає греко-католицьких священиків в дивізії для німецьких цілей. Але, щоб не було ніяких сумнівів, він доручив начальникові СС-Гауптамту, Берґерові, з'ясувати митрополитові, які знадання і вимоги стоятимуть перед українськими священиками: „Як довго священики матимуть добрий вплив на військо, вони залишаться. Якщо вони стануть підбурювати вояків, ми їх усунемо, а всю вину кинемо на митрополита."[2]

Очевидно, Гіммлер не знав, що митрополит Андрей Шептицький не чекав аж на творення української дивізії для свого місіонерства. Вже на авдієнції в папи Пія X в 1907 році митрополит Андрей заявив, що він є правним наслідником митрополитів Києво-галицької митрополії з правами патріярхальної юрисдикції в Україні, Росії і Білорусі, на що папа йому відповів: „Вживай свого права". Коли митрополит перебував в арешті й на засланні в Росії під час 1-ої світової війни, він розвинув жваву діяльність на цих територіях, а в 1940 році за влади більшовиків в Галичині він поділив територію Радянського Союзу на низку секретних діоцезій, для яких назначував єпископів і священиків.[3]

Митрополит Шептицький був теж безстрашним захисником покривджених і переслідуваних. Протестуючи проти вивозів і вбивств євреїв, митрополит видав пастирський лист „Не вбивай" та писав у цій справі до Гіммлера і Папи. Під самим носом Вехтера він переховував багато євреїв у соборі св. Юра у Львові й манастирях оо. Студитів, настоятелем яких був його брат о. Климентій. Рабин Давид-Кагане, який пережив німецьке лихоліття в св. Юрі, подає, що приблизно 300-400 євреїв, в більшості дітей, знайшли в манастирях захист перед знищенням в ґетто чи таборах смерти.

До якої міри ця недовіра німців існувала, може послужити трактування проповіді о. д-ра Василя Лаби, назначеного на керівника відділу духовної опіки ВУ. Він ту проповідь виголосив у храмі св. Юра у Львові 28 квітня 1943 року, в день врочистого проголошення творення дивізії. У ній він віддав відповідну „подяку", кому слід було, за „радісну вістку", цю „німецький уряд за згодою фюрера німецького народу дозволив галицьким українцям створити свою власну добровольчу дивізію" [...] — [...] „будемо вдячні німецькому народові", — говорив о. Лаба. — Далі він підкреслював, що „у своїй історії український народ зазнав багато криваві від народів, які з ним були споріднені і з ним сусідували, які годувалися з його чорнозему, яких він охороняв від азійських орд, яким він ніс культуру на темну північ" [...] „Українець знає, як болить криада і він нікому ие заподіє кривди" [...] Не міг він поминути самозрозумілої традиції та бажання українського народу: „На сьогоднішньому святі постає українське національне військо, знову повертаються Січові Стрільці, нитка української національної армії, яку так нагло було перерізаио, знову зав'язано" [...] „при Божій помочі й охороні в сьогоднішній боротьбі за наші ідеали і святощі, за віру і свободу" [...] „продай свій одяг і купи собі меч...".[4]

Ту проповідь уряд Вехтера записав на дві пластинки й післав до Берліну, мабуть, тримаючися засади, що вищі власті мусять знати про всі подробиці. Пластинки якось не дійшли до адресата, і за ними почалися великі розшуки, якби за якимись секретними інформаціями

з ставки Червоної Армії. Все це рекордовано в листах і звітах. Врешті їх знайшли й переложили на німецьку мову.

Сам Берґер був „рецензентом" проповіді й йому були иапевно ясні алюзії до „кривди українського народу", „охорони перед азійськими ордами", вислову, якого німці дуже часто вживали у своїй пропаґанді, та пов'язання до минулих національних подій, української національної армії. Тому він склав Гімлерові короткий звіт: „[...] у ній [проповіді] є деякі небезпечні звороти. Але ми вирвемо зуба!"[5]

Після того Берґер повідомив митрополита Шептицького, щоб він приїхав до його квартири — „на рвання зуба"?

о. д-р Василь Лаба

Частково спаралізований митрополит не міг їхати в таку дорогу, тому він доручив о. Лабі його заступити перед Берґером. Не важко собі уявити, як почувався о. Лаба. Високого росту, аскетичного вигляду, завжди ввічливий в поведінці, професор Богословської академії у Львові, автор наукових і релігійних книжок, як *Біблійна германевтика, Патрологія,* о. д-р Лаба, який знав десять мов, сидів у напруженні в почекальні всевладного СС-оберґрушенфюрера Берґера, ие знаючи, в якій справі він виступатиме в головній квартирі СС.

Непевність о. Лаби зауважив Берґер, звідомлюючи Гіммлерові, що він хвилювався, бо думав, що „райхсфюрер шкодував, що допустив до дивізії священиків. Він щиро обіцяв, що доложить всіх зусиль, щоб цей експеримент вийшов на добро галицької дивізії." Знаючи, що о. Лаба служив капеляном гірських стрільців „Коломия" в австрійській армії, Берґер згадав у своєму звіті, що о. Лаба був відважним вояком в австрійській армії та нагороджений найвищою медалею другого степеня. (Слід додати, що о. Лаба попав у італійський полон, а повернувшися, вступив до Української Галиць-кої Армії, в якій в грудні 1919 року став начальним духівником.)

Берґер в розмові з о. Лабою в чемній формі вказав на його завдання [Керівника Відділу духовної опіки ВУ], особливо підкреслюючи, яку „велику ласку зробив для дивізії райхсфюрер, дозволяючи їй мати своїх священиків."

У тому звіті знаходимо теж, що „всіх священнків має бути 12, а їхній військовий вишкіл відбудеться від 20 серпня до 3 жовтня у Зеннгаймі.“[6]

В дивізії священики, в ранзі старшин, виконували службу при штабах полків, звідки вони роз'їжджали по куренях і сотнях. Вони звітували головному священикові, який був приділений до VI-го відділу (духовна опіка).

Священики мали такі обов'язки: Кожної неділі відправляти Службу Божу й говорити проповідь; Службу Божу можна було відправляти й в будні дні, якщо це не перешкоджало зайняттям війська, а командир дав на неї свою згоду. Де підрозділи були порозкидані й не могли брати участи у спільній Службі Божій, воякам дозволялося йти до місцевої римо-католицької церкви на богослуження, але в такому випадку священик з дивізії мав наперед познайомитися з його римо-католицьким колеґою та поладнати всі з тим зв'язані справи. Два рази в тижні священик мав проводити виховні гутірки з вояками на такі теми: характер вояка, вояцькі чесноти, готовість поносити жертву, товариське співжиття, бойовий дух і ін. Бажання було, щоб священик брав участь в розвагово-культурних зайняттях з вояками, як от: товариські вечори, співання церковних пісень, провадження хору, читання пресових новин. Він повинен був кожного тижня давати для вояків огляд світових подій, а де не було української преси, подбати, щоб вояки мали що другий день офіційні воєнні звідомлення вермахту, переложені на українську мову. Взагалі, священик мав постійно воякам пригадувати про гідну поведінку супротив цивільного населення, про обов'язок затримування таємниці та вміння мовчати, про ненарушимість приватного майна.

Коли до вояка приїжджала родина, священик повинен нею заопікуватися — постаратися про приміщення, нічліг, харчі тощо.

Як пишеться у розпорядженні про завдання польових священиків, головна діяльність священика мала стреміти до одної мети, а саме: [...] „всі намагання священика повинні зосереджуватися на здобутті довір'я вояків, на пізнанні їхнього характеру й душі, щоб у критичний момент мати на них відповідний вплив та допомогти командирові частини осягнути його мету.“[7]

Такі „завдання“ не легко було виконувати нашим священикам при німецьких есесівських командирах, які не розуміли, що священик має ще вищий, духовний священичий обіт перед своєю Церквою і Богом, що може привести до колізії з командировою „метою“. Під час боїв під Бродами о. Володимира Стецюка застрілив дивізійний німець-майор у присутності ген. Фрайтаґа за нібито „невиконання наказу“. (Свідком розстрілу був зв'язківець дивізійного штабу М. Більчак).

Священики дивізії відігравали найважливішу ролю на постоях дивізії в чужих краях. Так складалося, що дивізія стояла в краях з переважним католицьким населенням — Словаччині, Словенії, Австрії чи на вишколі у Франції, — і всюди українські священики й Служби Божі відразу відрізняли їх від німецьких СС. На кожному місці постою наші священики нав'язували контакти з місцевими священиками й вияснювали, хто це українські вояки дивізії та за що вони борються.

І священики не тільки входили у зв'язок з цивільним населенням, але мали вплив і на деяких німецьких командирів у своїх частинах.

Один такий приклад описав о. Дмитро Ковалюк. Він обслуговував полк, що вишколювався в Сальє-де-Борн, в країні басків, яких 200 тисяч жило у Франції, а 650 тисяч в Еспанії.

[...] Нарід відносився до нас ворожо, бо вважали нас за німецьких СС, але скоро змінили свою думку, завдяки Службі Божій, яку ми відправляли кожної неділі. Місцевий парох дуже щиро мене прийняв, коли довідався, що ми не німці, а українці. Я з ним дуже запризнився і він запрошував часто мене до себе [...]

Мешканці міста були здивовані, що ми ідемо до церкви, бо німецькі СС не були віруючими. З цікавости прийшли місцеві люди на нашу Службу Божу. Їх полонив наш гарний хор і вони дуже часто заходили на нашу Службу Божу. Раз стався один інцидент, бо призначений старшина відмовився вести сотні до церкви, але як довідався комендант, то погрозив йому, що віддасть кожного, хто не виконає його наказу, під суд. Це отверезіло того старшину, але всі старшини дивилися на мене косим оком [...] Комендантом був полковник Губерт Гуцбер з Баден-Баден, хоч покинув церкву, одначе був віруючим [...]

Повернувшися [з поїздки до Львова] до полку, я довідався, що ми маємо перенестися до Люрду [...] Наш приїзд занепокоїв мешканців, вони собі вже подумали, що будуть арешти жидів і неповного елементу. Але по моїх візитах у парохів все вияснилося. Я запевнив їх, що ми українці, не прийшли робити бешкетів, воюємо лише проти більшовизму [...]

В Люрді наш комендант одержав вістку, що його одинокий син згинув на Східньому фронті. Він душевно заламався і передо мною плакав з свого горя. Часто просив мене, щоб я відправив за душу його сина Службу Божу, що я радо виконував [...]

З Люрду полк [перенесено] до Тарбу. Тарб був осідком єпископа на північну Францію [...]

Мешканців містечка ми скоро з'єднали собі піснею і Службою Божою [...] Вояки гарно співали так, що всі зривалися з ліжок, щоб послухати наших пісень. Населення переконалося, що ми не якісь ґестапівці, але вояки поневоленого народу, і ми не прийшли тут заводити якісь порядки. Вони до нас дуже добре ставилися, наші вояки у них могли купувати харчі, чого не могли одержати німці [...][8]

Головний священик дивізії о. д-р Лаба відвідував частини в Франції, і варт навести коротенький опис о. Ковалюка, щоб доповнити його характеристику:

[Перед виїздом] відбувся прощальний вечір у найкращій залі в По. Було там коло 50 старшин і два командири. Ми представили о. митрата нашим старшинам, але в них не було ніякого захоплення.

Ніхто з них не знав, що цей чоловік мав колосальне знання, це була ходяча сициклопедія, людина ибувалої доброти і високої чесноти. Почалася вечеря, яка протягнулася до ранку [...] Серед веселого настрою почалися тости. Отець Голойда заповів промову о. Лаби. Всі насторожилися. Промова була щодо змісту і мови така красна, що всі посередники не могли йому дорівнятися. Німці вже тепер набралися респекту перед нашим о. митратом. Один з промовців зацитував слова якогось поета, а о. Лаба його поправив. Це не було до вподоби старшинам, щоб слов'яни знав краще їхню мову й літературу."

У новозформованій дивізії у дивізійному штабі був о. М. Левенець і о. Любомир Сивенький; у 29-му полку о. д-р Ізидор Нагаєвський, який перед битвою під Бродами був головним дивізійним священиком; о. Михайло Ратушинський обслуговував 30-ий полк; 31-ий — о. Богдан Левицький; в санітарних відділах був о. Іван Томашівський, в гарматному полку — о. Емануїл Кордуба, а в запасному полку: о. Олександер Бабій, який спочатку служив канцеляристом в тому полку, й щойно в квітні 1945 року почав виконувати духовні обов'язки, о. Данило Ковалюк і о. Олександер Маркевич; а в польово-запасному курені — о. поручник Юліян Ґабрусевич. Він зголосився до дивізії 17 липня 1944, але його, разом з к. 1.300 вояками дивізії, вислано до СС-танкової дивізії „Вікінг", звідки вони повернулися до дивізії щойно 4 листопада 1944 року. Отець Ґабрусевич повернувся теж до дивізії, відбувши вишкіл в частині перекладачів в Оранієнбурґу б. Берліну.

Полки чч. 4-8 під час вишколу обслуговували: полк, що стояв в Альзації — о. Осип Карпінський з Ягольниці, Станиславівської дієцезії. В Кам'янці-Бужській сповідав перед розстрілом вояка, який по сповіді втік і врятувався. Отець мав великі неприємності, бо командир Кляйн хотів його поставити перед польовий суд. Скінчилося на тому, що його усунено з війська. Він помер у Німеччині. Полк у Торуні, який скоро прилучився до дивізії, обслуговував о. Іван Дурбак, який прийшов до дивізії з розв'язаного леґіону ДУН. У полку в м. По був о. Йосиф Голойда з Лемківщини. По кількох місяцях відійшов з частиною. Дві сотні, які залишилися в По, обслуговував о. Ковалюк. Отця Голойду вбили поляки на Лемківщині в 1944 році.

З боїв під Бродами не повернулись: о. Василь Лещишин — артилерійський полк, о. Всеволод Іван Дурбак — санітарні відділи, о. д-р Йосиф Кладочний — 30-ий полк (він був поранений і залишився в Україні). З-під Бродів щасливо повернулися до дивізії: о. Михайло Левенець — 29-ий полк і о. Богдан Левицький — 31-ий полк.

Для духовної опіки православних вояків Військова Управа внесла прохання до владики Палладія, архиепископа краківського, лемківського і львівського, про призначення православного священика до дивізії. Він назначив о. протоєрея Олександра Новіцького, підвищуючи його до сану протопрезвітера. Одначе, Гіммлер не погодився, щоб в дивізії були православні священики. Щойно в 1945 році, коли до дивізії долучено Волинський леґіон, з ним прийшли два православні священики — о. Палладій Дубицький, який скоро відійшов до штабу генерала Шандрука, і о. Іов Скакальський, який був в дивізії до кінця війни й попав у полон англійської армії.

1 Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD; IV B 3-416/43 Berlin SW 11, den 28 Juni 1943; An den Reichsführer-SS ... betr. Eintritt griechisch-katolischer Geistlichen in die SS-Schützen-Division-Galizien. (підпис) Dr. Kaltenbrunner. (NA).
2 Der Reichsführer-SS, Persönlicher Stab; Tgb. Nr. 42/78/43, Bra/Bn; Feld-Kommandostelle, den 16 Juli 1943; An den Chef der Sicherheitspolizei und des SD SS-Obergruppenführer Dr. Kaltenbrunner, Berlin; (підпис нечіткий). SS-Obersturm... (NA).
3 Див. „Спогади" о. Цішика, єзуїтського священика польського походження, який у семінарії в Польщі був приготований на місіонарську роботу в СРСР, де пробув 23 роки в таборах і засланні на Сибірі. Отець Цішик був назначений митрополитом Шептицьким священиком у Сибірі. (Walter Ciszek. *With God in Russia.* New York, 1964, Doubleday image. Також Lew Shankowsky: "More on Rev. Cishek". *The Ukrainian Weekly*, January 27, 1985.)
4 Übersetzter Wortlaut der Schallplatten; Persönlicher Stab Reichsführer-SS, Für die Richtigkeit der Übersetzung aus dem Ukrainischen. (підпис нечіткий) SS-Untersturmführer. (NA).
5 Der Reichsführer-SS; Chef des SS-Hauptamtes, Cd SS HA/Be/Ra.-As. 30; Berlin-Wilmersdorf 1, den 22.7.1943; An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab SS-Obersturmbannführer Dr. Brandt; (підпис) G. Berger, SS-Obergruppenführer. (NA).
6 Der Reichsführer-SS, Chef des SS-Hauptamtes, Cd SS/Be/Ra. VS-Tgb Nr. 4659/43g. Adjtr. Tgb. Nr. 8372/43g. Berlin-Wilmersdorf 1, den 26.7.1943; Geheim; An den Reichsführer-SS ... (підпис) G. Berger, SS-Obergruppenführer. (NA).
7 Grundlinien für die Feldgeistligen der Division. (Архів Б-ва).
8 о. Дмитро Ковалюк: „Воєнні спомини (1943-45)". *Вісті* ч. 118. березень 1965, ст. 36-39.
9 Там же.

X

ДОПОМОГА ДЛЯ РОДИН ВОЯКІВ ДИВІЗІЇ

Після успіхів першої вербувальної акції та від'їзду перших транспортів добровольців на вишкіл до дивізії Військова Управа почала звертати більшу увагу на нові й важливі завдання, які виринали перед нею: виховно-освітня робота серед вояцтва дивізії, збирання матеріялів до історії дивізії, видавання книжок з військовою тематикою і, найважливіше й найпекучіше з усіх завдань — матеріяльна допомога для родин вояків дивізії чи, як її тоді називали у Військовій Управі, „Забезпека родин добровольців". Вона була найважливіша, бо мала безпосередній вплив на мораль вояка в дивізії, який очікував, що його родина буде вповні забезпечена „на рівні німецького вояка", як читав на афішах і а відозвах, поки зголосився до дивізії. Коли він отримав би листа, що його родина не отримує обіцяної допомоги, розчарування вояка було б велике. Найважливіше, бо від справного наладнання допомоги родинам добровольців у великій мірі залежала дальша вербувальна акція до дивізії — несправність чи неспроможність Військової Управи давати допомоги родинам дала б ще один козир для противників дивізії. Найпекучіша потреба була на товари широкого вжитку, яких майже не було. Родини добровольців мали великі надії, що вони отримуватимуть такі самі приділи, як німці чи фольксдойчі, і тим самим поліпшиться їхній незавидний матеріяльний стан.

Але одне пропаґувати, а друге — виконати обіцянки. Військова Управа не мала компетенцій „наказодавчих", ані навіть не могла видавати розпорядження, а тільки могла діяти за посередництвом Вехтерового правління та здаватися на ласку німецької адміністрації і її урядників, які не завжди і не всі були прихильно наставлені до українців, навіть якщо йшлося про „рівні права з німецьким вояком". В ході наладнування допомоги родинам добровольців зустрічалися проблеми як леґального характеру, так і в бюрократичних деталях-дрібницях, які утруднювали або сповільнювали допомогу. Чи не найбільше в тому вирішувало наставлення до українців місцевих німецьких урядовців, в першу міру крайсгауптманів і ляндкомісарів: де вони були прихильно наставлені й співпрацювали з уповноваженими Військової Управи, там справу допомоги родинам вояків дивізії наладнано швидко; де цього бракувало, там були перебої. Кмітливість, проворність і відвага уповноважених теж багато помагали. Подекуди допомогу родинам видавано безпосередньо через німецькі уряди, а подекуди її розділювали самі уповноважені. Не малу ролю відігрівав ще психологічний аспект — не кожному належалася така допомога, яку він собі уявляв, і згодом, очевидно, були нарікання.

Перші „дрібниці" зустріли родини при виповнюванні друків на допомогу. Багато людей мало труднощі з тими бляшками, а в німецьких урядах працювали люди, які були вороже наставлені до українців і своїми „бюрократичними" вимогами „псували багато крови" і зволікали з допомогами.

Поважніші труднощі були в інтерпретуванні офіційних розпоряджень: хто, коли і скільки допомоги повинен діставати? В першу міру, не „цілій родині" належалася допомога, а тільки батькові, матері і дитині вояка. Пізніше і це змінено й з „родини" усунено батьків, що викликало велике негодування. Не всі „родини" кваліфікувалися на повну допомогу, а тільки ті, які не мали „свого основного утримання" (протокол, 30 жовтня 1943). Хто не був т. зв. Selbstversorger (самовистачальний), той міг отримати „ґрундкарту" („основну картку") на харчові продукти. Нормальні консументи отримували на місяць: 9.000 грамів хліба для дорослого й 4.500 для дитини, т. зв. споживчих продуктів 200 грамів для дорослого і 300 грамів для дитини; 300 грамів цукру, 125 підмітки кави, 500 мармеляди, до 400 грамів м'яса та 100 кг картоплі річно. Інші могли одержати тільки „цузацкарту" („карту на додаткові харчі"), на яку видавалося 500 грамів товщу і 200 кг картоплі). На ділі вийшло так, що родини отримували тільки такий додаток, який діставали німці в райху, а не повні картки, як отримували німці чи фольксдойчі.

Багато неясности й „болю голови" вносив ще той факт, що не всюди однаково визначали тих, хто не мав „свого основного утримання". В одній місцевості — це той, що мав півморґа поля, в іншій — один гектар, а в Золочівщині — 2 гектари. Деякі фірми незаконно стягали певну суму грошей з платні робітника, який пішов до дивізії, і виплачували меншу суму родині.

Родини добровольців мали отримувати такі самі харчові картки, як німці в райху, а німці в Галичині, виконуючи службу поза райхом, отримували кращі приділи. (Такі правила теж стосувалися до військових частин, наприклад, коли дивізія опинилася на Словенії, воякам зменшено приділ харчів, папіросів і ін., тому, що вони діяли на території райху, хоч гориста околиця та дії проти комуністичних партизанів вимагали від вояка багато більшого фізичного зусилля, ніж, наприклад, на Словаччині.)

Проте, населення цього не знало, чи не хотіло знати, й порівнювало свої приділи до німецьких чи фольксдойчівських.

У Краківському дистрикті довший час зовсім не наладнано допомоги для родин.

Інж. Андрій Палій

Андрій Палій, який очолив Відділ забезпечення родин добровольців, мабуть, стояв перед найтруднішим завданням у своєму житті, хоч він дотепер успішно поборював різні труднощі і проблеми. Амбітний і емоційний, він, спільно з А. Мудриком, розбудував, майже з нічого, кооперативну фірму *Маслосоюз* до мільйонового підприємства й став її головним директором. Середнього росту, кріпкої будови тіла (він любив спорт), темно-русявий, з ясними очима в енергійному обличчі, елеґантно одягнений, з паличкою в руці; „жвавий рухливий, у взаєминах з другими свобідний, але дипломатичний, бистрий у поведінці й орієнтації. Він був амбітний, але легко приступний, погідної вдачі, життєрадісний оптиміст. Хоч вдачею рвучкий і запальний, любив рівновагу, і тому ніколи не вирішував справи нагло", — так його описує Андрій Качор у книжці *Мужі ідеї і праці*.

А. Палій шанував вояцькі чесноти й був великим ентузіястом творення своєї власної збройної сили; як голова *Молодої громади* він відігравав дуже активну ролю в житті українських комбатантів, на зборах яких напередодні творення дивізії він казав: „Та наперед зброя в руки і зброєю докажім, чого хочемо...".

А. Палій служив в аастрійській армії від 1915 року, закінчив одно-річну старшинську школу, командував чотою на італійському фронті, на якому його поранено. В УГА командував сотнею в ранзі поручника, і разом з Гірською бриґадою перейшов Карпати, де їх інтерновано в Німецькому Яблінному. У Празі закінчив студії, звідки повернувся до Станиславова, починаючи свою успішну працю в *Маслосоюзі*.

А. Палій довго й часто клопотався про наладнання допомоги, ходив до шефа дистриктного уряду Бауера, щоб врешті вияснити справу, хто Selbstversorger, та щоб добитися видання для родин добровольців посвідок, що їхні члени служать в дивізії, яких було потрібно на отримання допомоги; А. Палій їздив також до краківського дистриктного уряду, в якому справою допомоги займався Тюрк. „Тюрк був невдоволено здивований, що в Галичині родини добровольців такі упривілейовані, але, врешті, погодився на наші арґументи піти в цій справі назустріч", — звітував Палій на засіданні 9 грудня 1943 року.

Але навіть на засіданні 22 січня 1944 року д-р П. Біланюк скаржився, що на Лемківщині „забезпека родин добровольця там не діє: підмогу грошову досі одержало всього сім родин".

На засіданні ВУ 26 січня 1944 року А. Палій був дуже подратований, бо справа забезпечення родин „грозить катастрофою, 'революцією'. А саме йдеться про той розпорядок останній про прохарчування, який вилучує батьків добровольців із допомоги прохарчування, а має право тільки жінка й діти добровольця. Такий розпорядок, що вийшов із Кракова, може мати страшні наслідки. Усіх покликаних добровольців зі Львова є 1.792, служить 1.672, а батьків добровольців є 674. Як цим родинам не вистачить 1-ним лютим харчових карток, то вербунковій акції кінець", — журився Палій.

Найкраще була наладнана допомога родинам добровольців у Львові-місті і т. зв. Львові-селі. Тут була точна сіденція (Р. Крохмалюк звітував на засіданні 21 червня 1944 року, що у Львові-місті є 980 дорослих і 330 дітей; у Львові-селі — 903 дорослих і 637 дітей; евакуйованих дітей — 80); за старанням А. Палія відкрито було кілька харчових крамниць *Народної торгівлі* виключно для родин вояків дивізії у Львові та Станиславові, в яких можна було дістати кращої якости харчові продукти, як товари *Маслосоюзу*, якого головним директором був сам Палій. (Протокол, 22 серпня 1947).

На провінції, як вже було згадано, не всюди допомога справно функціонувала, а пізніше виринали все нові й нові проблеми. І так на засіданні членів і уповажнених Військової Управи 21 червня 1944 року у Львові (саме напередодні виїзду дивізії на фронт і липневих боїв під Бродами) обговорено ці питання: Як зорганізувати опіку пораненими вояками, допомогу для родин вбитих вояків? Чи нареченій вбитого вояка належиться рента?

В селі Хоростець добровольців до нашої дивізії приділено на вишкіл до німецької дивізії, що стояла в їхньому селі. Коли вона виїжджала на Західній фронт, усіх їх забрали з собою. Чи Військова Управа буде давати допомоги їхнім родинам? У золочівській окрузі, що вже опинилася була неподалік фронту, ніхто з родин не дістав грошової допомоги; влада відмовилася їм видати масло, кажучи, що округа не доставила 40% молока. Жінці одного добровольця забрали корову, яка (корова) опинилася на другий день в одної польки. З околиці Отинії на Станиславівщині ніхто з селян не може вийти з села по гроші, бо мадяри їх нікуди не випускають. Жінці добровольця, яка має маленьку дитину, не хочуть видати молока.

Чому фольксдойчі дістають вищі харчові картки від родин дивізійників? Грошові ставки замалі, щоб родина могла з них вижити, евакуйовані з Тернопільщини люди не мають молока, масла, треба для них взуття. У Снятині не було для родин добровольців евакуаційних поїздів, а ті люди, що вирвалися з тої матиї, порозсівані. У Надвірній стояли вже три тижні більшовики.

Тільки в окрузі Рави Руської та повіті Судової Вишні допомога родинам функціонувала задовільно.

З наближенням фронту загальна ситуація погіршувалася, а з тим переривалася допомога для родин добровольців.

Військова Управа старалася всіма засобами придбати фонди і товар на допомогу, який розділювано по повітах, відповідно до стану вояків, що пішли до дивізії, але це була крапля в морі. Тому влаштовано концерт, на який проводилися збірки серед населення.

В середу 15 вересня 1943 року відбувся *Великий радієвий концерт вибраних пісень*, а у вівторок 21 вересня його передало львівське радіо. До вибору для слухачів було 78 пісень: сольоспівів, дуетів, хорів, квартетів і оркестрн, які виконували народні і стрілецькі пісні, арії з опер і опереток. На концерті виконано ті пісні, на які найбільше було зібрано грошей. Збіркою займалися окружні і допомогові комітети у Львові і в краю. Вся зібрана сума мала бути вручена Військовій Управі в день концерту.[1]

Одначе, так не сталося. Згідно з деклараціями, подано, що зібрано майже три мільйони золотих, а потім зголошено, що було тільки один мільйон вісімсот тисяч, і всі зіставлення та гроші забрав німецький уряд у Львові. „Ми робили, пискували, чинили 'рух', а гроші до Уряду Пропаґанди", — бідкався Ст. Волинець на засіданні 26 січня 1944 року.

До співпраці в ділянці допомоги притягнено українське жіноцтво, створюючи при Військовій Управі Жіночу секцію, головою якої була Кекилія Гардецька. Жіноча секція провадила свою діяльність на основі свого правильника. Вона мала свою Головну секцію у Львові, а в краю — окружних і повітових уповноважених, в менших місцевостях — зв'язкових. Хоч вона діяла при ВУ, її Головний провід назначувала Головна жіноча секція при Українському Центральному Комітеті. Окружних і повітових уповноважених назначувала Головна секція в порозумінні з уповноваженими ВУ. Їх мусів ще затвердити крайсгауптман чи ляндкомісар. Головна секція мала дні платні посади на етаті ВУ, а інші жінки працювали добровільно. Свою діяльність могла вона провадити в цілій Генеральній губернії.[2]

До заадань Жіночої секції належало: матеріяльна допомога для родин добровольців, духовна опіка, а в рамках державних розпоряджень — соціяльна допомога для вояків дивізії, які зазнали пошкоджень внаслідок воєнних дій. На практиці, Жіноча секція мала б була займатися збірками фондів і потрібних речей для потребуючих родин вояків, піклуванням поранених вояків по шпиталях чи адома, моральною і матеріяльною підтримкою родин, які втратили свого члена на полі бою.

Найбільшою акцією Жіночої секції була збірка т. зв. „різдвяних гостинців" для вояків дивізії. Для цієї цілі було створено, з о. митратом В. Лабою, „комісію пань" та призначено „допомоговий фонд" в сумі сто тисяч золотих (протокол, 15 жовтня 1943). Рівночасно на край назначено квоти на зібрання різдвяних пачок, відповідно до скількости добровольців, що їх дала дана округа (протокол, 30 жовтня 1943). Назначено всіх пакунків 20.710 штук. Як звітовано на засіданні 27 грудня 1943, зібрано було на той час 15.692 штуки.

Різдвяна пачка важила коло 2 кг і складалася з цукру, масломеду, солодкого печива, сухих овочів, яблук, папіросів, горіхів, пасти до черевиків, порошку до чищення зубів, ниток, шнурівок, олівця. Військова Управа від себе вкладала до пачки святочну картку з різдвяними побажаннями, календарець-нотес і 10 польових поштових карток.

Із зближенням фронту Жіноча секція і Військова Управа евакувалися, і їхня діяльність зовсім змінилася, достосовуючися до нового терену й нових обставин.

Але й у ділянці допомоги не обійшлося без втручування німецьких властей, як в інших ділянках діяльности й компетенцій Військової Управи. Німецький відділ SS-Fürsorge (піклування) створив собі окреме „українське бюро", яке очолив німець Гоффман. Той підвідділ не був безпосередньо підпорядкований ані дивізії, ані Військовій Управі. У тому „бюрі" працювали вояки дивізії: старший десятник Олекса Яворський, кол. старшина УГА, суспільно-політичний діяч в Галичині, посол до польського Сейму від УНДО; ст. десятник Б. Стисловський, ст. десятник Попадинець та одна секретарка.

Вони полагоджували різні справи, пов'язані з допомогою для родин вояків дивізії, як от: признавали грошову допомогу, старалися, щоб родини перенесено з таборів праці, де умовини були жахливі, на кращі помешкання, шукали для них кращу працю і ін. Вони звичайно діяли на основі скарг, що приходили до того уряду безпосередньо чи через Військову Управу, УЦК чи дивізію. Багато доводилося їм роз'їжджати по різних місцевостях, де перебували родини, вони і на місці провіряли скарги та рекомендували відповідну допомогу чи акцію.

Цей уряд приміщувався у Кракові, на короткий час перенісся до Катовиць, а звідти „евакувався" до Праги, де застав усіх його працівників кінець війни, чи радше повстання чехів проти німців.[3]

1 „Великий радієвий концерт вибраних пісень" — летючка, Львів, дня 10 серпня 1943. Керманич Відділу Культурної Праці (мґр. Михайло Кушнір), Голова Львівського Відділу Укр. Центрального Комітету (д-р Кость Паньківський). (Архів Б-ва).

2 Richtlinien des Hauptfrauerndientstes für die Zusammenarbeit mit dem Wehrausschuss Galizien. (Alfred Bisanz) Oberst a. D. Der Leiter des Wehrausschusses Galizien. genehmigt: gez. BAUER (Amtchef). (Архів Б-ва).

3 Розповідь Олекси Яворського, 9 серпня 1982 року, Торонто, Канада.

XI

ЗВ'ЯЗОК З ДИВІЗІЄЮ

З виїздом першого транспорту добровольців на військове навчання, Військова Управа старалась втримувати з вояцтвом зв'язок, що було багато важливіше в дивізії, ніж в інших арміях. Вояки звичайних армій вишколюються в рідних сторонах своєї держави, під наглядом своїх старшин, маючи своє командування, знаючи, що в кожний час зв'язок між ними й їхнім народом, рідними не переривається. Для дивізійних добровольців ситуація була складніша: вони виїжджали на вишкіл дослівно у „невідомс", в чужі сторони, де їх зустрічали вже від першого дня нові обстанови, чужі офіцери, а їхня батьківщина не була запіллям, в якому очікували їх з привітаннями рідні і знайомі, а побоєвищем найжорстокішої війни. Тому Військова Управа заздалегідь робила заходи для втримування контакту з вояками дивізії, приготовлялася, щоб задовольняти їхні культурно-освітні потреби, виховувати і плекати українську військову традицію, не допустити, щоб вони стали „наємним" військом. У меншій чи більшій мірі у тому напрямі думали й робили намагання всі відділи Військової Управи, але цими завданнями мали займатися відділ пропаганди, військово-історичний відділ і освітній відділ.

Військово-історичний відділ, який пізніше перейменовано на історично-архівний, очолював інж. Юрій Тис-Крохмалюк. Він завдяки своїм організаторським здібностям й енергійності розгорнув широкі пляни не тільки для збирання і зберігання історично-архівних матеріялів, але теж видавничої діяльности з метою плекання українських військоаих традицій серед вояків дивізії та української молоді. Одначе, більшість тих плянів так і залишилася у стадії плянування через труднощі, які робили німці, наприклад, цензуру, і згодом відхід Крохмалюка до дивізії.

Юрій Тис-Крохмалюк, інженер-хемік по фаху, (він закінчив Віденську політехніку в 1928 році й був співвласником підприємства косметичних продуктів у Львові) вже змалку цікавився історією, читаючи всі книжки про княжі й козацькі часи, які він міг дістати. Любов до книжки він виніс з дому своїх батьків, які мали велику бібліотеку.

Ю. Крохмалюк не обмежувався в своїх зацікавленнях тільки до своєї професії. Коли він вернувся з Відня до Львова, покликано його до польського війська. На його бажання — і здивування — його було

Інж. Юрій Крохмалюк

прийнято до літунства. Він закінчив старшинську школу у відділі обсерваційних бальонів і в ранзі підпоручника пішов до резерви. Два рази покликували його на вправи резерви, одначе, коли його арештували за підозріння співпраці з ОУН, хоч і випустили з причини браку доказів, на наступні вправи його вже перенесли до піхоти.

Він вступив до політичної партії — Фронту Національної Єдности (ФНЄ), був членом політичної ради та був членом редакційної колегії періодичних і книжкових видань. Писав статті, історичні нариси, багато часу присвятив на студії українського війська. Закінчив працю *Бої Хмельницького,* яку віддав до друку, але більшовики сконфіскували його рукопис. Пізніше він ще раз її мав готову до друку й передав на зберігання до канцелярії Військової Управи, але при евакуації рукопис лишився у ВУ. На щастя редактор Богдан Гошовський перед своїм виїздом зі Львова ще раз заглянув до канцелярії та, побачивши вартісні матеріяли, забрав їх у свій наплечник, між ними й *Бої Хмельницького.* Цю працю після війни, видало Братство кол. вояків 1-ої УД УНА.

Перед приходом більшовиків в 1939 році, він, разом з Дмитром Палієвим, поїхав до Перемишля, а коли прибула його родина, подалися далі до Кракова. У Кракові він заснував бібліотеку *Юнацька школа* для видавання військових праць, підручників і ін. Німці забороняли такі видання, тому Ю. Крохмалюк пішов на працю до цукроварні в м. Переворську, де вже працювали інші старшини з наших визвольних воєн. Тут постала неофіційна комбатантська організація, на нарадах якої обговорювано українські справи, найбільше військові.

Повернувши в 1941 році до Львова, Ю. Крохмалюк став на працю в новій фірмі *Галіколь,* яка складалася з малих фабричок, що залишилися без своїх колишніх власників поляків і євреїв. У ній він був керівником продукції.[1]

У Військовій Управі Ю. Крохмалюк в короткому часі розвинув жваву діяльність на своєму пості, яка провадилася у двох підвідділах. Про неї він коротко звітував на нарадах Військової Управи з коман-

диром дивізії, СС-оберфюрером Ф. Фрайтаґом, які відбулися у Львові 19 листопада 1943 року.

У підвідділі історії — формування і бойових дій дивізії — вже були зібрані світлини, друки, листи, повідомлення — 3.210 документів. Велася хроніка подій в поодиноких вишкільних таборах, плянувалося отримувати звіти від наших воєнних звітодавців, священиків, коли дивізія буде уведена в бої. Той відділ думав видати нариси особовостей німецьких провідників, які були б в майбутньому прикладом для вояків-українців, наприклад, німецькі старшини з УГА, як от: Кравс, Фіріц; друкувати книжки з виховним змістом, як от: військовий лексикон, доповіді для молоді і добровольців; видати *Історію Української Галицької Армії* (понад 1.000 сторінок), до якої було заанґажовано відомих науковців (І. Карпинця, І. Крип'якевича, І. Іванця, Б. Гнатевича, В. Гежу, полк. Й. Мандзенка); видати власні пропам'ятні листівки і поштові значки. Крохмалюк зібрав до військової бібліотеки 1.000 томів книжок. Подібні бібліотеки і архіви теж організувалися при окружних уповноважених.[2] До вишкільних таборів було вислано коло 500 книжок.

Другий підвідділ мав займатися „підвищенням ідеологічного рівня добровольців і росту військової думки серед української молоді". З цією метою були запляновані такі видання: німецько-українські стосунки, історія галицьких полків в Австрії, історія українських батальйонів 1848 року, монографії українських полководців і ін.

Голова ВУ Бізанц підтримував всі ці пляни з питомим йому ентузіязмом, та, на жаль, всі ті пляни залишилися плянами, бо німці, як в усіх інших заходах, були більш зацікавлені своєю „ідеологією", а з наступом Червоної Армії загинуло й те, що Крохмалюк був зібрав. Він сам зголосився до дивізії, в якій був ближче до справжньої „історії", але на ведення систематичної праці і збирання матеріялів не мав ні часу, ні можливостей.

Втримування зв'язку з вояцтвом дивізії було утруднюване вже від самого початку рекрутського вишколу, коли Бізанца і Макарушку не хотіли допустити до вишкільного табору в Гайделяґері, бо Військова Управа не може мішатися до „військових справ" (протокол, 22 серпня 1947). Поштовий уряд у місцевості Дембіца біля Гайделяґеру не получував телефонів з ВУ до штабу дивізії (сот. Палієва).

До „зв'язків" з вояками можна було зарахувати відвідини цивільних до табору. В неділі і свята під час літа приїжджали родини, товариші, товаришки у відвідини до рідного війська. З собою вони привозили харчі й напої. Командуванню дивізії така практика не була на руку, бо перешкоджала в систематичному вишколі. Інструкторинімці теж вгощалися і після неділі не дуже були готові на вправи у понеділок. Врешті, командир дивізії оголосив кварантанну, ніби в таборі виникла інфекційна хвороба, але загал додумувався, що це на те, щоб припинити масові відвідування. (Протокол, 22 січня 1944).

Від самого початку існування дивізії німецький уряд в Галичині дуже боявся найменшого вияву „української політики", тому й не дуже хотів тіснішого зв'язку Військової Управи з дивізією. Втримування зв'язку з дивізією та „освідомлення" німців про українську справу взяв на себе д-р Любомир Макарушка, як керівник Відділу старшин у ВУ. Обережний в діях, відзначаючися тверезим підходом до справ, він був успішним політичним діячем. У 1-ій світовій війні закінчив відому австрійську Терезіянську військову академію у Вінер Нойштадт, звідки його приділено до 20-го станиславівського полку стрільців. Під час Листопадового перевороту перебрав запасний кіш того полку разом з поручником Комаринським. Кіш злучено з кошем УСС, що прибув до Станиславова, з яких сформовано 1-ий Станиславівський курінь. В ньому Макарушка став комендантом 1-ої сотні, а від 1919 року командував куренем. В лютому 1920 року полковник Альфред Шаманек забрав Л. Макарушку до оперативного штабу свого 1-го корпусу. На тому пості Макарушка був до кінця війни, коли попав до польського полону.

Після звільнення з полону в Тухолі, Л. Макарушка виїхав до Відня на студії, які закінчив в 1927 році ступенем доктора економічних наук. Повернувшися до Галичини, брав активну участь в політичному житті: був генеральним секретарем УНДО 1927-29, вибраний послом до польського Сейму (1930-35) і як член президії УНДО сидів 9 місяців в тюрмі під час пацифікації Галичини польським урядом. Був членом дирекції асекураційних товариств *Дністер* і *Карпатія*, членом дирекції видавництва *Червона калина* й довголітнім секретарем комбатантської організації *Молода громада*.[3]

Д-р Любомир Макарушка

Щоб якось проламати німецьку „обережність" до української справи, Л. Макарушка з А. Бізанцом ще раз поїхали до Гайделяґеру в серпні 1943 року. Тоді вони запросили командира вишкільного батальйону для нашої дивізії, штурмбанфюрера Бартельта, приїхати до Львова, щоб „йому розтовкмачити всі українські справи". Макарушка написав для нього кілька-сторінкову інформацію, з'ясовуючи

українську військову проблему. Макарушка старався, щоб наша молодь пішла на старшинські школи без попередньої фронтової служби, як вимагалося від німців. Бартельт розмножив ту „ділову записку“ на циклостилі й роздав її своїм інструкторам. Один примірник попав до уряду Вехтера у Львові, що викликало там переполох, бо в ній був „вступ з історії української збройної сили, що вважалося політикою, а ця нотатка могла б попасти до Берліну“. Шеф дистриктного уряду, О. Бауер, у листі до ВУ писав, що нотатка Макарушки не відповідає «[...] ані меті, [...] ані принципам уряду дистрикту [Галичина], коли йдеться про значення тих важливих політичних зворотів. Тому треба відкинути, наприклад, „українські збройні сили, (Ukrainische Wehrmacht) і просимо членів Військової Управи не видавати писем у політичних справах без відома шефа уряду чи полк. Бізанца“[4]

Нотатка Макарушки таки попала до Берліну й там з неї навіть зробили вжиток — післали її для інформації до командира старшинської школи у Просечніце б. Праги на Чехії, де проходив старшинський вишкіл молодих українців з дивізії. Командир тої школи звернувся до Берліну, щоб йому прислали когось з українців для „світоглядового навчання“, бо він не мав відповідно до того підготованих німецьких інструкторів. І хто приїхав? Ніхто інший, а сам Макарушка, якому командир школи показав його „ділову записку“.

Коли проламано перший лід, члени Військової Управи частіше відвідували місцевості, де були вояки дивізії на навчанні.

Подекуди з ними їздили артисти на виступи для розваги вояків. Найпопулярніший був серед вояцтва театр легкого жанру *Веселий Львів,* який виступав на першій присязі добровольців у Гайделяґері, а потім гостила його дивізія у Нойгаммері.

Під кінець 1943 року, після рекрутського вишколу, вояків розіслано на різні вишколи та підстаршинські школи, які були розміщені в багатьох місцевостях західньої Европи. Полки чч. 4-8 ще не були закінчили свого рекрутського навчання. Надходило Різдво й члени Військової Управи поїхали їх відвідати.

Бізанц і Макарушка, з якими в останній хвилині рішився теж їхати Вехтер зі своїм адьютантом, відвідали південну Францію: 6-ий полк у По і Тарб, 7-ий у Сальє де Берн і Ортез, а по дорозі назад аступили до 4-го полку, що приміщувався у Цаберн, Сааральбен, Фершвайлєр — у Ельзасі. У всіх полках панував серед вояцтва добрий настрій, німецькі інструктори дуже похвально висловлювалися про наших вояків, казали, що вони краці, ніж німецькі рекрути. Наші вояки теж були задоволені, але хотіли їхати на відпустку додому й турбувалися, чи їхні родини забезпечені. Гуцули забанували за кукурудзяною мукою, яку обіцяв їм післати на Різдвяні свята Макарушка. У Франції Макарушці здавалося, що то не були ті самі німці, яких він знав з Галичини.

„Німці у Франції, — я не розумію, — чи вони інші, як ті, що в нас, чи мають вони якісь вказівки бути іншими, як ті в нас? — дивувався Макарушка. — З сотками людей говорив я, і ніякісенького нарікання на німців не було, а навпаки, кажуть, що, ‘залагідно з ними поступають’. Німецькі старшини питалися Вехтера, чому в Галичині йдуть розстріли, — вони докладно знали про розстріли в Станиславові.“ — Що Вехтер на то відповів? — „Бо є українці, з якими ми всяко пробували, але вони непоправні. І тому тепер таке діється в Галичині. По скінченні цієї акції прийде повний спокій, співжиття“. (Протокол, 14 грудня 1944).

Порозкиданість вояків на вишколах дало дуже добру нагоду для подорожування по Західній Европі у службових поїздках, від яких не відмовлялися члени Військової Управи чи навіть сам Вехтер зі своїми прибічними.

На Різдвяні свята 1944 року Бізанц їздив з Вехтером до Адлєргорсту й Торну у Західній Пруссії, де перебував 5-ий полк, та до підстаршинської школи в Ляуенбурґу, в якій вишколювалася одна сотня дивізії.

Пороблено заходи, щоб перше Різдво в дивізії належно відсвяткувати. Вислано різдвяні пачки, а до штабу дивізії і поодиноких полків вислано готівку, закуплено на кутю пшеницю, мак і мід, післано трупу артистів; для потребуючих родин вояків теж закуплено одяг і інший товар — разом на все видано 1.300.000 зол. (Протокол 22.XII.44).

Ю. Крохмалюк і о. в. Лаба відвідали наших добровольців ще раз у По, Люрді і Тарбі у південній Франції. „Наші хлопці дуже здібні, охотні до науки, до праці над собою, — звітував Крохмалюк на засіданні 17 січня 1944, — наші вояки скромні, але ведуться чесно, гордо; з чужинцями, — в цьому випадку з тамтешнім французьким населенням, — поводяться культурніше, як німці, — заявив один німецький старшина [...] Є там і деякі недоліки, хлопці не мають білля, ходять по три місяці в одній сорочці без зміни“ [...]

Палій і Хронов'ят їздили до Цаберн, звідти до Сааральбен, де застали 143 вояків — хворих і калік — „аж дивно, що вони попали до дивізії“, — відмітив Палій, а потім до Страссбурґу, в якому стояла артилерійська й танкова частини — наших вояків було там к. 300. (Протокол, 17 січня 1944)

Отець Лещишин відвідав вишкіл зв'язківців у Гамбурґу, де навчалося 240 вояків, важких гармат — у Райхсштадт — Ренцбурґ, піхотних гармат — у Ферден ам Аллєн, протитанкової зброї — в Ольденбурґу, де вишколювалося 1.200 вояків, і 204 вояки у Гамбурґу. (Протокол, 7 лютого 1944).

Крім вищезгаданих місцевостей, вишкіл вояків відбувався ще в наступних околицях: артилерія — Ґляу б. Треббін і в Бенешово на Чехії; зв'язок — Мец в Льотрінгії; старшинські школи — Просетніче

і Тайніц на Чехії; протитанкова зброя — Бассум і Гільверсум в Голляндії; обози — Берлін; зенітна артилерія — Мюнхен і ін.

В лютому 1944 року вояки дивізії „приїхали в гості" до Галичини — 4-ий полк уведено в протипартизанські дії в районах Золочева, Радехова й Збаража. М. Хронов'ят, Л. Макарушка й Ю. Крохмалюк поїхали до поодиноких куренів полку. Хронов'ят прибув до полкового штабу в Золочеві, подався через с. Струтин, де стояла сотня протитанкової артилерії, до с. Конюшкова, в якому примістився штаб II-го куреня. У своєму звіті (протокол, 7 березня 1944) Хронов'ят докладно описує другу акцію проти Гути Пеняцької. Це укріплене село було збройною польською „фортецею" в тих околицях і пострахом до довколішніх українських сіл. Перша акція, в якій впало двох стрільців — Олекса Бобак і Роман Андрійчук (оба з Станиславова), відбулася 23 лютого, а друга 28 лютого. По відході з Гути Пеняцької наших вояків „окремий німецький відділ дощентно це село спацифікував, так, що лишився тільки костьол" — звітував Пиндус. На жаль, Хронов'ят не подає назви німецької частини, яка „дощентно спацифікувала" Гуту Пеняцьку, але не вояки дивізії її знищили, як подають деякі польські публікації.

Макарушка був в Радехівському районі, в селах Лопатин, Сушно, Горбків; там була дія проти більшовицької кінноти, яка в силі 1.600 верхівців з 8 гарматами стояла в Добрусині, а з нашого боку брали участь коло 300 стрільців.

Крохмалюк прибув до Збаража 5 березня, де стояв штаб III-го куреня. Уповноважений Військової Управи запевнив його, що небезпека ще не грозить, фронт далеко, а вже під вечір в місто увігналися більшовики. Крохмалюк навмання подався на станцію і виїхав до Тернополя, звідки вже за папіроси дістався до поїзду на Львів.

Вже раніше, в лютому 1944 року члени Військової Управи мали першу нагоду зустрітися з частиною дивізії, т. зв. „Бойовою групою Баєрсдорфа", яку вислано на поборювання комуністичних партизанів у районі Чесанова, Любачева, Замосця. Тарнограду (північно-західня Галичина і Холмщина).

Коли перенесено дивізію до великого поліґону в Нойгаммер на Сілезії, 24 і 25 квітня 1944 року відвідали її Вехтер, його вдьютант Стясни, Бізанц, Волинець і Паньківський від УЦК. Вони приглядалися бойовим вправам піхоти, артилерії, піхотної артилерії, протитанкової зброї, зенітної артилерії, саперів, кінноти, оглянули квартири вояцтва.[5] 2 і 3 червня приїхала більша делеґація до Нойгаммеру, в склад якої входили представники батьків добровольців, представники ВУ та УЦК, як К. Северин Левицький (пластун „Сірий Лев"), Т. Самотулка, В. Дубровський, д-р О. Котик-Степанович, Ю. Дачишин, д-р Росляк і інші. Під час відвідин промовляли: В. Кубійович, А. Бізанц, М. Росляк.

Під час постою дивізії під Бродами й в часі боїв Військова Управа не мала можливостей відвідувати фронтові частини, бо її члени або евакувалися до Криниці чи Кракова, або приготовлялися до виїзду перед наступом Червоної Армії. Щойно коли дивізію переміщено на Словаччину, Військова Управа знову нав'язала безпосередній контакт з вояцтвом: д-р В. Білозор обговорив справи, пов'язані з набором і службою в дивізії наших лікарів і медичного персоналу, з дивізійним лікарем СС-оберштурмбанфюрером Шпехтом в листопаді 1944 року,[6] а на наше Різдво Степан Волинець з іншими членами Військової Управи відбули т. зв. Propagandareise («пропаґандивну поїздку»). Ст. Волинець написав короткий звіт зі свого побуту в запасному полку, що стояв у м. Чадці на Словаччині.[7]

Під час пішого маршу дивізії зі Словаччини на Словенію, під час постійних акцій проти тітовських партизанів та боїв під Фельдбахом годі було говорити про якийсь зв'язок, коли Військова Управа діяла з трьох станиць — Берліну, Любену й Відня. Правда, Військова Управа мала свого найкращого зв'язкового в самій дивізії до битви під Бродами — сот. Дмитра Палієва, який завжди старався повідомляти ВУ, що діється в дивізії. Він навіть був договорився з Макарушкою, щоб ВУ і Паліїв обмінювалися копіями важливіших писем, але це на практиці не можливо було здійснити, а на протязі певного часу пошта в Пусткові біля Гайделяґеру отримала була наказ не допускати до телефонних розмов між ВУ і сот. Палієвим (протокол, 24 лист. 1943). Тому тісніший і більш довірений зв'язок зі старшинами дивізії було небезпечно втримувати телефонічно чи навіть поштою, яку німці цензурували. Нормально такий зв'язок втримувався „кур'єрами", довіреними дивізійними старшинами, які їздили до Галичини на відпустки чи у службових справах. Пізніше, коли дивізія опинилася поза кордонами Галичини, а на місце старших старшин, яких в більшості відряджено до запасного полку, прийшли молоді старшини, „кур'єрний зв'язок" ледве чи існував, хоч в дивізії служили два члени ВУ — Л. Макарушка й Ю. Крохмалюк. Військова Управа вважала їх за своїх членів, а Бізанц писав листа до ген. Фрайтаґа, щоб їх відпустив на важливе засідання до Кракова.[8] Але вони оба служили в VI-му відділі дивізії і, маючи рухи зв'язані військовими розпорядками, з працею ВУ мали мало до діла.

Ю. Крохмалюк пройшов старшинський вишкіл в запасно-польовому курені, з яким в липні 1944 року виїхав на фронт під Броди. Хоч він мав призначення від ВУ до штабу дивізії, проте лишився в запасному курені та з одинією сотнею стояв у присілку села Кудрявець Дуневі. Після битви під Бродами повернувся через Львів і Відень до Нойгаммеру, де пройшов ще один перевишкіл і виїхав з дивізією на Словаччину, де врешті його перенесено до VI-го відділу дивізійного штабу.

У штабі Ю. Крохмалюк мав за завдання дбати про добрі настрої серед вояків, повідомляти командира про неадоволення і його причини, усувати труднощі і непорозуміння між німцями й українцями та займався також т. зв. „світоглядовим навчанням". У справах духовної опіки Ю. Крохмалюк складав листи в німецькій мові для Фрайтагового підпису, а потім перекладав їх на українську мову для вояцтва, підписуючи вдолі „за згідність перекладу".

На Словенії Ю. Крохмалюк захворів і перед відходом дивізії на фронт під Фельдбах, він поїхав до шпиталю для лїтунства в Матрай, малій оселі біля італійської границі в Австрії, де його застала капітуляція.[9]

Л. Макарушка, повернувшися зі старшинської школи, де викладав „світоглядове навчання" для українських кандидатів на старшин, в штабі дивізії зайняв місце Дмитра Палієва на пості дорадника командира дивізії в українських справах. Про його працю пише начальник штабу дивізії В.Д. Гайке у своїх споминах *Українська дивізія «Галичина»* (стор. 106-7), що Макарушка

> [...] взявся за працю з великою пильністю і найкращою волею. Але йому не легко було добитися успіхів з Фрайтагом. Проте Макарушка виявився метким, відстоював інтереси українців енергійно й здобув довір'я у Фрайтага. У дечому він був більш цілеспрямований, ніж його попередник сот. Паліїв, настирливіший і не легко можна було його задовольнити.

Не маючи наладнаної „сітки зв'язку", до штабу й поодиноких частин, Військова Управа не могла мати великого впливу на вояцтво дивізії, що було великим недоліком, особливо для молодих старшин і підстаршин, на яких мусіло залишити певний вплив їхнє навчання у школах зброї СС. Вони не були в курсі справи й не знали, як діяти в певних обставинах, наприклад, коли отримано наказ вимаршу зі Словаччини чи під час перенесення дивізії з Словенії на фронт. Тому деякі зі старшин, діючи по „своїх зв'язках", перейшли до УПА (чота хор. Петрова зі Словаччини), а під час маршу з Югославії на фронт під Фельдбах була мова про переправу через Альпи до альянтських військ, які були вже в Італії. Старшини 31-го полку були отримали розпорядження, що коли вночі прийде наказ, треба роззброїти німецьких старшин і підстаршин та повернути в гори. Мабуть, від УГВР вийшла та ініціятива, але остаточного наказу не було. (Протокол, 22 серпня 1947).

Кожне намагання провадити серед вояцтва культурно-освітню роботу зустрічалися зі спротивом німецької команди. Всюди й на все була цензура й заборони чи обмеження. В тому зударялася німецька ідеологія з українськими національними стремліннями, інтересами чи почуваннями поодиноких вояків.

Загальну картину обмежень відділу пропаґанди Військової Управи подав його керівник Михайло Кушнір на засіданні 26 жовтня 1944 року в Любені:

> Пропаґанда натрапляє на найбільші перепони. Коли давніше було її проводити трудно, то нині вона майже неможлива. Загал ждав з днем включення до боротьби політичних концесій. Дивізія творилася під кличем боротьби проти большевизму, але й проти режиму німців на Україні, який зможе зчасом поправитися, коли дивізія зачне діяти. Дивізія мала бути тільки першим ступнем до творення української армії. Сама дивізія була для нас школою для молоді.
>
> Підйом спочатку був великий, 80.000 зголошених, але захоплення з ходом подій і без еволюції поглядів на українську справу з боку німецького — він щораз падав. Гасло „Нова Европа" для нас без змісту. Всі обіцянки не мали ніякої підстави, прим., галичани, а не українці. Ніколи не було і згадки в офіційній пресі, що це українці кровавляться. Галичина була на з'їдження. Роблено тільки те, щоби кількох німецьких урядників піднялося вище. Все це проникло поволі до свідомости стрілецтва. Почалася дезерція... ловлення людей в прифронтових полосах і поведінка німецьких старшин і підстаршин. Пропаґанда мусить дістати нові основи до праці. Директиви мусять прийти до нас, до стрілецтва згори, з українського центру!
>
> Шкода думати про створення нових частин в таких умовах. Нині приступлення до УПА набирає ореолю геройського вчинку після звільнення опозиціонерів. До цього причиняється ще нестерпне поступовання німецького командного складу...
>
> Треба скоро зібрати матеріяли в дивізії і на підставі цього [зробити] представлення у влади. Наша преса працює цілком відірвано. Стрілецтво хоче в цій пресі знайти відповідь на пекучі питання. Чому нема в дивізії наших вишколених пропаґандистів, які могли б дописувати? Преса не сповнює своїх завдань. Потрібні брошури, в їх нема. Німецька пропаґанда не підходить для нас, вона мусить бути роблена нами. Навіть малюнок мусить бути роблений українцем. Треба створити „фронтбюне" [фронтову сцену], малу групу, але творчу, з життя суспільности і стрілецтва.

Після вербувальної акції, в якій відділи пропаґанди й освіти мали повні руки роботи, видаючи різні афіші, летючки, наприклад, *За лад і порядок, Ми переможемо, Виявилась уся правда* і ін., чисто пропаґандивного характеру, Військова Управа видала чи радше зредаґувала, на замовлення пропаґандивної станиці СС-ів у Львові *Курт Ерер*, одноднівку п.н. *Ми йдемо в бій*, яка мала вийти 100.000-им тиражем. Заголовок намалював до неї маляр-баталіст Леонід Перфецький, ілюстрації — Едвард Козак. Вона мала 8 сторінок матеріялу і 8 світлин.

Щодо освітньої праці серед вояцтва дивізії можна було мати широкі пляни, але на практиці їх важко було провести в життя через те, що доступ членам ВУ був обмежений та її частини були віддалені від рідних земель. Тому навіть рухливий і непосидющий Степан Воли-

нець, який очолив Відділ освітньої праці у ВУ, не міг багато зробити. Він рівночасно був 2-им заступником начальника канцелярії ВУ. (В той час він був ще керівником Інституту народної освіти у Львові, завданням якого була праця в теоні та різні вишколи освітніх інструкторів та організаторів, що ними керував сам Волинець.)

Ред. Степан Волинець

„Степан Волинець — це тип меткий, непосидющий, жвавої уяви, ентузіяст у своїй праці. Працьовитий, але неуміркований у набиранні на себе обов'язків, а з цього виходила імпровізація на швидку руку, недокладність", — так характеризував Волинця Михайло Островерха у своїх спогадах про працю головного редактора дивізійної газети *До перемоги.*

Про „непосидющість" Волинця говорять факти з його життя. Він народився у Львові в родині судового урядника 22 січня 1895 року, гімназію закінчив в Бережанах у 1914 році й негайно зголосився до Леґіону Українських січових стрільців. Після усіх боїв Усусусів в горах Карпатах він став членом стрілецького театру. Перейшовши всю трагічну кампанію Української Галицької Армії, він закінчив Школу червоних старшин в 1920 р. у Києві. Повернувши в 1922 році до Львова, починає студії філософії в Українському тайному університеті, закінчуючи їх у Відні.

В час українізації в УРСР, якою захопилося багато української інтелігенції в Галичині, Ст. Волинець вступив до партії *Сель-роб* (Селянсько-робітниче соціялістичне об'єднання). Це була партія радянофільського напряму, й від неї вибрано його послом до Польського Сейму в 1928 році, з Волині. В час великого голоду в Україні і сталінського терору, Ст. Волинець покинув *Сель-роб* і аступив до націоналістичної партії Дм. Палієва ФНЄ, ставши співредактором щоденника *Українські вісті,* тижневика *Батьківщина* та місячника *Перемога.* Не оминули його арешти польської поліції, а в 1939 році сидів у тюрмі в Станиславові аж до розвалу Польщі.

Під час війни Ст. Волинець був спочатку секретарем Українського Допомогового Комітету у Криниці на Лемківщині, куди знову

повернувся в 1944 році, очолюючи станицю УЦК, яка займалася допомогою втікачам перед більшовиками — родинам вояків дивізії.[10]

Влітку 1943 року ВУ задумала видавати часопис для вояків дивізії і їх родин. Ст. Волинець дав йому назву *До перемоги,* а редактором став Михайло Островерха, що в той час працював у Військово-історичному відділі. На часопис треба було затвердження з Берліну.

Тим часом призначено 100.000 зол. на книжки для вояків, але книжок не було де купити — більшовики знищили передвоєнні запаси книжок; друкувалася стінна газета *Наш чин,* затверджено випуск співанника, молитовника і календарця. (Протокол, 15 жовтня 1943) Для табору Гайделяґер замовлено 1.000 прим. щоденника *Львівські вісті* і 1.000 прим. тижневика *Рідна земля".*

Почався теж вишкіл пропаґандивної чоти дивізії, яка складалася з звітодавців, фотографів, кінооператорів, радистів і ін. Вона була підпорядкована SS-Kriegsberichter-Standarte Kurt Eggers. Ним командував SS-Standartenführer d'Alquen, редактор партійного тижневика *Das Schwarze Korps (Чорний корпус).* Деяких наших звітодавців пізніше німці взяли до т. зв. *Акції Скорпіон,* що мала за завдання намовляти червоноармійців до перебігу на німецький бік.

Воєнні звітодавці дивізії вишколювалися в Берліні, й у березні 1944 року повернулися до Львова, де створено з них т. зв. Команду „Україна", переназвану згодом на „Галичина". Перша група звітодавців складалася з 4 журналістів, 3 фоторепортерів, кінорепортера і 2 малярів. Провідником групи був Ваєр.[12]

Врешті, в половині листопада 1943 року прийшло з Берліну позволення видавати часопис для дивізії, але подробиці ще треба було устійнити з цензором на дистрикт Галичина, Ґеорґом Леманом, що був уповажненим шефа преси. Старшого віку Леман, який добре говорив по-російському, знав польську мову, але ніколи ні словечка не вимовив по-українському, погодився на назву газети *До перемоги,* а під заголовком мав стояти напис: „Часопис Військової Управи для Добровольців Стрілецької Дивізії Галичина та їх родин"; склад редакції: головний редактор і його помічник; склад адміністрації: адміністратор, секретарка, возний; третя допоміжна сила; формат, як *Львівські вісті,* на п'ять шпальт, без оголошень; перше число на вісім сторінок, а наступні по шість. Леман був цензором. Наглядом над газетою займалося ще двох німецьких СС-ів з *Курт Ереус* — СС-гауптшарфюрер Ваєр та СС-штурман Фріц Менерт. Ваєр, мабуть, столяр по фаху, була спритна людина, що вміла „поводитися з начальством і маркерувала поза фронтом", як видавалося М. Островерсі, а Менерт визиавався на газетярстві, тому його Ваєр тримав біля себе.

Вже при першому числі Леман висунув свої кігті і сцензурував пісню „Встань Україно". Сказав: „Тут Галичина, а ніяка Україна". Перше число *До перемоги* вийшло 21 грудня з датою 23 грудня 1943

р. на 8 сторінок. Друге число мало вийти меншим накладом, але це було Різдвяне число й тому вдалося його видати також накладом 7.500 примірників. Незабаром Лєман показав свою цензорську владу, скреслюючи з підзаголовку ґазети „для родин", мабуть, щоб родини вояків не мали претенсій на передплату.

Михайло Островерха підібраа собі добрих співробітників. На жаль, наклад був малий. Ґазету не можна було продавати у публічних кіосках *Атлясу,* а тільки через уповноважених Військової Управи. Возьний Мусієнко продавав її в неділі в загороді св. Юра по 300 примірників, а згодом по 500, а молодий поет Леонід Лиман возив її нелеґально на Україну.

До перемоги

Перше число *До Перемоги* (Тижневик Військової Управи Галичина для Добровольців Стрілецької Дивізії Галичина і їх Родин). 23 грудня 1943

За цю газетку почалася була боротьба між цивільними урядовцями — Лєманом і Верцугом і військовими — Ваєром і Мсиертом; хто мав би цензурувати *До перемоги* й тим самим її контролювати? Врешті виграли військові та почали самі її цензурувати.

25 березня 1944 року Військова Управа евакувалася, лишився у Львові тільки начальник канцелярії О. Навроцький з двома особами. М. Островерха теж евакувався, але на коротко, бо негайно повернувся і редаґував *До перемоги* далі, аж до ч. 29, яке було готове до друку, але вже не вийшло. 17 липня він виїхав з останніми втікачами зі Львова. В тому числі у якійсь відозві Вехтер вжив звороту „українська нація", але хтось змінив його на „наша батьківщина", навіть тоді, коли йому на п'яти ступали більшовики.

Далі газета виходила в Кракові, де її цензурував СС-унтерштурмфюрер Р. Крец, який підписував увесь матеріял без змін до друку. Дальшу долю часопису припечатав, мабуть, генерал А. Власов своїм *Маніфестом,* який вийшов від Комітету для Визволення Народів Росії 14 листопада 1944 року в Празі. Українці не хотіли бути „народом Росії" і, протиставляючися тискові німецьких впливових кіл, які підтримували ген. Власова, генерал Павло Шандрук відмовився від співпраці з КВНР. М. Островерха відмовився надрукувати „Маніфест" Власова у часописі *До перемоги* й, що більше, помістив відповідь на нього в статті п.н. „Політична опіка". Коли на місце Креца прийшов новий цензор СС-штурбаннфюрер Мюллер, який жив довгі роки в Москві та, з судження Островерхи, був москвофілом, він витягнув знову наверх справу „Маніфесту" та статті „Політична опіка", домагаючися вияснення, чому її поміщено. Хоч не міг нічого зробити Островерхі, бо та стаття була затверджена його попередником, але Мюллер не ховав свого невдоволення. Скінчилося на тому, що для *До перемоги* „забракло паперу". Мюллер ще „великодушно" дозволив на видання „ювілейного" числа (газета якраз закінчила один рік своєї появи), яке вийшло з датою 21 грудня 1944 року, і Різдвяного числа, яке вийшло з датою 7 січня 1945 року, як останнє число.

Крім головного редактора Михайла Островерхи, у редакції *До перемоги* працювали: В. Дзісь, що помер на туберкульозу у Криниці, Артим Орел, деякий час Дмитро Корбутяк. Позаредакційних співробітників було чимало: В. Царинник, полк. В. Євтимович, полк. Й. Мандзенко, поет Яр Славутич, Вол. Лірник, Леонід Лиман, Михайло Ситник, М. Карпенко-Криниця; мистці: Еко, Леонід Перфецький, Микола Жеваго, Іван Іванець, Прокуда, які давали ілюстрації, заставки, кінцівки, карикатури.

Безсумнівно, що видавання газети *До перемоги* було найбільшим досягненням не тільки пропаґандивного відділу, але й цілої Військової Управи. Не зважаючи на цензуру, редактор Островерха затримав в часописі українську національну лінію і поставив його на вищий рі-

вень від інших тодішніх газет. Але й тут були недоліки, бо наклад часопису був малий (5.000), і, найгірше, він рідко коли доходив до маси вояцтва в дивізії, яка була порозміщувана по різних місцевостях, спочатку на навчанні, а пізніше на Словаччині. Навіть до Гайделяґеру чи Нойгаммеру, де дивізія стояла певний час в сукупності, газета *До перемоги* чомусь не доходила.

З припиненням видавання газети *До перемоги* дивізійна видавнича діяльність не закінчилася. З адресою „Фельдпостнуммер 15000 А" виходила газетка *До бою (Zum Kampf)* з підзаголовком: „Український вояцький часопис Грен. Дивізії зброї СС". В останньому 10 числі, з датою 6 травня 1945 року, поміщено передову статтю п. н. „Христос

До Бою!

ХРИСТОС ВОСКРЕС
Воскресне Україна!

ХРИСТОС ВОСКРЕС!

До Бою (Український вояцький часопис Ґрен. Дивізії зброї СС) ч. 10. 6 травня 1945

воскрес — Воскресне Україна!". А на першій сторінці побажання: „З празником Христового Воскресення найщиріші побажання перемоги над нашим відвічним ворогом та швидкого повороту у самостійну, соборну Українську Державу всім українським старшинам, підстаршинам і стрільцям нашої Дивізії! ХРИСТОС ВОСКРЕС!" — Редакція.

Те число мало 4 сторінки, а всередині вложено фотомонтаж „Головнокомандуючий Українською Національною Армією генерал Павло Шандрук серед нас", де було поміщено 11 світлин з присяги вояків дивізії на вірність Україні та з відвідин генерала фронтових частин.

Коли перше число *До перемоги* прийшло до дивізії в Гайделяґер, командир дивізії сказав д-ві Білозорові, який в той час перебував у відвідинах, що „часопис *До перемоги* — це для нього несподіванка, що він мусить знати, які матеріяли до часопису йдуть, і що цей часопис повинен, властиво, виходити з Дивізії". (Протокол, 14 січня 1944).Так воно врешті і сталося — десять чисел часопису *До бою* вийшли в дивізії.

У найбільш критичний час — в день капітуляції німецьких збройних сил, українські вояки дивізії були відрізані від якогобудь зв'язку з Військовою Управою чи Українським Центральним Комітетом, які самі, як дивізія, втікали від більшовиків. З дивізією відступав на захід генерал Павло Шандрук зі своїм штабом, намагаючися нав'язати контакт з альянтськими збройними силами, щоб вияснити їм характер і завдання дивізії та недавно проголошеної Української Національної Армії. У його штабі були: член ВУ сот. Любомир Макарушка, начальний священик о. Володимир Левенець і кол. губернатор Галичини Отто Вехтер, який приїхав з генералом до дивізії. В останній зустрічі Вехтера з проф. Кубійовичем у Берліні, він сказав: „Яку ми нерозумну вели політику, скільки зла ми вам, українцям, зробили! Чи міг би я вам у чомусь ще допомогти?" — „Чи можна з вами говорити відверто?" — запитав Кубійович, а на позитивну відповідь запропонував: „Докладіть зусиль, щоб дивізію не захопили більшовики, щоб вона могла швидше зійти з лінії фронту і капітулювати перед західніми альянтами". Вехтер обіцяв це зробити...[13]

Вехтер прибув до дивізії з генералом Шандруком ще й тому, що це було „по дорозі" до його іншої цілі. Між довгими валками втомленого відступаючого на захід німецького війська їхав і Вехтер — до Італії, щоб сховатися від альянтських властей...[14]

1 Юрій Тис-Крохмалюк: „Моя військова діяльність", спогади, *Вісті комбатанта,* ч. 3 (119), 1982; „У штабі дивізії", ч. 2 (124), 1983; „Командир дивізії", ч. 3 (125), 1983.

2 Військова Управа Галичина, Військово-історичний Відділ; Інструкції у справі творення історично-військових підвідділів при Окружних Уповноважених Військової Управи. Нач. Військ. Канц. (Сотник Навроцький), Нач. Військ. Іст. Відд. (інж. Крохмалюк). (Архіа Братства).

3 *Українська Галицька Армія,* т. IV, видання Дмитра Микитюка, 1968, ст. (281-2).

4 Chef des Amtes, Vermerk, Lemberg, den 18. August 1943. (Bauer). (Архів Братства).

5 Zeit-Einteilung, Am. 24.4.44; Am 25.4.44. (Архів Братства).
6 Aktennotiz, Betr.: Besprechung des Div. Arzetes mit den Leitenden Arzt vom Ukrainischen Wehrausschuss Dr. Bilosor Wolodymyr. O.U., den 16. November 1944. (Архів Братства).
7 Wolynetz Stepan: Bericht über die Reise zur Division während der Weinachten 1945. Berlin, d. 11.1.1945. (Архів Братства).
8 An den Brigadenführer und Generalmajor der Waffen-SS Fraitag, Feldpostnummer 15.000; gez. Bisanz. (Архів Братства).
9 Див. прим. 1.
10 Дмитро Микитюк: „Ст. Волинець", *Вільне слово,* ч. 20, 17 травня 1969 р.
11 Nr. 5740/43, 24. November 1943; An den Herrn Beauftragten des Pressechefs der Regierung fuer den Distrikt Galizien Georg Lehmann in Lemberg, Kopernikusstr. Nr. 5. Alfred Bisanz. (Архів Братства).
12 Степан Кондрад: „Українські воєнні звітодавці 1 УД". *Вісті,* ч. 4-5 (18-19), квітень-травень 1952, ст. 89.
13 Володимир Кубійович. *Мені 70,* 1970, Париж-Мюнхен, ст. 70.
14 Вехтер був деякий час військовим адміністратором в Італії після приходу більшовиків до Галичини й там він перехоаувався в монастирі *Марія дель'Аніма* в Римі, де помер в 1949 році.

XII

ВІЙСЬКОВА УПРАВА ПОЗА МЕЖАМИ ГАЛИЧИНИ

На початку 1944 року ВУ мала повні руки звичайної роботи, до якої навалом котилися нові проблеми. Допомога родинам вояків не функціонувала якслід, зв'язок з дивізією не був справний, бракувало старшин, яких просто не було звідки взяти. З набором рекрутів поставали нові труднощі, бо тоді організувалася УПА, яка видавала свої розпорядження для молоді, тому часто говорилося про проголошення мобілізації до дивізії. Але ледве чи проголошення мобілізації без відповідної національної плятформи мало б будь-який успіх у тій ситуації, тому пропозицію мобілізації відкидалося.

А тоді ще прийшлося організувати евакуацію родин добровольців, бо ясно стало, що прихід Червоної Армії — це справа найближчого майбутнього. Отож треба було на швидку руку старатися про вагони. Вже 7 лютого обговорено перші заходи і пляни евакуації. „Чортків іде до Станиславова, Тернопіль до Стрия, Золочів до Самбора, Камінка Струмилова до Львівської округи захід, Бережани й Підгайці до Станиславова, Рогатин до Стрия" [...] „До евакуації зі східної і північної Галичини є двісті тисяч душ нашого населення [...] В першу міру евакувати з міста, село лишається. Тільки: родини наших стрільців, кооперація, поліція, війти [...] Криниця зарезервована для УЦК, ВУ і комітетів" [...].

Очевидно, Військова Управа, як і УЦК теж евакувалися. У тих обставинах поспіху, а головно на розпорядження німецьких чинників евакуація проходила ступенево. Наперед зі Львова до Криниці; коли зблизився фронт до Криниці, тоді до Кракова, з Кракова до Любену на Сілезії, з Любену до Берліну чи радше до Ваймару, і остаточно до Баварії. В кожній місцевості ВУ затримувалася так довго, як довго не наближався фронт.

Були намагання перенести УЦК і ВУ з Кракова відразу дальше на захід до Баварії, але Тюрк, німецький урядовець з Відділу справ населення і суспільної опіки ГГ, якому підлягали українці, рішив перенести ці дві установи на Сілезію. Він сам походив з тої околиці, то вважав, що там йому легше буде подолати всякі труднощі, ніж у невідомій місцевості.

Досить довго затрималися УЦК і ВУ в Любені (від вересня до кінця 1944 року). Це було мале повітове містечко на Сілезії, відрізане від більших центрів, тому при кінці 1944 року УЦК частково

переїхав до Берліну, де були кращі можливості для його праці, а решта затрималася у Ваймарі, аж до січня 1945 року, коли почалася остаточна атака Червоної Армії на Берлін.

Під час переношення губилися люди, пропадали документи й матеріяли, архіви. Піввантажна автомашина, повна документів Військової Управи, залишилася у м. Вроцлаві (тоді Бресляв), бо... на дальшу їзду забракло бензини.

Інж. Омелян Тарнавський, який був фінансовим керівником УЦК, а пізніше перебрав видавничі справи, їхав з останніми автомобілями з Кракова до Любену, куди перенеслася Військова Управа, слідуючи за УЦК. Одна машина була навантажена документами Військової Управи, які перевезено до Кракова зі Львова. Яке було його здивування, коли водій машини з документами не рушив далі, станувши у м. Бресляві. Виявилося, що йому забракло пального в баку автомашини, а ніякого запасу бензини ніхто не взяв. Далі до Любену, який лежав недалеко на північ від м. Ліґніци, не було чим їхати. Єдиною можливістю в Бресляв було звернутися до німецької залоги, яка залишилася в місті й укріплювала його, як твердиню до останньої оборони перед Червоною Армією. Тарнавський ходив від одного постою до другого, але бензини, яка в той час була для війська на вагу золота, ніхто не спішився видавати без спеціяльного дозволу. Не помагали його просьби й вияснювання про документи „СС-дивізії". На одному постої німецький офіцер погодився був дати дві каністри бензини, але, на біду, надійшов його командир, який не тільки насварив на свого добродушного підлеглого, але й погрозив Тарнавському, що його арештує, бо він може бути ворожим шпигуном, що тут швендається. Так, знищивши частину документів, вони залишили машину в Вроцлаві, а самі поїхали далі на іншій машині до Любену.[1]

Під час такої «мандрівки» й тимчасовости можна було сподіватися, що дальша діяльність ВУ обмежиться або зовсім припиниться. Одначе так не сталося, і в нових обставинах в чужому краю діяльність ВУ вкладалася навіть корисніше, ніж у рідній Галичині.

Хоч роля і завдання Військової Управи залишилися такі самі, як були на рідних землях — в головному допомога родинам вояків дивізії та набір добровольців — методи праці на нових теренах змінилися. Найперше, діяльність децентралізовано на три станиці і централю в Кракові; подруге, Військова Управа не була вже під безпосередньою, безоглядною контролею німецької окупаційної влади, як було в Галичині, й поширила свою допомогову акцію на всіх вояків-українців, а не тільки тих, що служили в дивізії; потретє, всі евакуовані люди в райху підлягали німецькому законодавству й були в загальному трактовані однаково, наприклад, щодо приділу харчів, а не як було в окупованій Галичині, де були упривілейовані касти урядників чи навіть більші прошарки населення, наприклад, фольксдойчі.

Як перший крок для продовження діяльности й для нав'язання контактів з німецькими урядовими чинниками, вже 29 липня 1944 року В. Кубійович назначив М. Хронов'ята на зв'язкового ВУ до уряду Генеральної Губернії[2]. Хронов'ят примістився в канцелярії уповноваженого Військової Управи Ю. Дацишина в Кракові.

Відмінні обставини ставили перед членами Військової Управи нові вимоги і способи праці — на великій території розсіялися втікачі-українці, серед яких були родини вояків дивізії. Ними треба було опікуватися та з-поміж них вербувати поповнення до дивізії. Тому на основі рішення з засідання 12 вересня 1944 року створено три станиці Військової Управи: в Любені, Відні і Берліні. Головна канцелярія ВУ ще деякий час залишилася була в Кракові, де працював О. Навроцький з полк. Мальцем і одною машиністкою, з завданням втримувати зв'язок з урядом генерал-губернатора та з урядом поповнення СС-ів (SS-Ergänzungstamt). Теж часопис *До перемоги* друкувався у Кракові і виходив точно кожного тижня.

В Любені, який став головним осередком діяльности Українського Центрального Комітету і Військової Управи створено представництво УЦК, що дістало німецьку назву Ausweichstelle des Ukrainischen Hauptausschusses (Уряд Генеральної Губернії, якому УЦК і ВУ далі підлягали, затвердив офіційний переклад на українську мову: «Вимінний пункт УЦК в Любені».)

Для Військової Управи зроблено так само й створено вимінну станицю ВУ — Wehrausschuss Galizien, Ausweichstelle (8) in Lüben, N/S, Finanzamt, — яка охоплювала територіяльно для своєї діяльности Горішню і Долішню Сілезію. На її керівника намічено Андрія Палія.

Для інших територій райху відкрито дві канцелярії уповноважених на Австрію (Остмарк), Чехію і Моравію уповноважений був інж. Михайло Хронов'ят, який урядував у Відні: Beauftragter d.W.A. Galizien, Wien XIII, Hitzinger Kai 1, на інші терени уповноваженим став інж. Євген Пиндус у Берліні: Beauftrager des Wehrausschusses Galizien, Berlin S.W.35, Standartenstrasse 14.[3]

У Берліні станицю відкрито наприкінці вересня і там працювало тільки три особи. „Праця у великому місті важка, де тратиться багато часу на їзду і чекання при полагоджуванні справ", — нарікав її керівник Євген Пиндус. Він мав ще деякі клопоти з Українською установою довір'я (Vertrauensstelle), яку очолював німець українського роду д-р Микола Сушко. Ще в 1939 році міністерство внутрішніх справ створило національні установи довір'я для скріплення контролі над еміґрантами зі Сходу Европи. Пізніше створено такі установи у Відні і Празі. Вони були корисні для українців, бо піклувалися українськими робітниками. Д-р Сушко, вважаючи себе більш компетентним, хотів підпорядкувати собі станицю ВУ і опікуна для юнацтва протиповітряної оборони Тиміша Білостоцького.

У Відні уповноважений мав мале приміщення і невистачальний персонал із 4 осіб: полк. Мандзенко — діловодство, інж. Роман Крохмалюк — опіка, пані Палій — жіноча служба, машиністка — пані Старосольська, уповноважений — інж. М. Хронов'ят. Безплатно у жіночій службі працювали ще пані Мандзенко і Голіната. Станиця видавала одноразові допомоги в сумі 50 — 100 — 150 марок, відповідно до потреби, вимінювала золоті з Генеральної губернії на німецькі марки, складала списки родин вояків дивізії (до 25 жовтня було зареєстровано 2000 душ). Часто їхали до великого перехідного табору у Штрассгофі, де було багато родин добровольців, щоб поправити умовини тих родин та знайти їм працю. Полагоджено справу приміщення для непрацездатних, у першу міру для родин вояків дивізії. Роблено старання, щоб до дивізії посилати українські часописи, які чомусь до вояків не доходили. (Протокол, 27 жовтня 1944)

У любенській станиці, яка вважалася головною канцелярією ВУ, працювало найбільше (9) людей. Восени 1944 року зайшли певні непорозуміння відносно Андрія Палія. На засіданні 2 жовтня, в присутності Пиндуса, Волинця, Мюллера, Навроцький йому закинув, що він „переступив свої компетенції" під час поїздок до Берліну і Відня. Палій ніби мав донести д-ві Зауерові, представникові генерал-губернатора у Відні, Юрієві Полянському, який був головою представництва УЦК у Відні, і М. Хронов'ятові про якісь справи, пов'язані з роботою працівників станиці ВУ, про які докладніше нічого не записано. Палій пояснив, що згадував тих працівників поіменно, бо на це мав письмові повновласті від самого Навроцького, покликаючися на звіт від 26 вересня 1944 року, Палій відкинув зроблені йому закиди, вимагав дослідження цілої справи і „звільнення від звинувачень".

У своєму резиґнаційному листі до Бізанца Палій подає ще другу причину, яка його більше турбувала, ніж перша. Коли відкривалася в Любені головна перехідна станиця ВУ, Андрія Палія назначено на її керівника з рівночасною відповідальністю за допомогу родинам добровольців. Всупереч тій постанові з 14 вересня, два тижні пізніше (28 вересня) на керівника тієї самої станиці назначено Романа Левицького, який був перед тим уповноважений ВУ на Львів-місто.

Амбітний і чутливий Палій оце вже вдруге став перед висуненням „недовір'я" до нього — перший раз це трапилося, коли його Вехтер — чи може Бізанц — був назначив на начальника канцелярії Військової Управи при її організуванні у Львові, всупереч попередній постанові, що той пост мав обняти О. Навроцький. Тепер для нього створилася протилежна ситуація. Тому Палій вніс свою резиґнацію 3 жовтня 1944 року, вважаючи своє *де факто* підпорядкування керівникові станиці Левицькому, як вотум недовір'я.[4]

Не відомо, чи це були звичайні непорозуміння, які сьогодні залюбки називають „браком комунікації" та які є щоденним явищем, а чи то мало якесь „персональне" підложжя; в кожному разі, як виходить із збережених документів, А. Палій залишився членом Військової Управи до кінця й виконував совісно свої обов'язки референта допомоги родинам вояків дивізії.

На той короткий час, — нова офензива Червоної Армії почалася в січні 1945 року, — праця Українського Центрального Комітету й Військової Управи, взглядно їхніх *аусвайх* станиць, наладналася була в такий спосіб: у Берліні і Відні створено т.зв. представництва Генеральної Губернії, через які УЦК і ВУ полагоджували різні справи, наприклад, приділювання приміщень, затверджування етатів станиць і ін. Уповноважені ВУ завідували допомоговими фондами для родин добровольців, хоч самі гроші родинам звичайно виплачували уповноважені Українського Центрального Комітету. Зрештою, сама ситуація вимагала, щоб праця обох установ була тісно пов'язана, тим більше, що годі було відмежовувати одну від одної. У допомоговій акції помагало ще попередньо згадане українське бюро при SS-Fürsorge (допомога).

Знову треба було ходити по різних урядах, тепер *раує*, адміністративних одиниць німецького райху, щось в роді области чи польського воєвідства. *Ґауляйтери* мали майже абсолютну владу на своїй території і мали безпосередній зв'язок з головною квартирою Гітлера. Труднощі були в тому, що Військова Управа не мала своїх людей при урядах *раує*.

З переїздом *Українбанку* з Кракова до Відня постали труднощі з виплатою грошей для родин дивізійників, бо *Гауптамт* не виєднав дозволу на виміну і розподіл дальших грошей. „В дивізії далі збирають гроші, щомісяця коло 100.000 німецьких марок в бонах." (Протокол, 15 січня 1945) У німецькому війську певну частину платні не виплачували на руки, а складали на рахунки в банках — для великої частини старшин і підстаршин дивізії ці „бони" переливано до *Українбанку*. Гроші виплачувалося дивізійникам чи їхнім родинам, залежно від того, хто був власником банкового рахунку, згідно зі списком, який приходив від німецької військової влади. У Відні були девізові труднощі тому, що *Українбанк* перевіз валюту Генеральної губернії (золоті), а їх треба було вимінювати на німецькі марки — два золотих за одну марку.

Гірше стояла справа з набором добровольців до дивізії, бо зголошених часто забирали інші німецькі частини. Найбільше зголошувалося у Відні, через який переїжджала більшість втікачів з Галичини. У райху було 600-700.000 всіх галицьких робітників, а втікачів 80.000. (Протокол, 26 жовтня 1944) Зголошених звичайно відряджували до дивізії через *СС-Ерґенцунґштелле*.

Деяке безпосереднє і посереднє відношення мала Військова Управа до ще одної „української армії", яку створили німці, т.зв. Українських СС-юнаків. Це були 15-17-річні юнаки і юначки, яких німці набрали до обслуги зенітної артилерії та інших зайнять у про-

тилітунській обороні. Такий набір проводила спочатку серед німецької молоді, переважно *Гітлерюгенд,* а згодом серед молоді на Сході Европи, *Станиця Нікеля* у Берліні.

На весні 1944 року до Львова приїхав обербаннфюрер Гаупт зі *Станиці Нікеля,* щоб у Східній Галичині провести акцію добровільного набору українських юнаків у віці 15-18 років життя до *СС-юнаків.* Гаупт різними способами старався дістати підписи під відозву до української молоді і батьків від УЦК і ВУ. Від того категорично відмовився В. Кубійович. Тоді німці самі, без згоди УЦК, видали три відозви: „Український юначе!" (без підписів), „Українські батьки" (без підписів) і „Українська молоде! Твоє місце між нами!", на якому, без їхньої згоди, на друкарській машині дописали: „Зенон Зелений, Керманич Відділу Молоді УЦК" та „Осип Навроцький, Керм. канцелярії ВУ". Третє прізвище — „Альфред Бізанц, Керм. Військової Управи" — очевидно, було за згодою Бізанца, який знову з великим своїм ентузіязмом їздив до Кубійовича й наполягав, щоб той піддержав вербувальну акцію до СС-юнаків, як рік перед тим до дивізії, — але без успіху. Підпис Бізанца й незаконно поміщені підписи двох членів ВУ на летючці створювали певний конфуз при наборі, тому подедкуди в краю в тій акції помагали уповноважені ВУ.

Для української молоді було замало пропаґандивних висловів, як от: „У великій боротьбі за бути чи не бути европейського континенту, ніхто краще не зрозумів значення цеї боротьби, як молодь Европи", тому для заманення добровольців чимось „конкретнішим", національним, використано українську дивізію і додано у дуже трафаретній летючці:

> Для того вступай в ряди СС-юнаків, як помічник протилетунської оборони! Ти будеш боротися в цій спільноті для свободи Твоєї Батьківщини в Европі, Єдности, Свободи та Справедливости. Тільки в цей спосіб можеш станути сміло перед обличчям Твоїх старших Товаришів, які сьогодні борються в рядах СС Стрілецької Дивізії „Галичина".

З дивізії призначено декілька старшин і підстаршин, які їздили з вербувальними комісіями.

Вербування відбувалося різними засобами пропаґанди, обіцянками, подекуди шантажем чи погрозами, наприклад, д-р Мак, референт шкільництва при уряді молоді ГГ, їздив по середніх школах і грозив, що учнів заберуть до праці, не позволять далі вчитися, якщо не зголосяться до СС-юнаків. Пізніше вербувальну акцію поширено і на українських дівчат. До СС-юнаків мали набирати „добровільно" молодь у віці 15-18 років життя, але брали й молодших.

Вже 21 червня 1944 року З. Зелений звітував про набір:

> Методи цього набору були прості — дітей просто гнали до війська. Батьки стали ремствувати, жалітися — їм признано рацію, й влада переводить тепер добровільний набір до війська чи на роботи. Юнаки зі сходу і юнаки з Галичини самі зажадали бути собі окремо. Мало того — наші галицькі юнаки [з міста] зажадали бути окремо від сільських юнаків. І на дівчат прийде набір.

У лавах цієї служби опинилося к. 10.000 українських юнаків і юначок. Для порівняння подаємо скількість хлопців і дівчат інших народів: угорці — 50.000, лотиші — 7.000, росіяни — 14.000, білоруси — 3.000, литовці — 1.200, араби, бельгійці, голляндці, греки, італійці, татари, словаки, французи, цигани і ін. — коло 15.000; усіх — к. 100.000.

Тиміш Білостоцький у своїх досі неопублікованих споминах подає:

> Тоді підчисляв я на основі всіх даних загально скільки на день 31 березня 1945 року було українських юнаків, їх число було: 6.547, а українських юначок — 1.121.
>
> На жаль, не було ніяких поіменних даних про українських юначок, так, що для них не можна було ніяким чином запровадити картотеки. Також не було вже ніяких даних ані списків про колишніх юнаків, що покінчивши юнацькі вишколи, після закінчення 19-20 років життя були переведені вже на службу в літунстві як т. зв. „кампфгельфери" чи „фліґери" („допоміжні бойовики", «літуни", — це ранги юнаків). Скільки таких хлопців було, куди їх спрямовано й де вони перебували, не можна було вже тепер ніяк встановити.
>
> Також не було ніяких даних про 250 хлопців, переважно гімназійних абітурієнтів зі Львова, що їх ще в липні 1944 року в окремій ґрупі взяли на вишкіл до т.зв. „Верертіхтіґунґсляґер" („табор особливої підготоаки") на Малті в Каринтію. Після закінчення вишколу в тому таборі, вони мали бути включені до української стрілецької дивізії...
>
> (Архів Б-ва)

Служба в юнаках мала тривати для української молоді два роки, хоч інші народи мали коротші строки, наприклад, естонці тільки сім місяців. Це теж було темою протестів у станиці Нікеля.

Юнаки і юначки носили військову уніформу, на якій „галичани" мали відзнаку жовтого лева, як вояки дивізії, а „українці" з східніх областей — тризуба. Після короткого (3-4 тижневого) вишколу в таборах, хлопців переводили до *люфтваффе* (повітряної зброї), де вони одержували додатковий вишкіл в орудуванні зенітною артилерією та іншим приладдям. Не всіх забирано до зенітної артилерії; багато попадало до заводів зброї, фабрик амуніції чи навіть на важкі роботи в каменоломах, де існували нестерпні умовини — не рідко над ними фізично знущалися. „Голодують, жебрають і їх б'ють", — з гіркістю говорив З. Зелений на засіданні 27 жовтня 1944.

Вербувальна акція і вишкіл відбувалися в системі організацій СС, тому станнця Нікеля, що діяла на основі розпорядженя Гітлера, називала їх „СС-юнаками". Коли юнаки переходили до зенітної артилерії, вони вже не підлягали Нікелеві, який одначе, не хотів зріка-

тися своїх прав і з того приводу поставали непорозуміння між німецькими урядами й військами. При кінці війни Нікель хотів з них творити команди для винищування танків, одначе *люфтваффе* цей наказ анулювала й не дійшло до зайвих жертв. Варт при тому відмітити, що тільки 12 юнаків і 2 юначки згинули під час своєї служби, про що повідомлено відділ юнацтва УЦК. Чи було більше жертв, про які не зголошувано, не відомо.

Станиця Нікеля підтримувала генерала Власова, тому його вербувальні комісії до Російської Визвольної Армії мали доступ до таборів наших юнаків, одначе, ті комісії звичайно від'їжджали з порожніми руками.

Станувши перед фактом доконаним, що німці набрали тисячі юнаків і юначок до зенітної служби, Український Центральний Комітет переорганізував свій відділ молоді на відділ для справ юнацтва, який мав за завдання займатися навчанням, знайти вчителів, відвідувати юнаків в таборах, опікуватися родинами юнаків, займатися культурно-освітньою роботою, видавати журнал. Реорганізацію відділу молоді була постановлена на нарадах З. Зеленого з В. Кубійовичем 9 липня 1944 року в Кракові, а вже 10 липня переорганізовано Відділ молоді УЦК на Відділ для справ юнацтва.

На керівника Відділу для справ молоді назначено Зенона Зеленого, відомого педагога і шкільного діяча зі Львова, знаменитого організатора, який не поступався німцям, коли йшлося про українські справи. Він мав за собою практику в полагоджуванні справ у німецьких урядах, бо від осени 1941 року працював у шкільництві в Галичині, опісля став референтом відділу молоді в УЦК та обняв керівництво такого ж відділу у Військовій Управі. Йому доводилося сотні разів інтервенювати в німецьких установах.

Мґр. Зенон Зелений

Зенон Зелений 17-літнім юнаком зголосився зі своїм братом в 1918 році до УГА. Після звільнення з польського полону у Тухолі, в 1921 році здав іспит зрілости, закінчив курс бухгалтерії та недовго працював у банку на Горішній Сілезії, а згодом заробляв на прожиток, даючи приватні лекції. Закінчив три семестри в Українській тайній політехніці у Львові, а щоб оминути служби в польській армії, він записався на правничий відділ польського університету. Це він зробив у порозумінні з тайною Українською Військовою Організацією, до якої він належав. Коли українці закінчили бойкот польського університету, він перенісся на філософічний відділ.

Все таки в 1927 році його покликали до 20-го полку піхоти, звідки він пішов до школи підхорунжих у Заліщиках, яку закінчив з ранґою плютонового-підхорунжого.

У 1939 році З. Зелений склав педагогічний іспит, який кваліфікував його до навчання математики і фізики у всіх типах шкіл. Тоді вступив до праці до Філії Академічної гімназії у Львові. За більшовиків у 1939 році став завідувачем кабінету математики і фізики в Інституті адосконалювання вчителів та був обласним інспектором.

З. Зелений був автором і перекладачем шкільних підручників з інших мов на українську[5].

Своєю наполегливістю, поїздками, конференціями — два рази мав не дуже приємну зустріч з самим Нікелем — З. Зелений добився певних успіхів: серед молоді працювало 33 педагоги, в тому 14 священиків, видавано, чи радше продовжувано видавати журнал *Дорога*, засновано дві гімназії в Австрії — в Лінцу й Асперн, доставлювано юнакам книжки.

Опікуном юнаків став проф. Тиміш Білостоцький, а юначок — Ольга Кузьмович. Тільки ті дві особи від українських установ мали офіційний дозвіл на відвідування юнацьких таборів, розміщених по цілій Европі — в Австрії, Німеччині, Голляндії, Франції, Бельгії, Генеральній Губернії, — усіх їх нарахував Білостоцький 272 постоїв, які, в багатьох випадках, були військовою таємницею й доступ до них був утруднений.

Головним священиком для українського юнацтва став о. Северин Сапрун, якого на той пост назначив *Гаупамт*. Пізніше о. Сапруна іменовано начальним куратом der Luftwaffe що викликало невдоволення в о. Лаби. (Протокол, 27 жовтня 1944) Від Військової Управи Бізанц навіть написав листа з застереженням щодо назначення о. Сапруна на „такий визначний пост" до Ташнера, уповноваженого від генерал-губернатора.[6] Можливо, що незадоволення виникло з того, що напочатку о. Лаба мав був назначувати священиків для юнацтва на таких самих засадах, які існували в дивізії, а може були інші причини, що „о. Сапрун не дає ґарантій, що буде з честю виконувати свій обов'язок". З. Зелений у своїй книжці *Українське юнацтво в вирі Другої світової війни* високо оцінює заслуги о. Сапруна, який...

> [...] особливо дбав про те, щоб обслужити юнаків навіть у найдальше висунених лініях, чого він, як затверджений військовою владою польовий духівник в ранзі полковника, міг завжди добитись. І нині ніхто не нарікає на те, що віддав свої послуги для добра юнаків. (ст. 181)

Хоч Військова Управа не мала безпосереднього відношення до тої молоді, проте вона цікавилася всіми справами, пов'язаними з її життям, хочби тому, що Зелений був керівником молоді у ВУ, а старші юнаки повинні були переходити на службу до дивізії, бо остаточно з такою кінцевою метою багато з них пішло до українського юнацтва. З проголошенням творення Української Національної Армії під командуванням ген. Павла Шандрука навесні 1945 року, ці „юнацькі вояки" мали бути переведені до УНА.

Справа творення Української Національної Армії стала великим зацікавленням для Військової Управи, бо тоді її роля набрала б була зовсім іншого характеру й засягу діяльности. Але ще 15 січня 1945 року були сумніви щодо успішиости заходів ген. П. Шандрука для її творення.

> Ген. Шандрук не дістав відповіді на свій меморіял. І правдоподібно не дістане. Бо офіційні німецькі кола стоять иа становищі, що мусить бути співпраця з Власовим і українську справу хочуть трактувати насамперед з військового становища. Лянсують п. Герасименка иа командира нового полку (це з б. волинських повстанців, що в ньому служив і полк. Дяченко, т.зв. Український легіон.)

Справа творення національних комітетів і національних армій в боротьбі проти більшовизму виринула, коли творився *Комітет для визволення народів Росії* під проводом генерала Андрія Власова.

Поразка німців на Східньому фронті заставила деякі кола змінити їхні погляди на „унтерманшів" і шукати якогось виходу з тупика, в який вони зайшли. Першими, що зрозуміли свою безвиглядну політику, були власне Ваффен СС. Вони на своїй власній шкірі переконалися, з ким мають до діла, що ті „унтерменші" в прах розбивають найкращі частиии „юберменшів" на Східньому фроиті.

Тоді зорганізувалися певні кола, які хотіли змінити німецьку політику. Вони почали заходи для втягнення до боротьби проти більшовизму всі „народи Росії" під проводом генерала Андрія Власова. Ця справа натрапляла на труднощі, бо Гітлер не вірив, що інші народи схочуть битися за німецькі інтереси, а чекатимуть на момент, щоб повернути зброю проти німців. Все таки створено *Комітет для визволення народів Росії*, а Власов проголосив *Празький маніфест* 14 листопада 1944 року. В Комітеті були номінальні працівники інших народів, а від українців лікар Федір Богатирчук[7], але вони не відіграли жодної ролі, бо інші національності — „народи Росії" — не погодилися на підрядну ролю і не вступили до Комітету Власова.

Кола довкола Гіммлера заступали думку, що треба йти на ширші національні поступки й творити окремі національні комітети й армії. Одначе це все забирало довгий час, щоб з слів прийти до діл, а коли це сталося — було вже запізно. Це інша тема, яку тут не будемо розглядати. Все таки дійшло до того, що Гітлер дозволив Гіммлерові, щоб генерал Власов зформував дві дивізії зброї СС з своєї Російської Визвольної Армії (РОА).

Як уже згадано на початку цієї праці, до того часу генерал Власов не командував жодною армією. Він мав свій штаб, який вів пропаґанду за перебіганням червоноармійців до німців та зголошування з таборів військовополонених до частин т.зв. РОА. РОА фактично складалася з малих підрозділів, звичайно в силі батальйонів, які були приділені до німецьких дивізій вермахту.

У такій ситуації українські чинники почали заходи для створення одної репрезентації перед німцями. У Ваймарі 19 лютого відбулося „засідання представиників українських урядів і організацій". Головою зібрання обрали д-ра Костя Паньківського. У нарадах участь взяло 16 осіб. На пропозицію Володимира Доленка, рішено створити спільну репрезентацію, до якої увійшли д-р Кость Паньківський (керівник і представник „від громадянства"), інж. Сергій Куниця (представник ген. Шандрука), д-р Лабуцький (службовик німецького східнього міністерства), інж Євген Пастернак (від УЦК). До цієї репрезентації увійшли теж представники політичних середовищ: від президента УНР Андрія Лівицького — полковник Михайло Садовський і д-р Т. Олексюк, від гетьмана Павла Скоропадського — д-р Борис Гомзин, від полковника Андрія Мельника — Михайло Мушинський. Не було тільки представника Ст. Бандери, який в той час виїхав з Ваймару.

Зібрання продовжено 22 лютого, але його перервала повітряна тривога й бомбардування. Дальших зібрань уже не було, бо в Берліні 23 лютого німці врешті рішили створити Український Національний Комітет.

Ситуація була непевна, а для декого, наприклад, для письменника Уласа Самчука, — це було вже „п'ять по дванадцятій". Він описав тодішні настрої у своїх спогадах, які він так і назвав *П'ять по дванадцятій*. Він зустрінувся з ген. Шандруком 19 січня 1945 року в Берліні:

> При обіді в *Ексцельсіорі*, мій земляк М. повідомив мене, що прибув зі сходу генерал Ш[андрук], що він хоче бачитись зі мною, а живе в цьому ж готелі. Я вирішив відвідати генерала. Застав його в ліжку, кілька ночей не спав... Коротко, стислими словами оповів, що «там» робиться. Содом і Гомора, якщо можна тут вжити цих абстрактних понять. Весь схід Німеччини в русі иа захід. І то переважно пішки. У сніг, у метелицю, в мороз. Жінка генерала загубилась, і він у відчаю, де й як її знайти. І, між іншим, вімці пропоиують генералові творити українську армію! Ха-ха-ха! У «п'ять по дванадцятій!» Генерал дав згоду, українці, мовляв, ніколи не відмовляються від армії, иавіть на один день і де б то ие було. Мені пропонує відділ пропаґанди у тій затії.
>
> Я в душі лише посміхнувся, а назовні висловив думку, що пропаґанда такого роду вже існує при міністерстві сходу. Генерал зазначає, що такого роду пропаґанда мало йому імпонує, тепер, мовляв, потрібна ін-

ша, з іншими людьми. Я дав зрозуміти, що в чуда не вірю, та ледве чи вірить у них і сам генерал. Я відійшов без нічого. (ст. 228)

В лютому-березні 1945 року не було охочих очолити таке представництво. Українці мають свою приповідку, яку хіба не дарма часто повторюють: „моя хата з краю". То і в той час сама обережність підказувала стояти скраю, вичекати, аж справи вияснятьcя. Генерал Шандрук не чекав збоку, а, взяв у подіях активну участь. І це його чи не найбільша заслуга.

Ген. Павло Шандрук

Павло Шандрук у 1911 році закінчив історично-філософський інститут в Ніжині, в 1913 році Алексеївську військову школу в Москві. Від 1911 року служив в російській армії. Від 1917 займав командні пости в українській армії — в Запорізькому корпусі та Третій залізній дивізії. З квітня 1920 року генерал-хорунжий. Після війни був в польських таборах полонених. Недовго перед вибухом 2-ої світової війни закінчив польську школу генерального штабу й тоді вступив як контрактовий старшина до польської армії. Він відзначився в боях з німцями в обороні Варшави й був попав у німецький полон.

Після особистої розмови з президентом А. Лівицьким, генерал Шандрук заявив, що візьме головування в Українському Національному Комітеті. Не було ілюзій в той час щодо вартости «визнання України" німецьким урядом, але йшлося про рятування українських людей та українських військових частин, які були в німецькому війську.

Райхсміністер Альфред Розенберґ повідомив ген. Шандрука 12 березня 1945 року, що:

1) Німецький уряд визнає Український Національний Комітет як єдиного представника українського народу,
2) Національний Комітет має право заступати своє розуміння майбутньої України і проголошувати його у своїх деклараціях і маніфестах.

При остаточному вияснені питання, як мають бути організовані українці, що борються в складі німецьких збройних сил, я обстоюватиму думку, щоб українські військові частини зібрати разом в українську визвольну армію.

Після отримання того листа ген. Шандрук негайно поїхав до Ваймару, де відбулася т.зв. „Ваймарська конференція", в якій взяли участь: Вол. Кубійович — провідник УЦК, Василь Дубровський, голова Українського Громадського Комітету, зі своїми ближчими співробітниками, Микола Лівицький, син президента УНР та ін. Від Військової Управи брав деякий час участь полк. Бізанц, але він від'їхав, видно, не виявляючи більшого зацікавлення. Наради тривали чотири дні від 12 до 15 березня.

15 березня президент Лівицький підвищив ген. Шандрука до ранґи генерал-хорунжого, щоб зрівняти його з ранґою ген. Власова, і назначив його командувачем Української Національної Армії від Уряду УНР. Заступником голови УНК стали проф. Володимир Кубійович і Олександер Семененко, кол. посадник м. Харкова, а виконуючим обов'язки секретаря — Петро Терещенко.

Повернувшися до Берліну, 17 березня 1945 року президія УЦК схвалила текст декларації, яку вислала до преси, та від себе назначила ген. Шандрука на командувача Української Національної Армії.

Із створенням УНК йому підпорядковано українські військові частини, юнацтво протиповітряної оборони, опіку над робітниками в райху, українську пресу.

Згідно з домовленням між ген. Шандруком і проф. Кубійовичем, представництва УЦК перебрали на себе і репрезентацію, і опіку над усіми українцями райху. Про все це треба було повідомляти українське суспільство, військові частини, що приходилося повільно й важко. Генерал Шандрук відбув кілька поїздок в околиці Берліну й Праги. Він рішив назвати дивізію „Галичина" „1-ою українською дивізією Української Національної Армії", а 28 березня 1945 року в Німеку під Берліном заприсяжено три новозформовані курені для 2-ої

української дивізії на вірність Україні. Присягу провів о. митрат Білецький, якої текст був наступний:

> Присягаю Всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією і Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя ні здоров'я, скрізь і повсякчас під Українським Національним Прапором боротися із зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину — Україну. Свідомий великої відповідальности — присягаю як Вояк Українського Національного Війська виконувати всі накази своїх начальників слухняно і беззастережно, а службові доручення тримати а таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати. Амінь[8].

До української дивізії до запасного полку в Фелькермаркті генерал Шандрук прибув щойно 17 квітня, а до штабу дивізії на фронті — 19 квітня. З ним до дивізії приїхав кол. губернатор Галичини О. Вехтер, який в головному управлінні СС став шефом відділу чужоземних військ, та д-р Фріц Арльт, який був керівником станиці східніх добровольців. Вони оба дуже пристосовилися генералові, підтримуючи його в обговореннях з ген. Фрайтаґом питання підпорядкування дивізії Українській Національній Армії.

Найперше ген. Шандрук запрнсяг вояків дивізії на вірність Україні у врочистості, в якій взяли участь цілий 30-ий полк та вояки-представники з усіх частин і підрозділів дивізії. На присязі були присутні Вехтер, Арльт, і інші німецькі старшини, але Фрайтаґ не прийшов. Ген. Шандрук теж привіз з собою відзнаки-трнзубці на шапки, які почало носити вояцтво. Під його наглядом опрацьовано довше розпорядження про повну „українізацію" дивізії, тобто відхід з неї німецького персоналу, який на той час мав 11% складу. На нового командира дивізії намічено генерала Михайла Крата, полковника царської російської армії і Армії УНР, який під час Першого зимового походу виконував обов'язки начальника штабу Запорозької дивізії. До повного підпорядкування дивізії УНАрмії не дійшло, бо прийшла капітуляція.

Під час відступу на захід ген. Шандрук зі своїм штабом, в якому перебували сот. Любомир Макарушка й о. Володимир Левенець, старався випередити чолові частини дивізії, щоб поінформувати альянтські війська про характер дивізії та створену Українську Національну Армію. Ф. Арльт, який добре знав англійську мову, був перекладачем.

Заслуги генерала Шандрука наприкінці війни й в післявоєнному періоді поважні. Не знаючи, як після розвалу 3-го райху вложиться майбутнє для нього й його вояків, командувачем яких він став, генерал Шандрук уважав за свій громадський і політичний обов'язок очолити Український Національний Комітет та стати командувачем Української Національної Армії.

Українці голосилися до дивізії до боротьби за українську державність, одначе в дивізії „Галичина" (чи „Галицькій дивізії") з німецьким рамовим складом, в якій не то що не дозволялося голосно говорити про українську самостійність, але навіть заборонялося офіційно називати добровольців „українцями", такі можливості майже не існували. І власне генерал Шандрук, проголосивши творення Української Національної Армії, формально і правно встановив мету — боротьбу за українську державність. Перші кроки практичного значення і леґальне визнання Української Національної Армії було зроблено. Вони залишили символіку, продовжили українську військову традицію, й доказали, що український народ у найважчих обставинах прямував і прямуватиме до свого визволення.

1 Розповідь Омеляна Тарнавського, 6 червня 1981 р., Торонто.
2 Wehrkanzlei, Nr. 4987, An den Herrn Dipl, Ing. Michael Chronowiat, Mitglied des Wehrausschusses Galizien in Krakau; I.A. (Nawrotzkyj Osyp) Hauptmann a.D. Krynica, 29 Juli 1944. (Архів Братства)
3 Der Leiter des Wehrausschusses Galizien, Oberst a.D., Bisanz; Der Leiter der Wehrkanzlei des W.A. Galizien, Hauptmann a.D. Nawrockyj; Krakau, Grünstrasse 26. Az. Nr. 709-00/44. „Rundschreiben"; An die Beauftragten des Wehrausschusses Galizien im Reichsgebiet und Generalgouvernement. Betrifft: Berufung Beauftragter des Wehrausschusses. Gez. (Nawrockyj), (Bisanz). Gesehen: gez. Türk, Krakau 14.9.1944. Regierung des Generalgouvernements, Hauptabtg. Innere Verwaltung, Abtlg. Bevölkerungswesen und Fürsorge. (Архів Братства)
4 An den Leiter des Wehrausschusses Galizien, Herrn Obersten Bisanz Alfred in Krakau; Ing. Andreas Palij. Lüben, den 3.10.44. (Архів Братства)
5 Автобіографія. (Архів Братства)
6 An den Bevollmächtigten der Generalgouverneurs Herrn Dr. Taschner. 28. October 1944. А. Бізанц висловлює своє застереження щодо назначення о. Сапруна на „визначний пост", завважуючи, що о. професор Сапрун Северин може бути „нижчим духовним опікуном тільки для якоїсь одної частини". (Архів Братства)
7 Федір Перфаніович Богатирчук найбільше відомий із своїх шахових успіхів — в 1937 році був чемпіоном України. Лікар за професією, він був полковим лікарем у російській армії під час 1-ої світової війни. Попав у німецький полон. Згодом бачимо його начальником санітарного поїзду в корпусі Українських Січових Стрільців. Під час німецької окупації Києва в 2-ій світовій війні очолює Український Червоний Хрест, за що арештувало його ґестапо. Проте він вважав себе „федералістом" і приєднався до Комітету визволення Росії ген. А. Власова, написав книжку російською мовою *Мій життєвий шлях до Празького маніфесту*. Після війни був віцечемпіоном з шахів у Канаді. Помер а Оттаві в 1984 році на 91 році життя. (Див. Ю. Семенко *Шахи в Україні*, Мюнхен, 1980; тижневик *Українські вісті* Детройт, ч. 45, 1984.)
8 На відміну від вермахту, який склав присягу на абсолютний послух «фюрерові німецького рхйху та ироду, Адольфові Гітлерові, головнокомандуючому німецьких збройних сил... „і німецьких СС-ів, які приречували: „Присягаю Тобі, Адольфе Гітлере, фюрере і канцлере райху, вірність і

відважність... та послух до смерти..." — перша присяга для української дивізії була: «Присягою... що в боротьбі проти більшовизму виявлятиму безумовний послух найвищому командувачеві німецьких збройних сил, Адольфові Гітлерові..."

Згодом до тексту присяги додано: „...для визволення мойого Українського Народу, моєї Української Батьківщини..."

Отже, навіть у формальності складання присяги була різниця між вермахтом, німецькою зброєю і чужинецькими частинами: вермахт складав присягу Гітлерові як голові (канцлерові) держави й голокомандувачеві збройних сил; німецька зброя-СС — особисто Гітлерові як голові держави; чужинецькі частини Гітлерові як головнокомандувачеві збройних сил.

XIII

ВІЙСЬКОВА УПРАВА НА ЗАХОДІ

Коли створено Український Національний Комітет і проголошено творення Української Національної Армії, Військова Управа підпорядкувалася її командуючому генералові Павлові Шандрукові. Одначе ВУ не брала активної участи в дальших заходах ген. Шандрука, ніхто з її членів не долучився до його штабу й не приїхав з ним до дивізії, яка стояла у боях на Східньому фронті під м. Фельдбахом. Події розвивалися швидко: прийшла безумовна капітуляція 3-го райху, настали критичні часи для українських вояків дивізії. Відступ на захід, полон в англійців в Італії, в якому опинилося понад 10.000 вояків, та в американців, де в порозкиданих поодиноких таборах перебувало коло 2.000 вояків. Більші згрупування були в двох таборах — в американській зоні Німеччини (к. 1000) та в американській зоні Австрії (к. 500).

Найбільшою турботою генерала Шандрука й Військової Управи, члени якої опинилися на заході, була загроза видачі дивізійників до СРСР, як колишніх їхніх громадян. Згідно з Ялтинським договором, всіх громадян СРСР мали альянти примусово репатріювати додому. Так сталося з Козацьким корпусом, що бився в німецьких збройних силах проти більшовиків і піддався британській армії 12 травня 1945 р. в Юденбурґу, в Австрії. Цілий корпус, разом з родинами вояків, видали насильно англійські військові власті вже 27 травня 1945 року, як пізніше виявилося „з власної ініціятиви", без відома тодішнього прем'єр-міністра В. Черчіля чи командуючого фронтом ген. Г. Александра, щоб задовольнити радянські власті. Серед вояків Козацького корпусу було багато, які взагалі не жили в Радянському Союзі, а після революції виеміґрували до Югославії чи Франції.

При відступі дивізії з фронту генерал П. Шандрук з сот. Л. Макарушкою сконтактувалися з передовими частинами англійської армії, інформуючи їхніх старшин про характер дивізії, та подалися далі на захід. Перейшовши до цивіля, ген. Шандрук старався вияснити альянтським військовим властям характер української дивізії, обставини, в яких добровольці голосилися до неї. Він відвідував головні квартяри альянтських армій, передавав їм письмові вияснення та інші інформації. Він тоді діяв теж як представник уряду УНР і виконуючий обов'язки міністра військових справ. Великого успіху він не мав, бо альянтські власті діяли згідно з політикою та інструкціями своїх урядів. Ген. Шандрук теж відвідував місця, де перебували укра-

їнські полонені, листувався з ген. Михайлом Кратом, який став комендантом табору полонених у Белярії в Італії, навіть подався був в дорогу до Італії, але його англійські власті туди не пустили.

Сталін домагався від Черчіля видачі українських полонених, але нікого з них насильно не видали ні в англійському ні в американському полоні. Зате дозволено на акції т.зв. радянських репатріяційних комісій, які переслуховували полонених і намовляли їх на поворот до батьківщини. В Італії к. 900 полонених добровільно зголосилися на від'їзд додому.

Чому англійці не видали полонених української дивізії, коли цього домагався сам Сталін на конференції великої трійки в Подсдамі в липні 1945 року? Сьогодні ніхто цього напевно не знає. Граф Ніколай Толстой, далекий родич Лева Толстого, доклав багато праці, щоб вияснити ці питання, але без повного успіху, про що він пише у своїй книжці п.н. *Жертви Ялти (The Victims of Yalta).*

Документи, які відносяться до видачі Козацького корпусу чи невидачі української дивізії ще або під ключем або за ними слід загинув, а живі свідки козацької драми, як Тобі Лов (лорд Алдінґтон), який був приділений до штабу 5-го корпусу й брав участь у обговореннях 21 травня, або, як пізніший прем'єр-міністер Гарольд Мекміллян, що в той час був міністром в кабінеті Черчіля і навіть був прилетів до Лієнцу, щоб провірити справу видачі козаків, не хотіли нічого говорити.

Граф Толстой подає наступні припущення, чому не видано насильно вояків дивізії: англійці перевезли полонених дивізії досить скоро з Австрії до Італії; ген. В. Андерс, командуючий Ії-го польського корпусу в британських збройних силах мусів був заступитися за полонених, яких вважав польськими громадянами на день 1 вересня 1939 року, на чому базувалося громадянство в Ялтинському договорі. В дійсності серед українських полонених була вербувальна акція до корпусу Андерса, до якого зголосилося 176 дивізійників. Папа, за посередництвом єпископа Івана Бучка, також заступався за полонених. Врешті справу українських полонених розголосив сам Сталін, у протилежності до козацького корпусу, якого видано нашвидко, майже по-таємному від громадського відома.

Американський професор Джон Армстронґ у передмові до видання споминів Гайке англійською мовою* подає ще іншу причину — намагання маршала Тіта захопити деякі неслов'янські райони Австрії та Трієсту для себе:

> [..] Насправді, Тіто в своїх намірах анектувати німецько-мовні райони довкола Кляґенфурту (як теж італьо-мовні райони Трієсту) перевищив у тому Сталіна. Партизани Тіта переганялися військами, які наступали з Італії, щоб першими зайняти ті неслов'янські терени. Тіто був готовий битися з британцями, щоб осягнути свою мету. Зовсім можливо, що британці, роздратовані такою зухвалістю Тіта, доручили українському зв'язковому офіцерові, що переговорював в справі капітуляції, примістити Дивізію в тому пункті, де могло дійти до конфлікту з партизанами Тіта. В кінцевій аналізі можна прийти до висновку, що конфлікт Дивізії з югославськими партизанами облегшив їй перехід до західніх альянтів.

Американські військові власті трактували українських вояків дивізії так само, як німецьких полонених зброї СС. Вони відразу звільнили тих, які вступили до дивізії після 1 серпня 1944 року. Влітку 1946 року позвільняли всіх полонених до ранґу десятника (унтершарфюрера) включно, а старшин, які перебували в таборі в Людвіксбурґу, звільнено в січні 1947 року, як леґіонерів. Інших старшин, що сиділи по інших таборах, звільнювано пізніше. В дійсності, згідно з міжнародною конвенцією, американці тримали всіх німецьких вояків, в тому й дивізійників, в таборах військовополонених тільки один рік, а всіх інших, довше затриманих з різних причин, перевели до „таборів інтернованих".

Нюренберґський трибунал визнав всі частини зброї СС за „воєнно-злочинні", вичисляючи при вироці і 14 ґренадирську дивізію зброї СС, хоч з теоретично правного погляду, дивізія уже не належала до зброї СС, бо після нової присяги, яку зложено на вірність Україні 25 квітня 1945 року, її формально було переведено до УНАрмії під командуванням генерала П. Шандрука.

Деякі дивізії зброї СС робили злочини, як в запіллі так і на фронті, як на Заході, так ще більше на Сході та в Югославії. На Нюренберґському процесі судді західніх держав не дуже хотіли судити фронтові частини зброї СС, але, як пишуть історики, не мали іншого виходу. Коротко подаючи, було на це кілька причин.

Всі частини зброї СС підлягали безпосередньо Гіммлерові, і в персональних справах не було розмежувань між поодинокими відділеннями, організаціями чи частинами. Члени одної організації могли переходити до іншої, немов крізь поворотні двері в готелі, наприклад, вояки зброї СС виконували службу в концентраційних таборах, були включені до „Айнзацкоманд" на Східньому фронті, які винищили за два роки коло півмільйона людей, і навпаки, з них переходили до фронтових частин.

На фронті у т.зв. „відплатних акціях" частини зброї СС нищили цілі села, вбивали цивільних і полонених. Що більше, за самовільні злочини проти цивільного населення чи полонених нікого з вояків зброї СС не покарано, бо Гіммлер вже після першого випадку в Варшаві, 19 вересня 1939 року, переніс судочинство над частинами зброї СС із військової до своєї юрисдикції.

У Варшаві СС-ман Ернест з одним вермахтівським жандармом загнали 50 євреїв до синаґоґи й там їх постріляли. Військовий трибунал засудив першого на 3 роки ув'язнення, а жандарма на 9 років ка-

торжної тюрми. Оскаржувач вимагав кари смерти і вніс апеляцію. Вищий військовий суддя затвердив вирок, вважаючи, що „СС-ман діяв без премедитації в дусі молодіжного ентузіязму". Оба вони дістали амнестію і не відбули ні одного дня кари. То був перший і останній суд над СС-маном за подібні злочини.

Потретє, Зброя СС зорганізувала карні бриґади Дірлеванґера й Камінського. Їхні „бойові" й інші дії — це окремий розділ навіть в системі Гіммлерових організацій.

У нюренберґському вироці зазначено, що той осуд трибуналу не дає правної підстави на судження чи покарання поодиноких вичислених організацій чи поодиноких осіб, які до них належали. За це дехто скритикував такий додаток до основного вироку.

Післявоєнні перші місяці були непевні для членів Військової Управи і Українського Центрального Комітету, бо альянтські власті всюди шукали за „воєнними злочинцями" і „нацистськими колябораитами". Не бракувало і серед української еміґрації таких, що показували американцям пальцем на своїх. І так проф. Кубійовича американці притримали на допитах кілька днів і випустили. (Між іншим, протести В. Кубійовича до генерал-губернатора ГГ Ганса Франка про нелюдську поведінку німців і масові розстріли населення включено до актів обвинувачення у 1946 році на Нюренберґському процесі проти Франка і Мюллера.)

З закінченням війни не закінчилася „контроверсійність" дивізії серед української еміґрації. Микола Лебедь, керівник Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради, у своїй книжці п.н. *УПА, Українська Повстанська Армія* виступив з гострою критикою «творців» дивізії. Він пише:

> [...] На весні 1943 р. німці побачили, що їхнього вояка на східньому фронті замало, тому почали в Галичині акцію за організуванням СС-стрілецької дивізії [...] Самостійницька ОУН поставилася до тієї акції ворожо, а свою постанову подала на сторінках своїх підпільних видань [...] (стор. 45).
>
> [...] Вже у самому початку свого існування УПА вияснила всьому народові що німці війну програють і що всяка співпраця з ними, також і в військовій ділянці, принесе не тільки повне політичне розчарування, але й криваві жертви за чужу справу.
>
> Тому й УПА протиставилася рішучо творенню СС дивізії „Галичина" і методам її організаторів та амбітних „вождів", що мовляв, це новітні Усусуси... (стор. 93)

У такій атмосфері української еміґрації, на яку найбільший вплив мала ОУН під проводом Ст. Бандери, членам Військової Управи найбільше залежало, щоб як „громадський патрон дивізії [...] з честю закінчити своє діло", що було головною нарадою, яка відбулася 18 і 19 листопада 1945 року в Мюнхені в Німеччині, під головуванням ген. П. Шандрука.

Хоч Військова Управа „припинила свою діяльність з хвилиною закінчення війни і вслід за зарядженням генерала Шандрука про її ліквідацію з дня 9 вересня 1945 року", її члени рішили продовжувати свою діяльність.

На тому засіданні висловлено ген. Шандрукові „свою велику вдячність і признання за вміле переведення свого завдання з особистим нараженням для рятування 1-ої Української дивізії". Назначено „ліквідаторів діяльности і рахунків ВУ в особах сот. Навроцького, інж. Пиндуса та інж. Хронов'ята", а для контролі рахунків і матеріяльних цінностей покличуть контрольну комісію, до якої мали б увійти представник державної контролі та делеґати ВУ. Ген. Шандрук візьме на себе організацію опіки над дивізійниками в полоні, інвалідами та їхніми родинами.

Останнє засідання Військової Управи відбулося 22 серпня 1947 року у Мюнхені. У цьому засіданні участь взяли В. Кубійович, О. Навроцький, Є. Пиндус, М. Хронов'ят, А. Палій, д-р Л. Макарушка, Ст. Волинець і М. Кушнір. Головував О. Навроцький.

У засіданні теж взяв участь ген. Шандрук, який у вступному слові підкреслив, що українська дивізія виконала своє заадання, ...„це ті, що пішли заманіфестувати перед світом волю українського народу"... і можливо „в майбутньому вона буде зав'язком українських збройних сил"...

В. Кубійович і поодинокі референти склали звіт про обставини, колн творилася дивізія, і їхню діяльність та труднощі, роблені німцями.

Старшини дивізії Л. Ортинський, М. Мартинець і С. Левицький та ін. теж були присутні й висловлювали свої критичні зауваження, головно, що творення дивізії вимагало більше конкретних заходів і ґарантій від німців щодо українських цілей, бо вже був досвід з попередньо створеним українським леґіоном, як німці нехтують своїми обіцянками.

> Військова Управа — це важливий фактор репрезентації 1-ої Української дивізії, а може і всього вояцтва, тому її існування на майбутнє, хоч би у формі „Військова Управв у ліквідації" — конечне. Обставини будуть, мабуть, такі, що ВУ і військовики скажуть своє слово, то ж хай і на майбутнє ВУ, так чесно, як досі, виконує свої завдання.

В резолюціях, які запропонував інж. Палій, було:

1. Висвітлити остаточно, де слід серед чужого, а в першу чергу серед свойого громадянства, справу дивізії.
2. Заопікуватися сердечно родинами добровольців дивізії, як доказ того, що українське громадянство ставиться до них з вдячністю.
3. Дати моральну і праву піддержку полоненим і інвалідам дивізії, як моральне признання за складену жертву.
4. Не допустити до того, щоб наші учасники останніх визвольних змагань були осамітниними та забутими від власних кругів, бо з того може зробитися моральний удар для нації на майбутнє.

Чи дійсно підтримка творення дивізії з українського боку була така нерозважна на той час?

Про це холодно роздумує американський професор-історик Джон Армстронґ, який добре обзнайомлений з східньо-европейськими питаннями й проблемами, у своїй передмові до споминів В.Д. Гайке англійською мовою *(The Ukrainian Division 'Galicia')**.

„[...] Ініціятива створення Дивізії виникла так в німецьких, як і в українських колах. Альфред Розенберґ, якому Гітлер доручив завідування окупованими східніми територіями, звернувся в березні 1943 р. до чинників СС, щоб вони йому допомогли в заснуванні Українського Національного Комітету з метою підтримки німецьких воєнних зусиль та щоб одночасного послабити наміри деяких нацистів, що хотіли опертися виключно на російського ген. А. Власова. Майже в тому самому часі д-р Кубійович звернувся до генерал-губернатора Ганса Франка з пропозицією створити більшу українську бойову силу. На ділі, це не був Франк, а його підлеглий Отто Вехтер, що мав близькі контакти з Гіммлером, і якраз він виступив з тим пляном в межах свого дистрикту Галичина. Це територіяльне обмеження перехитрило Гітлерову фанатичну настанову, що слов'яни взагалі, а в даному випадку українці, не здібні носити зброю. В результаті нова формація дістала назву „СС Дивізія Галичина", що мало вказувати на обмежені територіяльні рамки, хоч всі розуміли що рекрутами будуть, якщо не виключно, то в переважній більшості, українці з усіх земель.

Ясно, що прагнення нацистського проводу та українців, як Кубійовича, що вважали співпрацю з німцями як жалюгідну, але неминучу вимогу для збереження їхнього суспільства, — були зовсім протилежні.

[...] Сильне бажання українців створити міцну реґулярну військову силу виникло з традиційного нахилу і раціональної калькуляції. Козацький мотив, що проник українську історію, спонукав сучасне покоління вважати досвід із зброєю основним атрибутом мужчини, а також істотним оборонним чинником України, що опинилася між сильними сусідами. Також свіжий спомин про визвольну боротьбу 1-ої світової війни сильно скріпив традиційну пошану до збройних сил.

Гайке неодноразово підкреслює, яке велике значення для 1-ої української дивізії мали ветерани визвольних воєн, а доказом того було перебрання командування Дивізії ген. Павлом Шандруком. Такі ветерани творили живий зв'язок з першим „героїчним віком" українського націоналізму двадцятого століття та були необхідні для втримання військового духа. Безперечно, всі ті офіцери були застарі для фронтових боїв. Досвід багатьох з них був застарілий для сучасного командування на вищому рівні. Все-таки деякі з них доповнили свій давніший досвід службою в чужих арміях, головно в армії польської держави, до якої формально належала Західня Україна. Потреба затримати бодай мінімальну кількість кваліфікованих українських офіцерів додала запалу українцям створити за всяку ціну власну військову формацію. Звичайно, українці воліли армію під прапором незалежної української держави або принаймні якогось органу, що в початковій стадії діяв би як держава.

[...] В усякому разі, треба мати на увазі одне: нагода творення української військової сили завжди була пов'язана з надією на встановлення українського державного апарату. Тим часом в Дивізії прийшлося зносити болючі політичні пониження — „галицька" замість „українська" дивізія; німецькі кадри вниз аж до рівня підофіцерів-капралів; служба разом з найбільш нікчемними елементами нацистського режиму — йшли рука в руку з готовістю проливати кров молодих українців — в безпосередньому розумінні — за німецькі інтереси. В розумінні українських провідників (схваленому рядовими вояками) ті жертви були оправдані виглядами на зорґанізування своєї реґулярної військової сили.

Без сумніву сьогодні тяжко усвідомити собі, як ті перспективи на довшу мету могли притягати мислячих українців, і багато тяжче, ніж тим дослідникам, що зараз після війни старалися зрозуміти українські калькуляції. На початку 1943 р. багато українців вважало, що на Східньому фронті створиться невирішене положення. В тому випадку існування української дивізії давало б більшу силу на переговори з німцями. В 1944 р. практично всі українські провідники рахувалися з можливістю німецької поразки. Вони були переконані, що воєнний союз між Сталіном і англо-американцями розпадається, як тільки впаде нацистський режим, а негайно після того дійде до збройного конфлікту між СРСР і західніми альянтами. Такий конфлікт доведе до знищення комуністичної системи, а безпосереднім наслідком того буде невирішене становище в Східній Европі, подібне до періоду 1918-1920 років. В таких обставинах навіть невеликі свої військові сили можуть нерехилити рівновагу сил у їхню користь (зокрема між поневоленими народами, як українцями й поляками) та охороняти свою національну спільноту. Кінець-кінцем, (якщо погодилися б альянти) такі військові формації могли б були відіграли свою ролю при творенні нових держав.

Якщо такі розрахунки були б притаманними тільки українцям, то можна б їх зарахувати до нереального романтизму, який — на думку Гайке — є українською національною прикметою. Але в той час такі самі калькуляції робили також поляки й, до деякої міри, старшини словацької армії. Вони теж слов'яни. Одначе, досвід з далекосхідного воєнного театру скріплює моє переконання, що такі калькуляції не мають нічого спільного з „слов'янською ментальністю". Згідно з Дж. МекТурнан Кагіним (*Націоналізм і революція в Індонезії, 1952)*, провідники індонезійського визвольного руху рахувалися з постанням нестабільного періоду після поразки Японії. Тоді ті повстанці Третього світу думали, що відносно малі місцеві збройні

сили матимуть вирішальне значення. В їхньому розрахунку найважливішим прагнення було не допустити до повернення західнього колоніялізму (голляндських службовців, підтримуваних британськими військами), тому вони воліли, щоб прийшла радянська інвазія. Подібно, як українці, поляки і словаки надіялися на допомогу Заходу, щоб запобігти новій радянській агресії, так само деякі індонезійці вважали за вказане старатися про інтервенцію СРСР, щоб не допустити до повної колоніяльної окупації їхньої батьківщини.

Ці цікаві розрахунки народних провідників на протилежних кінцях земної кулі віддзеркалювалися у творенні уявних роль для офіцерів переможних окупаційних армій. Як німецькі офіцери, що працювали із східньо-европейськими національними формаціями, старалися використовуватн їх як відносно „незаражені" мости для зближення до британських і амернканських сил, так само й японські офіцерн розвідки були в контактах з індонезійськими постанцями й старалися використати їх антиколоніялізм, як леґітимацію иа зближення до „антиімперіялістичної" Москви.

Всі ті пляни показалися чистою фантазією. Англо-американці не малн охоти ризикувати й приносити нові жертви в інтервенції у Східній Европі, а Сталін теж не був готовий в той час уплутуватися у війну в Південно-східній Азії. Якщо, однак, зважити, як близько світ стояв перед загальним конфліктом в 1948-50-их роках, то тяжко вважати українські й індонезійські калькуляції як звичайні мрії. Війна, напрнклад, в Кореї, може вибухнути внаслідок помилкових розрахунків велнких держав. Так само бувають помилки щодо сподівань малих держав на більшу війну. Так і ставка на ґалицьку дивізію у тих непевних часах, здається, не була нерозважною".

* Heike, Wolf-Dietrich. *The Ukrainian Division 'Galicia'*. A Memoir (Toronto Taras Shevchenko Scientific Society, 1988). Translated by A. Wynnyckyj, with an introduction by J. Armstrong. Edited by Y. Boshyk, 160 pp.

ЕПІЛОГ

Опинившись на Заході, члени Військової Управи і Українського Центрального Комітету включилися у громадську й українську політичну діяльність, спочатку в Европі, а згодом в иових країнах їхнього поселення. Генерала В. Курмановича і полк. А. Бізанца захопили в Австрії більшовики.

Під кінець війни інж. Роман Крохмалюк, що працював у станиці ВУ у Відні, відвідав *ген. Курмановича* у містечку Баден під Віднем, згодом ще телефонічно радив виїхати на захід, пропонуючи йому дати автомобіля, але він якось отягався, вважав, що він громадянин Австрії, нема чого йому боятися, і лишився. У квітні 1945 року його арештували й вивезли до Одеси, де він помер 18 жовтня 1945 року. Народився 26 листопада 1876 р. у Вільшанці, пов. Золочів, у священичій родині.

Полк. Бізанца неоправданий оптимізм довів до загибелі. Під кінець війни він опинився в західній частині Австрії, а його дружина жила у Відні. Він рішився поїхати до неї, хоч йому відраджували. У Відні його арештували більшовики й видали полякам, які засудили його на кару смерти й стратили. (Нар. в 1980 р.)

Володимир Кубійович після війни знову ширнув у наукову працю, очолив Наукове Т-во ім. Т. Шевчеика в Европі й взявся за діло — видання Енциклопедії українознавства, якої статейна 3-томова частина вийшла в роках 1949-1954, а в роках 1955-1984 — 10 томів гаслової. Крім цього вийшли англійською мовою дво-томник статейної та дві книги із п'яти-томної гаслової ЕУ.

Не поминули його й родинні удари. Його перша дружина з двома дочками лишилася у Польщі, а після її смерти Кубійович одружився вдруге з його довголітньою співробітницею Дарією Сіяк. На жаль, вона скоро померла, а на 80-му році життя йому самому прийшлося зводити бій з „інтернаціональним ворогом людини" — раком горла. І його сильна воля та бажання далі працювати поборола цю хворобу.

Володимир Михайлович Кубійович — він так себе залюбки називав в мові, заквітчаній, лемківським акцентом, — на вигляд скромний, сухорлявий, без волосся на голові, — але він був українським науковцем світової кляси.

Помер у Парижі 2 листопада 1985 р. на 85 році життя.

Сотник Осип «Юно» Навроцький виїхав до Канади в 1948 році, де став начальником канцелярії Комітету Українців Канади до 1962 року; потім працював коректором у газеті *Новий шлях,* завідував Історично-воєнним музеєм, який заснував генерал Михайло Садовський; очолював Станицю Союзу бувших Українських Вояків.

О. Навроцький походив зі священичої родини, народився в с. Голгоче, Підгаєцького повіту, в якій був ще другий Осип, тому його прозвали «Юном» — від слова «юньйор». Помер на запалення легенів 6 серпня 1972 року у Вінніпеґу. (Нар. 24 березня 1890 р.)

Степан Волинець перебував в Німеччині в таборі біженців у Ганновері, де вчителював у таборовій гімназії, був головою Комітету для справ культури і освіти та редаґував тижневик *Українське слово,* що виходило в Бльомберґу.

Коли в серпні 1949 року виеміґрував до Канади, поселився у Вінніпеґу, де спочатку працював на фізичній роботі у фабриці заліза. Від 1957 року став співредактором тижневика *Український голос.*

Писав статті до газет, журналів і календарів, виголошував доповіді. Написав книжку *Передвісники і творці Листопада,* був співавтором і редактором книжки *В Сторіччя матері Просвіти;* помістив свої спомини в *Історії Української Галицької Армії* видання Дм. Микитюка: „Галичани в школі червоних старшин у Києві". Багато праці віддав для проведення реорганізації Державного Центру УНР. (Нар. 22 січня 1895 р. у Львові, в родині судового урядника.)

Помер на удар серця після операції на 75 році життя.

Зенон Зелений перебував у Берхтесґадені в Німеччині, де вчив у таборовій гімназії. В 1948 році виїхав до Канади, де працював на різних роботах. В травні 1950 року закінчив вчительський коледж, отримав кваліфікацію на навчання математики і фізики в англомовних школах провінції Онтаріо, з затвердженням його академічного ступеня маґістра філософії. Вчителював у середній школі в м. Кемпбеллфорд, а опісля став головою департаменту математики в середній школі у Річмонд Гілл, аж до свого відходу на емеритуру, в 1959 році.

Належав до українських товариств, був головою Об'єднання Українських Педагогів Канади ОУПК, очолював комісії, оргавізував річні конференції вчителів, наукові сесії — головно на 1-ім СКВУ в Нью-Йорку; був членом НТШ в Канаді. За його працю ОУПК, Пластова Старшина і Координаційна виховно-освітня рада надали йому почесні членства.

Помер 2 лютого 1973 року на 72 році життя. (Нар. 2 вересня 1901 р. в Добрянах, пов. Львів.)

Юрій Тис-Крохмалюк, був у шпиталії в Австрії, коли прийшла капітуляція. Після виздоровлеиня залишився жити в Інсбруку в Австрії до 1947 року. Тут присвятився літературі — прозі і драмі, друкував свої твори в журналі *Звено,* який видавав М. Денисюк. Збирав матеріяли і опрацьовував стратегію і тактику УПА.

Виїхавши до Буенос Айрес в Арґентіні, де крім своєї праці хеміка, належав до *Спілки,* яка об'єднувала письменників, журналістів, науковців, артистів; писав короткі історії, новелі; був основником і головою Українського інформативно-видавничого інституту. В 1955 році УВАН обрала його у свої дійсні члени.

У 1961 році переїхав до США, до Детройту, де працював як інженер-хемік до 75 року свого життя. Крім цього, був редактором літературного журналу *Терем,* членом АДУК, співпрацював з дитячими і молодечими журналами, за що в 1969 році Об'єднання працівників для дітей і молоді іменувало Ю. Крохмалюка дійсним членом.

Ю. Крохмалюк очолював Крайову управу Братства кол. вояків 1-ої УД УНА в США, а иа 11-му Делеґатському з'їзді обрано його почесним членом. Під час свого головування він заснував Фонд для видання історії дивізії.

Юрій Тис-Крохмалюк автор чотирьох військово-історичних монографій: *Бої Хмельницького, Битва під Полтавою* і *Історія 1-ої УД* в еспанській мові, *Боротьба УПА в Україні* в англійській мові. Написав понад 20 книжок і багато новель, оповідань і статтей українською, еспанською і англійською мовами. Широкої популярности здобула йому гумористична книжка *Щоденник національного героя Селепка Лавочки,* що вийшла двома иакладами. Писав під псевдонімом Юрій Тис, Юрій Орест, Богдан Коринт. (Нар. 27 жовтня 1904 р. в Кракові.)

Михайло Кушнір поглибив свої студії після закінчення війни, осягаючи докторат у Гайдельберзькому університеті в Німеччині в 1950 році.

Включився в працю в молодечій організації СУМ в США: від 1948 року — член її центрального комітету, в роках 1962-70 — голова Шкільної ради; був членом ГУ СУМА і редактором *Авангарду* 1948-57; брав участь у різних пропаґандивних і виховних діях.

Поза його публіцистичними статтями вийшли його дві книжки: *Велич мистецтва і відродження культури* та *Край і еміґрація.* (Нар. 23 серпня 1898 р., помер 8 квітня 1988 р. у Сілвер Спрінґ, США.)

Отець д-р Василь Лаба від 1945 до 1950 року був ректором у духовній семінарії в Гіршберґу в Німеччині та Кулемберку в Голляндії. Його наукова праця далі продовжувалася, колн він виїхав в 1950 році до Канади й став душпастирем при катедрі св. Йосафата в Едмонтоні — добрий проповідник, він їздив по парафіях провінції Альберти з місіями, реколекціями і проповідями. Винагороду від вірних він звичайно відступав місцевому парохові, кажучи: „Я є під цю пору сотрудником заступника сотрудника".

Від 1964 року він був проректором Українського католицького університету ім. св. Климентія в Римі й деканом богословського факультету; був дійсним членом НТШ. Написав на еміґрації *Книгу об'явлень св. апостола Івана, Євангельські окрушини, Священичі духовні вправи* та багато статтей, рецензій, наукових розвідок.

Помер в Едмонтоні 10 листопада 1976 року на 90 році життя. (Нар. 1 листопада 1987 р. в с. Берштеві, пов. Бібрка, в селянській родині.)

Д-р Любомир Макарушка не попав до полону, коли дивізія відступила на захід, але американці його пізніше інтернували в таборі у Дармштадті в Німеччині.

Після звільнення, став членом Виконного Органу УНРади 1951-64, склав меморандум від УНРади до міжнародної допомогової організації ІРО про характер дивізії, щоб вможливити її членам право на еміґрацію. Хоч таке право в 1950 році було дане, д-р Макарушка лишився жити в Німеччині, стаючи керівником відділу для ненімецьких втікачів у банку для біженців у столиці Західньої Німеччини Бонні. По переході на емеритуру, його обрано до Надзірної ради того ж банку. (Нар. 12 серпня 1899 р. в с. Сівка Войнилівська, п. Каліш; помер 6 лютого 1986 р. в Бад Ґодесберґ у Німеччині.)

Євген Пундис з Німеччини був виїхав до Англії, де був управителем єпископських дібр та головою станиці УНРади. Згодом виїхав до США, працював інженером у фірмі Липкалюка, захворів на рак в й по операції через п'ять років помер 6 травня 1970 року на 70-му році життя. (Нар. 18 серпня 1900 р. в Лидичині, пов. Тернопіль.)

Кволого здоров'я *д-р Іван Рудницький,* в 1944 році перехворів важке запалення легенів у Криниці, й його воєнна мандрівка закінчилася в м. Білефельд у Німеччині. Від 1947 року працював в управі табору для переміщених осіб, а 3 березня 1951 року помер на астму у Гекстер в Німеччині, скінчивши 65 років. (Нар. 20 лютого 1886 р. в с. Бердниківці, Заліщицького району в родині священика.)

Д-р Володимир Білозор працював у переселенчих таборах, а в 1949 році виїхав до США, до Джезсі-Сіті, поселюючися на постійно у Мурестоун. Брав участь у житті української громади — в комбатантських і пластових організаціях. Помер 18 жовтня 1969 року на 79 році життя. (Народився 24 листопада 1890 року у Львові.)

Михайло Хронов'ят, опинившися в Баварії, в Німеччині, включився у громадську працю: Санітарно-харитативна служба, Український технічно-господарський інститут, президія УНРади — це нові етапи його праці. В 1953 році виїхав до США, де був головою Т-ва українських інженерів в Клівленді, головою відділу ОбВУ, головою Братства маслосоюзників. Помер 20 липня 1981 року в Каліфорнії, скінчивши 87-ий рік свого життя. (Нар. 18 січня 1894 р. в м. Роботичі, пов. Добромиль.)

Другим визначним маслосоюзником був *Андрій Палій,* який, приїхавши до Канади став співосновником молочарської фірми з такими самими ініціялами, що стали широко відомі не тільки в Галичині, але й Европі — M-C Dairy Ltd. Одначе такого великого розвитку в нових обставинах не вдалося осягнути, як в Галичині з *Маслосоюзом.*

Помер А. Палій в Едмонтоні 10 травня 1961 року на 68 році життя. (Народився 1 грудня 1893 р. в с. Кривотухи, Товмацького повіту.)

Генерал Павло Шандрук, комвндувач Української Національної Армії, народився 28 лютого 1898 року в Борсуках на Волині. Закінчивши польську школу для старшин генерального штабу, брав участь у німецько-польській війні, за заслуги в якій після війни був нагороджений медалею *Віртуті мілітарі.*

Після війни ген. П. Шандрук виїхав до США, де брав активну участь в комбатантських і громадських організаціях. Написав свої спогади: *Arms of Valor,* Robert Speller & Sons, Inc., New York, 1959 (переклад Романа Олесницького).

Помер 15 лютого 1975 року в м. Трентоні, штат Нью-Джерсі.

СКОРОЧЕННЯ

БС — Будівельна служба
WHW — Winterhilfswerk (зимова допомога)
WiN — Wolność i Niezawisłość (Свобода і незалежність)
ВУ — Військова Управа
ГГ — Генеральна губернія
Gestapo — Geheime Staats Polizei (Тайна державна поліція)
DAF — Deutsche Arbeit-Front Німецький фронт праці)
DP — Displaced Person (Переміщена особа)
ДУН — Дружини Українських Націоналістів
ЗУАДК — Злучений Американсько-український Допомоговий Комітет
ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка
IRO — International Refugee Organization (Міжнародна Організація для втікачів)
ІНТ — Інститут Народної Творчости
КОНР — Комитет Освободження Народов России
КУК — Комітет Українців Канади
КЦ — Концентраційний табір
НТШ — Наукове Товариство ім. Т. Шевченка
ОУН — Організація Українських Націоналістів
ПУН — Провід Українських Націоналістів
РОА — Российская Освободительна Армия
SD — Sicherheits Dienset (Служба безпеки)
SS — Schutz-Staffel (Охоронний ескадрон)
СХС — Санітарно-харитативна Служба
УВВ — Українське Визвольне Військо
УВО — Українська Військова Організація
УГА — Українська Галицька Армія
УГВР — Українська Головна Визвольна Рада
УД — Українська Дивізія
УДК — Український Допомоговий Комітет
УНА — Українська Національна Армія
УНДО — Українське Національно-демократичне Об'єднання
УНО — Українське Національне Об'єднання
УНР — Українська Нвроднв Республіка
УОК — Український Окружний Комітет
УПА — Українська Повстанська Армія
УСБ — Українська Служба Батьківщині
УСС — Українські Січові Стрільці
УУД — Українськв Установа Довіря
УЦК — Український Центральний Комітет
УЧХ — Український Червоний Хрест
ФНЄ — Фронт Національної Єдности

ДОДАТКИ

I

ОКРУЖНІ І ПОВІТОВІ УПОВНОВАЖЕНІ ВІЙСЬКОВІ УПРАВИ

Львів-місто	сот. Роман Левицький
Львів-округа	інж. Роман Крохмалюк
Городок:	д-р Кость Бірецький
Жовква	Ярослав Савчак
Судова Вишня	Іван Третяк
Бібрка	д-р Корнель Ващук
Бережани:	Франц Бебяк
Рогатин	Петро Бігус
Підгайці	Іван Михайлів
Чортків:	д-р Василь Бабій
Борщів	д-р Богдан Савчук
Заліщики	Ярослав Фльорчук
Бучач	Володимир Марків
Копичинці	мгр. Ілько Чабан
Дрогобич:	д-р Петро Гнатів
Самбір	Дмитро Головатий
Борислав	мгр. Роман Форостина
Турка	Іван Данилович
Камінка Струмилова:	Михайло Кульчицький
Буськ	Олекса Бай
Сокаль	д-р Осип Демчук
Радехів	д-р Василь Возняк
Коломия:	мгр. Стефан Іванець
Городенка	мгр. Мирослав Гошоватюк
Снятин	Михайло Курилюк
Косів	Зенон Винницький
Рава Руська:	Жигмонт Олексин
Любачів	Іван Заліско
Стрий:	д-р Філярет Щуровський
Долина	д-р Михайло Громяк
Ходорів	Ярослав Раковський
Сколє	Теодор Вовчина
Станиславів:	інж. Ілько Попович
Калуш	д-р Михайло Гуцуляк
Галич	Іван Мацкевич
Надвірна	Володимир Феданків
Товмач	Володимир Левицький
Тернопіль:	мгр. Осип Гринкевич
Зборів	Григорій Лучанко
Теребовля	Василь Бреньовський
Скалат	Микола Осідач
Збяраж	д-р Іван Кульчицький
Золочів:	д-р Григорій Лучаківський
Броди	Петро Чорнобай
Перемишлянд	д-р Михайло Гузар
Перемишль:	інж. Антін Артимович
Добромиль	Гриць Турко
Сянок	Гнат Стефанів
Ярослав	д-р Микола Чопик
Краків	Юрій Дачишин

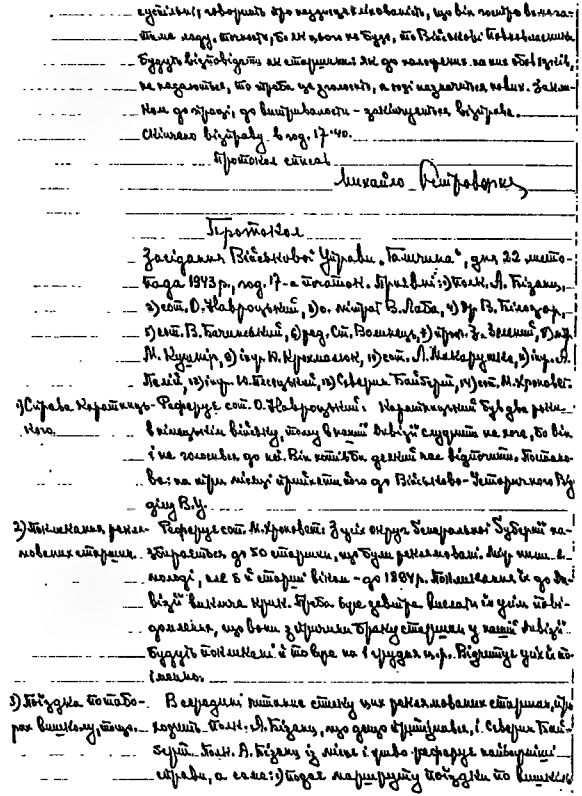

Протокол

Засідання Військової Управи „Галичина", дня 22 липня 1943 р., год. 17-а годині. Присутні: 1) полк. А. Різник, 2) сот. О. Навроцький, 3) о. міфат В. Лаба, 4) др. В. Кінцюр, 5) сот. В. Гаївський, 6) рад. Сот. Возняцький, 7) інж. З. Зелений, 8) д. М. Кузьмір, 9) інж. В. Кроменюк, 10) сот. Л. Макарушка, 11) інж. А. Гелій, 12) інж. М. Гнатишин, 13) Северин Гайдуцький, 14) сот. М. Хромець.

1) Справа Українець-Референт сот. О. Навроцький: Надзвичайний Будзьдо рішення в кількости війську, тому в нашій дивізії служити не зможе, бо він і на становищі до цієї. Він хотів би деякий час відпочити. Постановлено: на цей місяць зупинити його от Військово-Історичного Відділу В.У.

2) Поміщення рекомендованих старшин. Референт сот. М. Хромець: З усіх округ Історичної Будзьдо рекомендованих старшин. Вирахувати, до 50 старшин, що були рекомендовані. Між ними є молоді, але є й старші віком - до 1904 р. Поміщення їх до дивізії вимагає труд. Треба буде довіра висловити їм у цій подорожі, що вони з причини браку старшин у нашій дивізії будуть поміщені й то вже на 1 грудня н.р. Відпишуть усіх поміщених.

3) Поїздка по Поборжі. В справі питання стосунку цих рекомендованих старшин, що вишкольтешуть, полк. А. Різник, що дещо прийшовши, і Северин Гайдуцький полк. А. Різник із місця і усно реферує найважніші справи, а саме: 1) подає маршрутну поїздки по вишкольтешуть

Сторінка з книги протоколів, том 2-ий, із засідань Військової Управи

СТАТУТ ВІЙСЬКОВОЇ УПРАВИ ГАЛИЧИНА

90054/g — 1125

Для виповнення її високої задачі в европейській оборонній боротьбі проти большевизмові надаю Військовій Управі Галичина такий

статут:

I. Загальні основи

Військова Управа є помічним органом Ґубернатора Галицької Області й відносних Командних станиць вишколу ϟϟ Стрілецької Дивізії Галичина для набору та духово-культурної й соціяльної опіки приналежних до дивізії та зокрема членів їх родин.

Вона є безпосередно підчиненою Ґубернаторові.

Керівник та члени управи є іменовані та відкликувані через Ґубернатора Галичини. Український Центральний Комітет предкладає Ґубернаторові відповідні особи.

Річеві кошти діяльности Військової Управи поносить з застереженням іншого уреґулювання Укр. Центр. Комітет; кошти окружних та повітових повновласників будуть переняті через союз громад.

Діяльність органів Військової Управи є почесною. Вони могуть одначе за свої видатки одержати відшкодування.

Військова Управа буде в кожній окрузі заступленою через окружного, в кожнім повіті через повітового повновласника. Повновласники є рівнож покликувані й відкликувані через Ґубернатора Галичини. Військова Управа предкладає Ґубернаторові відповідні пропозиції в цім напрямі.

Повітові повновласники підлягають Окружним. Окружні підлягають безпосередньо Військовій Управі. Політичні диспозиційні управнення Крайсгавптманів не зістають нарушені. Повновласники є зобов'язані стало інформувати Крайсгавптманів про перебіг праць. Повітові повновласники мають цей сам обов'язок у відношенні до Ляндкомісарів. З другої сторони праця Військової Управи дістає повну й неограничену піддержку Крайсгавптманів і Ляндкомісарів. На просторі міста Львова виконує управнення окружних і повітових повновласників сама Військова Управа.

Військова Управа є управненою предкладати Ґубернаторові проекти, які покажуться сутевими для виповнення поставлених задач. Таке саме право прислуговує окружним і повітовим Повновласникам у відношенні до Крайсгавптмавів згл. Ляндкомісарів.

Військова Управа працює в тісному порозумінні з Укр. Центр. Комітетом. Таке саме відношення обов'язує окружних і повітових повновласників відносно Укр. Допомогових Комітетів згл. Делеґатур.

Загально беручи має Військова Управа та її органи у своїй роботі все спільно працювати з відносними державними урядами. Зокрема відноситься це до командних станиць ϟϟ Стрілецької Дивізії Галичина.

II. Праця Військової Управи ділиться зокрема на:

1) Набір

Військова Управа має обов'язок вести набірну акцію для вступлення до ϟϟ Стрілецької Дивізії Галичина серед галицько-українського населення. В цім напрямі належить усвідомляти населення про значіння цих нових відділів у дусі спільної европейської боротьби проти большевизмові.

У зв'язку в цим допильнує Військова Управа рівнож організаційну підготовку набору.

Військова Управа докладе старань для старанної реєстрації всіх б. офіцирів та підофіцирів української національности. Вона є помічничою при підготовці їх до служби. Вона є зобов'язаною предкладати властивим урядам відносні проекти.

Військова Управа поноситиме старання для духової під-

готовки до майбутньої військової служби охотників в часі між приняттям охотника і його покликавням.

В таких рямцях можуть окружні й повітові повноваснники переводити зібрання охотників. Охотників належить зокрема повчити про їх власні права й обов'язки як жовнірів у рямцях німецької Армії як рівнож про справи забезпечення їх родин.

2) Культурно-освітна опіка

Військова Управа приготовляє побіч набірного матеріялу також освітний та научний матеріял для відділу в українській мові. Вона виконує всі функції, зв'язані з опікою війська. Рівнож організація релігійно-душевної опіки, як також допоміжні мірила в санітарній службі зачисляються до цього.

3) Матеріяльна опіка

Військова Управа наглядає та організує матеріяльне забезпечення для членів родин жовнірів ϟϟ Стрілецької Дивізії Галичина як рівнож опіку та забезпечення в рямцях державної організації суспільної опіки для членів Дивізії потерпівших в службі або війни.

4) Дальші задачі

Військовій Управі можуть бути призиані й інші, як вичислені в цім статуті, задачі, якщо це покажеться ковечним для успіху її праці.

Вехтер
Губернатор

IV

Зарядження

Іменований дня 28. квітня 1943. Губернаторським Урядом у Львові уповажненим для військових справ С. С. Стрілецької Дивізії Галичина на округ Бережани заряджую, що слідує:

1. Українці уроджені в рр. 1920, 1921, 1922, 1923, 1924 і 1925 мають зголоситися добровільно в ряди С. С. Стрілецької Дивізії Галичина. Крім того обовязані є зголоситися всі українці уроджені в рр. 1900—1920 включно, які служили в якійнебудь армії, або перейшли якийсь військовий вишкіл, а також і ті, які ще не служили при війську, одначе не старші як 35 років, то є уродж. до 1908 р.

2. Старшини і підстаршини (офіцери і підофіцери), котрі одержали ступінь старшини, або підстаршини в котрійнебудь армії, мають зголоситися без огляду на вік.

3. Лікарі повинні зголоситися без огляду на вік і без огляду на те, чи дотепер служили вони в армії чи ні.

Зголошуватися можна відразу у уповноважнених для військових справ С. С. Стрілецької Дивізії Галичина:

В Бережанах: в Окружному Старості (Крейсгавптманн ман ґт) в будинку давньої ґімназії, на першому поверсі кімната ч: 14.

В Підгайцях: в буд. Суси. Убезпечальні, вул. Бережанська ч: 27.

В Рогатині: в буд. Повітового Старости (Ляндкомісаріят) вул. Гітлера.

Річники 1920—1925 можуть зголошуватися, хочби вони були зобовязані до праці в Німеччині, чи до Служби Праці (Бавдінст). Зобовязані до праці по зголошенні до С. С. Стрілецької Дивізії Галичина і по одержанні посвідки зголошення та по підписанні відповідної заяви, стають вільними від обовязку праці, якщо найдальше до трьох днів будуть повідомлені про це відповідні власті й якщо дотичну особу дотепер прачусово не зарагнено до праці. Ті, що свойого обовязку праці не сповнили, або від його ухилятися, під тими самими услівями дістануть амнестію і звільнення від обовязку праці.

Перегляд зголошених буде відбуватися перед поборовою Комісією під проводом п. Окружного Старости (Крайсгавптманна), або його делеґата в асисті Команданта Німецької Жандармерії і уповажненого для військових справ члена Українського Комітету

Перегляд починається 4. травня.

Дальші точні дані будуть оголошені.

Окружний Повноваснник
Військової Управи Галичина
Франц Бабяк

Ergänzungsstelle Warthe (XXI)
der Waffen SS
Nebenstelle Lemberg

Datum des Poststempels.

Einberufungsbefehl A

Gilt als Fahrausweis auf der Eisenbahn.

werden hierdurch zum aktiven Wehrdienst einberufen und haben sich sofort*) am 6 ten Juli 1944 bis 24 Uhr*) zu melden.

in Warthe über Brandfort

(Unterschrift)

2. Dieser Einberufungsbefehl ist mitzubringen und bei der Dienststelle, zu der Sie einberufen sind, abzugeben.
3. Bei unentschuldigtem Fernbleiben haben Sie Bestrafung nach den Wehrmachtgesetzen zu gewärtigen.
4. Die besonderen Anordnungen auf anhängender Karte sind genau zu beachten.

Ergänzungsstelle Warthe (XXI)
der Waffen SS
Nebenstelle Lemberg

*) Nichtzutreffendes zu streichen.

Допоміжна Варта (XXI)
Установа SS
Станиця Львів

Дата поштової стемпілі.

Наказ покликання А

Виданий як виказка їзди залізницею.

1. Вас покликають до активної військової служби і маєте не пізніше як до 24 в липня 1944 до год. *) 24 при Warthe über Brandfort
Голоситися: Ergänzungsstelle Lemberg / Ди Львів / Odz
2. Цей наказ треба принести зі собою і віддати в службовій установі, до якої Ви покликані.
3. При неоправданім неявленню, підлягаєте карі після військових законів.
4. Звертати пильну увагу на окремі зкрядження у залученій карті.

Допоміжна Варта (XXI)
Установа SS
Станиця Львів

*) Непотрібне викреслити.

ВАЖНЕ! — НЕГАЙНО ПРОЧИТАТИ

СПЕЦІЯЛЬНІ ЗАРЯДЖЕННЯ

1. Від хвилі отримання О,00 год. Ви є поліцаєм і підлягаєте законам, ґенерґовим і зарядженням приналежним для поліції.
2. Якщо Ви до дня отримання цієї Вашої місії замешкаєте або Ваше стале місце побуту, то обовязані Ви негайно особисто зголосити по приналежному Крайсгавптманові (Лендкомісарові). При переїзді до іншого Крайсгавптмана (Лендкомісара) якщо перебіг особисто до приналежного Крайсгавптмана (Лендкомісарові), приналежним цьому поліцаєм. Залучено покликання остає у силі.
3. Покликаних мають зголосити приналежному війтові або старшині і Крайсгавптманові.
4. Цей наказ покликання мають негайно зголосити своєму теріторіяльному відповідному, який до нас прийде службової ґрупи. Вашому теріторіяльному відповідному не сільці відбрати Ви цього наказу покликання.
5. Якщо Ви в проміжку поміжні хвороби нутрені лікаєте, або інш іншої найважливі, причин. буде перешкоджені особисто явитися на покликаній час, то негайно мають зголосити ці з надними причини і прийдетечи чиу тривалих хвороби приналежному Лендкомісарові. На потвердження хвороби мають предложити свідоцтво уредного лікаря. До ан замовлено, мостаде посилць війта або старшини.
6. Жаєть-кривости, якщо мають, або ґоверодиєтьет
а) зуб. сорочки і підвязки, З пари шнічів або черв. один підвяз, два рушники і чин кучинки;
б) шайки, прикладу до шайки, до'ґолиця, підвяз З ґрошів;
в) ручку подушку або перебуг і пиж зі матрацу до вагонами на шкільку щонайдовше вірьмо;
г) хлеб на три дні.
7. Щоби полекшити Вашу подяку по випадок хвороби треба пам'ятати:
а) обовязані чинки шинкові Ваш Хворих (підвяз Ваш Хворих і т. д.) мають принести свого приналежн. приналежн. мають поміжними, щоб поїдемо при Ваш поміжними Ваш Хворих!
б) добровільні чинки шинкові Ваш Хворих і чинки мостучих вам, мають зголосити свою поміжними своїй Ваш Хворих (заступчій Ваш Хворих).
8. Ваш розмів буде літнього розміру допоміг. Розміру дозволу дістаєтеся то Ваш поміжними до підвозної частини автомаєтно через ґруп для сирих посаних і дозволе при Крайсгавптмані.
9. Всі інші Ваші приналежне з поміжні через цей наказ поміжними.

Eilige Wehrmachtsache!

Feldpost

Herrn Ukr. Ozyp
geb. am 28.3.1926
Wowtsche
Przemysl-Land

(Dienststelle)

Ergänzungsamt der Waffen-SS
Ergänzungsstelle Warthe (XXI)
Nebenstelle Lemberg
Lemberg 2, Postfach 101

Відзнака - тризуб на шапку для вояків Дивізії, уведена генералом П. Шандруком в квітні 1945 р.

Відзнака вояків Дивізії на рукав (жовтий лев на синьому тлі)

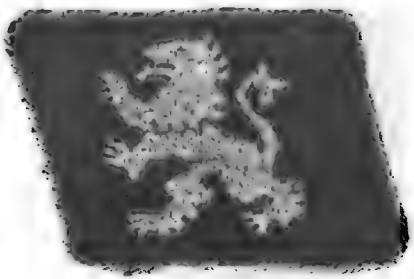

Відзнака вояків Дивізії на комір (срібний лев на чорному тлі)

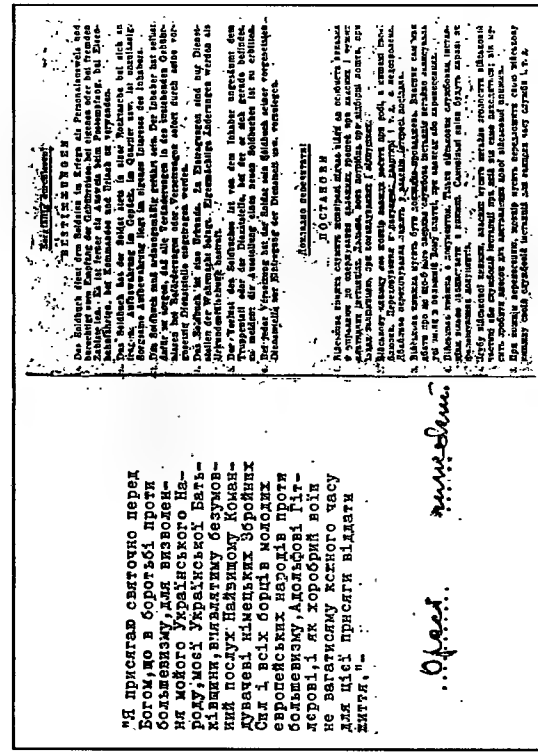

"Я присягаю святочно перед Богом, що в боротьбі проти большевизму, для визволення мого Українського Народу, моєї Української Батьківщини, виявлятиму безумовний послух Найвищому Командувачеві німецьких Збройних Сил і всіх борців молодих европейських народів проти большевизму, Адольфові Гітлерові, і як хоробрий воїн не вагатиму жертвувати життя, - для цієї присяги віддати

Обрей

Сторінки військової книжки із вклеєною присягою з 1944 року

ВІЙСЬКОВІ СТУПЕНІ

Зброя СС	Вермахт	Українські
Schütze	Schütze	стрілець
Oberschütze	Oberschütze	старший стрілець
Sturmann	Gefreiter	вістун
Rottenführer	Stabsgefreiter Obergefreiter	старший вістун
Unterscharführer	Unteroffizier	десятник
Scharführer	Unterfeldwebel	—
Standartenjnnker	Fähnrich	десятник-підхор.
Oberscharführer	Feldwebel	чотовий
Hauptscharführer	Oberfeldwebel	булавний
Sturmscharführer	Stabsfeldwebel	—
Standarten-Oberjunker	Oberfähnrich	чотовий-підхорунжий
Untersturmführer	Leutnant	хорунжий
Obersturmführer	Oberleutnant	поручник
Hauptsturmführer	Hauptmann	сотник
Sturmbannführer	Major	майор
Obersturmbann-führer	Oberstleutnant	підполковник
Standartenführer	Oberst	полковник
Oberführer	—	—
Brigadeführer	Generalmajor	генерал-майор
Gruppenführer	Generalleutnant	генерал-хорунж.
Obergruppen-führer	General der Infanterie, Artillerie, etc.	генерал-поручник
Oberst-Gruppen-führer	Generaloberst	генерал-полковник
Reichsführer	Generalfeld-marschall	генерал-фельдмаршал

Бібліографія

Бульба-Боровець, Тарас. *Армія без держави.* Інститут дослідів Волині. Накладом Товариства «Волинь», Вінніпег,Канада 1981, ст. 326.

Верига, Василь. *Дорогами Другої світової війни. «Новий Шлях», 1980.*

Гайке, Вольф-Дітріх. *Українська дивізія «Галичина»,* історія формування і бойових дій. Накладом Б-ва кол. вояків 1-ої УД УНА, Торонто-Париж-Мюнхен, 1970, ст. 277.

Heike, Wölf-Dietrich, *Sie wolten die Freiheit.* POZDUN-Verlag, 6364 Dorheim/H.

Heike, Wolf-Dietrich. *The Ukrainian Division «Galicia».* A Memoir (Toronto: Taras Shevchenko Scientific Society, 1988). Translated by A. Wynnyckyj, with an introduction by J. Armstrong. Edited by Y. Boshyk, 160 pp.

Höhne, Heinz. *Der Orden unter dem Totenkopf.* «Der Spiegel», No. 42-52, 1966, 1/2, 1967, Hamburg.

Грицак, Павло. *Вежі і кулемети (спогади)* Видання Братства кол. вояків 1-ої Української Дивізії УНА, Мюнхен, 1959, ст. 148.

Зелений, Зенон. *Українське юнацтво в вирі Другої світової війни.* Б-во кол. вояків 1-ої УД УНА, Торонто, 1965, ст. 280.

Історія Українського війська. Друге доповнене видання, видавець Іван Тиктор, Вінніпеґ, 1953, ст. 832.

Качор Андрій. *Мужі ідеї і праці.* Монографія, Андрій Палій і Андрій Мудрик. Видання Б-ва Маслосоюзників, 1974, ст. 344.

Кедрин, Іван. *Життя, події, люди.* Спомини і коментарі. Видавнича кооператива «Червона калина», Нью-Йорк, 1976, ст. 724.

Klietmann, K.G. *Die Waffen SS;* eine Dokumentation. Osnabrük, Der Freiwillige, 1965.

Крохмалюк, Роман. *Заграва на сході.* Спогади, документи з праці у Військовій Управі «Галичина» в 1943-45 роках. Б-во кол. вояків 1-ої УД УНА, Торонто-Нью-Йорк, 1978, ст. 349.

Кубійович, Володимир. *Мені 70.* Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Париж-Мюнхен, 1970, ст. 135.

Кубійович, Володимир. *Українці в Генеральній Губернії.* Історія Українського Центрального Комітету, В-во Миколи Денисюка, Чікаґо, 1975, ст. 664.

Лебедь, Микола. УПА — *Українська Повстанська Армія.* Видання Пресового Бюра УГВР, 1946, 124 ст.

Littejohn, David. *Foreign Legions of the Third Reich.* Vol. 4. R. James Bender Publishing, San Jose, CA, 1987.

Littejohn, David. *The Patriotic Traitors: the history of collaboration in German-occupied Europe* (1940-45). London, 1972, 391 p.

Neulen, Hans Werner. *An deutcher Seite,,* Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. Universitas Verlas, München, 1985.

Паньківський, Кость. *Роки німецької окупації.* В-во «Ключі», Нью-Йорк-Торонто, 1965, ст. 479.

Паньківський, Кость. *Від комітету до Державного Центру.* В-во «Ключі», Нью-Йорк-Торонто, 1968, ст. 284.
Побігущий, Євген. *Мозаїка моїх споминів,* накладом автора і ОбВУ у Великій Британії, 1982, ст. 239.
Steiner, George H. *The Waffen SS,* Hitler's Elite Guards at War 1939-1945. Cornell University Press, Ithaca and London, 1966.
Shandruk, *Pavlo. Arms of Valor.* Robert Speller & Sons Publishing, Inc., New York, 1959.
Strik-Strikfeldt. *Gegen Stalin and Hitler,* General Wlassow und die russische Freiheitsbewegung. v. Hade & Köler, Mainz, 1970.
Szcześniak, Antoni V., Szota, Wieslaw Z. *Droga do nikad.* Warszawa, Ministerstwo Obrony Narodowej, 1973, 586.
Tolstoy, Nikolai. *Victims of Yalta.* London, Hodder & Stoughton, 1968, 406 p.
Урочистий акт в Перемиській окрузі. 7 травня 1943. (Архів Б-ва).

Неопубліковані праці:

Білостоцький, Тиміш. *Моя праця з українським юнацтвом.* Архів НТШ).
Феркуняк, Дмитро. сотник української армії. *Спомини з життя дивізії «Галичина».* (Архів Б-ва).

Журнальні статті:

Вісті Братства кол. вояків 1-ої УД УНА

Артимович, Антін: «Як творилася Дивізія «Галичина» в Перемишлі», ч. 110, червень 1963, ст. 55-6.
Бендер, Віталій: «Дивізія, гей, рідна мати!» ч. 45-46, 1954, ст. 4.
Білинський, А.: «Чому я вступив у дивізію», ч. 63-64, 1956, ст. 2-3.
Кмета, А.: «Ставлення гетьмана Скоропадського і гетьманців до творення дивізії «Галичина», ч. 110, 1963, ст. 63-64.
Конрад, Степан: «Українські воєнні звітодавці 1 УД», ч. 4-5(18-19), квітень-травень 1952, ст. 8-9.
Крат, Михайло: «Дивізія «Галичина» й Холмщина», ч. 110, червень 1963, ст. 46-8.
Крохмалюк, Роман: «Як прийшло до створення Першої української дивізії «Галичина», ч 110, червень 1963, ст. 41-4.
Крохмалюк, Юрій: «У Збаражі», ч. 4-5 (18-19), квітень-травень, 1952, ст. 15-6.
Крохмалюк, Юрій: «Військова Управа», ч. 10-11 (24-25), травень, 1951, ст. 5-7.
Кубійович, Володимир: «Початки української дивізії «Галична», ч. 3-4 (41-2), березень-квітень 1954, ст. 2-5.
Кубійович, Володимир: «На еміґрації», 3 липня 1944 до квітня 1945, ч. (137-138), 1970, ст. 66-68.

Кущинський, Антін: «Настрої серед українців у Празі до дивізії «Галичина», ч. 110, 1963, ст. 69-70.
Л(аба), В.: «Духовна опіка иад стрільцямн 1-ої УД», ч. 10-11 (24-25), травень 1951, ст. 5-7.
М. Корнило: «Мій шлях до дивізії», ч. 110, 1963, ст. 50-51.
Малецький, Мирослав: «Мої зв'язки з підпіллям» (До історії 1-ої УД УНА), ч. 35/36, 1953, ст. 2.
«Меморіял про 1-шу Українську Дивізію» (11.8.1945) — Головній команді збройних сил США в Европі (USFE), Головній команді Британських збройних сил (REFE), сот. Капусті (Канада), Українському Конґресовому Комітетові США, ч. 126, 1967, ст. 68-70
Паньківський, Кость: «Дивізія з перспективи двадцяти років». ч. 110, червень 1963, ст. 36-38.
Прокопович, В.: «Медично-санітарна служба в 1 УД», ч. 1-2 (51-52). січень-лютий 1955, ст. 3-5.
С. Роман: «Творення дивізії «Галичина» в Станиславові», ч. 110, червень 1963, ст. 52-53.
Силенко, Порфірій: «Ще до ставлення гетьманців до творення дивізії «Галичина», ч. 110, 1963, ст. 64.
Стахів, Матвій: «Політична плятформа Галицької дивізії», ч. 110 червень 1963, ст. 38-40.
Стечишин, Володимир: «Чи було доцільним творити дивізію «Галичина», ч. 110, 1963, ст. 44-45.
Сумароків, Павло: «Спомини з формування дивізії «Галичина» у Варшаві», ч. 110, червень 1963, ст. 48-49.
«Творення дивізії «Галичина» у Стрию», ч. 110, червень 1963, ст. 53-4.
Шандрук, Павло: «Спомини про дивізію «Галичина», ч. 110, 1963, ст. 34, 37.
Шандрук, Павло: «Це було так!», ч. 53-54, 1954, ст. 2-6.
Шанковський, Лев: «УПА й Дивізія», ч. 45-46, 1954, ст.
Шептицький, Маркіян: «Спомини про творення Дивізії «Галична» в Перемишлі, ч. 110, червень 1963, ст. 58-59.
Юстинів, Іван: «Самбірщина і творення дивізії «Галичина», ч. 110, червень 1963, ст. 67.

Вісті комбатанта. Український військовий журнал. Видавці: Головна управа Об'єднання б. вояків українців в Америці і Головна управа Братства кол. вояків 1-ої УД УНА.

Армстронґ, Джон: «Передмова до англомовного видання майора Гайке про Українську дивізію», ч. 1(159), 1989, ст. 18-28.
Верига, Василь: «Дмитро Паліїв — воїн і патріот», ч. 5-6 (36-37), 1968, ст. 35.

Гончаренко, Аверкій: «З минулих днів», ч. 1(51), 1971, ст. 27-38.
Кедрин, Іван: «Українська дивізія як військо і проблема», ч. 5-6 (127-128), 1983, ст. 49-51.
Кедрин, Іван: «В обороні Української дивізії», 4(138), 1985, ст. 7-19.
«Кілька думок сот. Д. Палієва про Українську дивізію», 5-6 (36-37), 1968, ст. 107.
Колісник, Роман: «Німецька окупаційна політика і зброя СС під час 2-ої світової війни», ч. 2 (82), 1976, ст. 33-42.
Ковалюк, Данило, о.: «Воєнні спомини», ч. 3-4 (53-54), 1971, ст. 45-47.
Крохмалюк, Роман: «Станиця Військової Управи в Відні», ч. 6 (50), 1970, ст. 1971, ст. 47-54.
Кубійович, Володимир: «Дивізія «Галичина», ч. 3 (11), 1963, ст. 9-15.
Малецький, Мирослав: «Політична концепція і Дивізія», ч. 1(75) 1975, ст. 2-5.
Матла, Олександер: «Справа Гути П'єнянцької і джерела», ч. 1 (93), 1978, ст. 55-56.
Островерха, Михайло: «До перемоги», тижневик Дивізії», чч. 2 (58), ст. 39-49; 3 (59), ст. 38-47; 4 (60), ст. 27-36; 5-6 (61-62), ст. 71-82, 1972.
Содоль-Зілинський, Петро: «Дмитро Паліїв», ч. 1(147) ст. 54-60, ч. 2(148) ст. 77-81, ч. 3(149) ст. 76-79, 1987.
Стеткевич, Лев: «Чому ми йшли до української дивізії «Галичина»?, ч. 1(141), 1986, ст. 71-77.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «До джерел історії 1 УД УНА», ч. 1(111), 1981, ст. 41-47.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «Вояки дивізії в УПА», ч. 5-6 (97-98), 1978, ст. 109-110.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «Моя військова діяльність», 3(119), 1982, ст. 65-77.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «У військовій Управі», ч.1(123), 1983, ст. 46-54.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «В штабі Дивізії», ч. 2(124), 1983, ст. 56-64.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «Командир Дивізії», ч. 3(125), 1982, ст. 51-58.

Тис-Крохмалюк, Юрій: «Проповідь о. д-ра В. Лаби в соборі св. Юра у Львові, 28 квітня 1943 року», ч. 5-6 (127-128), 1983, ст. 53-57.
Тис-Крохмалюк, Юрій: «Психологічна більшовицька акція проти ДУН 1 УД», ч. 1(135), 1985, ст. 27-37.

Шандрук, Павло: «Історична правда про 1 УД УНА», ч. 1 (17), 1965, ст. 5-22.

Шанковський, Лев, «До останнього віддиху» (Військова служба Дмитра Паліева в Україні, ч. 3(161), ст. 27-42, ч. 4(162), ст. 44-52, ч. 5-6(163-164), ст. 37-46, 1989; ч. 1(165), ст. 23-34, ч. 2(166), ст. 49-58, ст. 1(167), ст. 36-38, 1990.

Феркуняк, Дмитро: «Командний склад штабу дивізії», ч. 4 (20), 1965, ст. 25-29.
Яшан, Василь: «Стрілецька дивізія «Галичина», Станиславівська округа в роках 1943-44, ч. 5-6 (36-37), 1968, ст. 47-60.

Статті в інших журналах:

Dmytryshyn, Basil, «The Nazis and the SS Volunteer Division «Galicia», *The American Slavic and East European Review*, Vol. XV, NO. 1, February 1956.
Вашкович, Володимир: «З приводу книги про українську дивізію «Галичина», *Український самостійник*, Мюнхен, ч. 183-184 листопад-грудень 1972, чч. 173-174, 175 1972.
Гірняк, Кость: «Українська дивізія «Галичина», *Самостійна Україна*, ч. 7-8(311-312), ст. 23-25, ч. 9-19(313-314), ст. 44-53, 1974.
Крохмалюк-Тис, Юрій: «Ґенеза постання української дивізії *Галичина», Дзвони*, Літературно-науковий журнал, Рим-Дітройт, ч. 1(104), 1978,
Зеленко, Констянтин: «Ще про дивізію «Галичина», *Український самостійник*, Мюнхен, ч. 183-184 листопад-грудень 1972, ч. 185 січень 1983, ч. 186 лютий 1983.
Listy Metropolity Lwowskiego Andrzeja Szeptyckygo do Papierza Piusa XII, *Znak*, Kraków, Wrzesień (9), 1988.
Ortynskyj, Lubomyr: «Prawda o Ukrainskiej Dywizji», *Kultura*, Paryz, Listopad, 1952, 109-116.
Покальчук, Юрій: «Леґенда про патріотів-зрадників», *Заповіт*, тижневик, видає Український фонд Культури, Тернопіль, чч. 1,2, 1990.

Газети, журнали:

Краківські вісті, щоденник, 1943.
До бою, Український вояцький часопис Ґрен. Дивізії зброї СС, 6 травня 1945, ч. 10.
До зброї, журнал для українського вояцтва на чужині, ч. 1 квітень-травень 1946; ч. 2-3 10-11, лютий-березень 1947.

Інтерв'ю:

Молодавець, Степан, поручник-лікар УД.
Тарнавський, Омелян, фінансовий і видавничий референт УЦК.
Яворський, Олекса, старший десятник УД.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Александер Г., британський фельдмаршал, 131.
Андерс Владислав, командир 2-го польського корпусу, 132.
Андрійчук Роман, вояк УД, 104.
Арльт Фріц, Рудольф, урядовець уряду ГГ, пізніше начальник Керівної станиці східніх добровольців СС-ів, 128.
Армстронг Джон, професор, 136.
Артимович Антін, уповноважений ВУ, округа Перемишль, 52, 147.
Бабій Василь, уповноважений ВУ, округа Чортків, сот. УГА, 147.
о. Бабій Олекса, 90.
Бабяк Франц, уповноважений ВУ, округа Бережани, старшина УГА, 147.
Бай Олекса, уповноважений ВУ, повіт Буськ, 147.
Байґерт Северин, аґроном, старшина УГА, член ВУ, 6, 35, 39.
Бандера Степан, провідник ОУН, 17, 20, 27, 36, 125, 134.
Бартельт, СС-штурмбаннфюрер, командир вишкільного батальйону УД в Гайделяґер, 101.
Бауер Отто, віцегубернатор дистрикту Галичина, 13, 16, 17, 34, 94.
Бачинський Василь, сотник УГА, адвокат, урядовець ВУ, 82.
Берґер Готтльоб, оберґрупенфюрер, начальник головного управління СС, 11, 13, 85, 87.
Бігус Петро, сотник УГА, уповноважений ВУ, повіт Рогатин, 147.
Бізанц Альфред, полковник УГА, голова ВУ, 6, 11-13, 16, 29, 30, 32, 35, 38, 42-43, 49, 58, 64, 74, 75, 77, 80, 100-105, 118, 120, 123, 127, 129, 139.
Біланюк Петро, голова УДК, уповноважений ВУ, Сянок, 65, 95.
о. Білецький, 128.
Білозор Володимир, лікар, член ВУ, 35, 37, 42, 79, 82-4, 105, 113, 142.
Білостоцький Тиміш, педагог, опікук українських юнаків, 117, 121, 123.
Більчак М., 88.
Бірецький Кость, уповноважений ВУ, округа Городок, 147.
Бобак Олекса, вояк УД, 104.
Богатирчук Федір, 124, 129.
Бойцун Роман, старшина ДУН, сотник УД, 28.
Бреньовський Василь, уповноважений ВУ, повіт Теребовля, 147.
Бриґідер Михайло, старшина ДУН, сотник УД, 28, 80.
Буржуа, член ВУ, 35, 39.
о. Бучко Іван, архиєпископ, 132.
Ваєр, обершарфюрер, звітодавець, 111.
Валійський А., сотник, 29.
Ващук Корнель, поручник УГА, уповноважений ВУ, пов. Бібрка, 147.
Вергуц, 111.
Вернерер, підполковник, 13.
Вехтер Отто, ґрупенфюрер, губернатор Галичини, 11-13, 15-19, 21-23, 29-34, 38, 43, 47-49, 52, 55, 58, 60, 65, 70, 74, 82, 86, 102-104, 111, 113, 114, 118, 128, 136.
Винницький Зенон, уповноважений ВУ, пов. Косів, 147.
Власов Андрій Андрійович, генерал-хорунжий Червоної армії, командувач РОА, голова РНК, 11, 12, 18, 111, 122, 124, 127, 136.
Вовчина Теодор, уповноважений УВ, пов. Сколе, 147.
Возняк Василь, уповноважений ВУ, пов. Радехів, 147.
Волинець Степан, чотар УГА, член ВУ, 35, 36, 42-43, 58 96, 104-105, 108, 118, 135, 140.
Вольф, оберштурмбаннфюер, 85.
Гайкс Вольф-Дітріх, начальник штабу УД, 37, 75, 106, 136-7.
Галіт В., журналіст, 53.
Гаунт, обербаннфюрер, співробітник Нікля СС-юнацтва, 120.
Гачкевич Анна, мати добровольця, 43.
Гвоздецький Богдан, хорунжий УД, 66.
Геллер О., староста Львова, 49, 50.
Герасименко Володимир, полковник УНР, 124.
Герман Омелян, поручник УД, 73.
Гертер, ґебітскомісар м. Горохова, 20.
Гіммлер Гайнріх, райхсфюрер СС і шеф німецької поліції, 12, 13, 19, 20-23, 29, 31, 38, 48, 75, 85, 87, 90, 124.
Гітлер Адольф, фюрер 3-го райху, 9, 15, 27, 28, 29, 48, 121, 124, 136.
Гнатів Петро, уповноважений ВУ, округа Дрогобич, 147.
Головатий Дмитро, уповноважений ВУ, пов. Самбір, 147.
Голіната, 118.
о. Голойда Іван, священик УД, 90.
Гомзин Борис, 125.
Горбай, інженер, 75.
Гошоватюк Мирослав, уповноважений ВУ, пов. Городенка, 147.
Гошовський Богдан, редактор, 99.
Гоффман, унтерштурмфюрер, 97.
Гринкевич Осип, уповноважений ВУ, округа Тернопіль, 147.
Громяк Михайло, уповноважений ВУ, пов. Долина, 147.
Гузар Михайло, уповноважений ВУ, пов. Перемишляни, 147.
Гуцуляк Михайло, уповноважений ВУ, пов. Калуш, 147.
о. Габрусевич Юліян, священик УД, 90.
Гардецька Кекилія, голова Жіночого відділу ВУ, 96, 148.
Гежа Іван, співпрацівник написання історії УГА, 100.
д'Алькен, 109.
Далюґе Курт, шеф порядкової поліції, 19.
Данилович Іван, уповноважений ВУ, пов. Турка, 147.
Дарґель, шеф уряду райхскомісаріяту «Україна», 26.
Дачишин Юрій, уповноваженай ВУ, Краків, 104, 117, 147.
Демчук Осип, уповноважений ВУ, пов. Сокаль, 147.
Деґенер, майор, 13.
Денисюк Микола, видавець, 141.
Дзісь Володимир, редактор «До перемоги», 111.
Дзюбенко Ю., полковник, 28.
Доленко Володимир, 125.
Дольський О., вояк УД, 63.
Донцов Дмитро, публіцист, ідеолог націоналізму, 39.
о. Дубицький Палладій, православний священик Волинського леґіону, 90.
Дубровський Василь, історик, 104, 127.
о. Дурбак Всеволод, священик УД, 90.
Дяченко Петро, полковник армії УНР, командир 2-ої УД, 124.
Євтимович Вартоломей, полковник УНР, працівник ВУ, 80.
Жеваго Миколв, мистець, 111.
Заліско Іван, уповноважений ВУ, Любачів, 147.
Зауер, представник генерал-губ. у Відні, 140.
Зелений Зенон, педагог, член ВУ, 7, 35, 36, 42, 37, 79, 120, 122-4, 140.
Зіляффр, штурмбаннфюрер, 13.
Іванець Іван, співробітник написання історії УГА, 100, 111.
Іванець Степан, уповноважений ВУ, округа Коломия, 147.
Кагане Давид, рабин, 86.
Кальтенбруннер Ернест, шеф поліції безпеки і СД, 85.
Капустянський Микола, генерал-хорунжий армії УНР, 28, 29.
Карпенко-Криниця Петро, поет, 111.
Карпинець І., співробітник опрацювання історії УГА, 100.
о. Карпінський Осип, священик, 90.
Качор Андрій, кооператор, 94.
Кашубинський, лікар у Львові, 50.
Кедрин Іван, журналіст, 37.
о. Кавдочний Йосиф, священик УД, 90.
Кляйн, командир занасного курепя, 90.
о. Ковалюк Данило, священик УД, 89, 90.
Ковпак Сидір, генерал-майор Червоної Армії, 22, 60.
Козак Едвард, гуморист, 107, 111.
Колосовський В., полковник, 29.
Кольф Альфред, політичний референт СД у Львові, 74.
Корбутяк Дмитро, журналіст, 111.
о. Кордуба Емануїл, священик УД, 90.
Котик-Степанович Остап, кооператор, керманич господарського відділу УЦК, 104.
Кох Еріх, райхскомісар України, 11, 19, 26, 31.
Коцко Адам, студент, 83.
Кравс Антін, генерал УГА, 28, 68.
Крат Михайло, полковник УНР, генерал УД, 128, 132.
Крец Р., цензор «До перемоги», 111.
Крип'якевич Іван, історик, 100.
Крохмалюк Роман, уповноважений ВУ, Львів-округа, 7, 118, 139, 147.
Крохмалюк Юрій, член ВУ, 7, 32, 35, 36, 66, 79, 95, 98-100, 103-6, 140.
Кубійович Володимир, провідник УЦК, 6, 7, 14-16, 26, 30-34, 38, 49, 50, 53, 54, 64, 67, 85, 104, 113, 117, 120, 122, 127, 134-6, 139.
Кузьмович Ольга, опікунка юначок, 84, 123.
Кульчицький Іван, уповноважений ВУ, Збараж, 147.
Кульчицький Михайло, уповноважений ВУ, округа Камінка Струмилова, 147.
Куниця Сергій, 125.

Курилюк Михайло, уповноважений ВУ, пов. Снятин, 147.
Курцеба Н., 229.
Курманович Віктор, генерал, 33, 34, 49, 139.
Кушнір Михайло, член ВУ, 35, 43, 57, 62, 79, 107, 135, 141.
Куш, генерал, 29.
о. Лаба Василь, член ВУ, 35. 43. 79. 87. 89, 90, 96, 103, 123, 141-2.
Лабуцькай, 125.
Лебедь Мякола, (Максим Рубан), член проводу ОУН, ЗП УГВР, 63, 134.
о. Левенець Михайло, головний священик УД, 90, 113, 128.
о. Левицький Богдан, священик УД, 90.
Левицький Володимир, уповноважений ВУ, пов. Товмач, 147.
Левицький Роман, уповноважений ВУ, Львів-місто, 118, 147.
Левицький Святослав, поручник УД, УПА, 84, 135.
Левицький Северен, педагог, 104.
о. Лещишин Василь, священик УД, 103.
Лєман Ґеорґ, уповноважений, шефа преси у Львові, 109-111.
Лиман Леонід, поет, 110, 111.
Лівицький Андрій, президент УНР, 27, 78, 125, 127.
Лівицький Микола, 127.
Лірник Вол., співробітник «До перемоги», 111.
Лов Тобі (лорд Алінґтон), 132.
Лучаківський Григорій, уповноважений ВУ, окр. Золочів, 147.
Лучанко Григорій, уповноважений ВУ, пов. Зборів, 147.
Лянґ, 49.
Льозакер Людвик, галицький віцегубернатор, 11, 33, 34.
Мак, керівник відділу освіти в дистрикті Галичина, 120.
Макарушка Любомир, член ВУ, поручник УД, 35, 43, 50, 74, 79, 83, 84, 100, 102, 105-6, 113, 128, 131, 135, 142.
Малець Віктор, полковник УНР, працівник ВУ, 28, 29, 80, 117.
Мандзенко Йосиф, пполк. УНР, працівник ВУ, 111, 118, 148.
о. Маркевич Олександер, 90.
Марків Володимир, уповноважений ВУ, пов. Бучач, 75, 147.
Мартинець Мирослав, поручник УД, 135.
Маса Енріко, італійський журналіст, 18.
Матчак Михайло, журналіст, 32.
Мацкевич Іван, уповноважений ВУ, пов. Галич, 147.
Мацьків Тимотей, суддя, 80.
МекМіллян Гарольд, 132.
МекТурнан Кагінд, 137.
Мельник Андрій, голова проводу ОУН, 29, 36, 50, 125.
Менарт Фріц, німецький звітодавець, 109, 111.
Михайлів Іван, уповноважений ВУ, пов. Підгайці, 147.
Мітке, нім. фельдфебель, 76.
Мічке, 83.
Молодавець Степан, лікар УД, 76.
Мудрик А., 68, 94.
Мушинський Михайло, інженер, 125.
Мусієнко Артим, працівник ВУ, 110.
Мюллер Вальтер, 18.
Мюллер Гайнріх, шеф ґестапо, 15, 134.
Мюллер Рудольф, поручник УГА, член ВУ, 35, 42, 65, 118.
Мюллер, штурмбаннфюрер, цензор «До перемоги», 111.
Навроцький Осип, сотник УГА, начальник канцелярії ВУ, 6, 32, 35, 36, 37, 39, 42-3, 58, 62, 74, 111, 117-8, 120, 135, 140.
о. Нагаєвський Ізидор, священик УД, 90.
Нікель Зіґфрід, гауптбаннфюрер, комендант головної квартири СС-юнаків, 121-3.
Нойманн, керівник президії уряду дистрикту Галичина, 13.
о. Новіцький Олександер, протоєрей, 90.
Олексин Жигмонт, уповноважений ВУ, Рава Руська, 147.
Олесіюк Тиміш, лікар, член уряду УНР, 125.
Олесницький Ярослав, лікар УД, 66.
Омеляшович-Павленко Михайло, генерал-полковник армії УНР, 28, 29.
Омельченко Т., полковник, 28.
Орел Артим, журналіст, 111, 148.
Ортинський Любомир, поручник УД, старшина ДУН, 85, 135.
Осідач Микола, уповноважений ВУ, Скалат, 147.
Островерха Михайло, головний редактор «До перемоги», 6, 39, 108-112.
Осташевський В., диригент, 49.
Павль, німецький староста Перемишля, 52.
Палієнко Василь, вояк УД, 78.
Палієнко Микола, майор УД, 29, 78, 80.

Паліїв Дмитро, сотник УД, 32, 36, 53, 80, 100, 105, 108.
Паліїв Кекилія, заст. відділу молоді УЦК, 118.
Палій Андрій, член ВУ, 32, 35, 36, 37, 43, 50, 58, 64, 68, 74, 79, 94, 95, 103, 117-9, 135, 142-3.
Палій, пані, 118.
о. Палладій Петро Відибіда, архиєпископ краківський, лемківський і львівський, 90.
Паиківський Кость, заступник провідника УЦК, 7, 9, 17, 30, 74, 104, 125.
Панчишин Маркіян, лікар, 83.
Пастернак Євген, 125.
Перфецький Леонід, маляр, 107, 111.
Петрів Всеволод, генерал, 28.
Петрів Святослав, хор. УД, 106.
Пиндус Євген, член ВУ, 35, 40, 42-3, 64, 79, 117-8, 135, 142.
Пілсудський Юзеф, маршал, 40.
Побігущий Євген, майор ДУН, УД, 75, 80.
Поготовко Михайло, полк. УНР, муж довір'я ВУ в Варшаві, 35.
Полянський Юрій, посадник м. Львова, 32, 118.
Попадинець, старший десятник УД, 97.
Попович Ілля, уповноважений ВУ, окр. Станиславів, 147.
Прокуда, 111.
Преффер-Вільденбрух, ген-лет. порядкової поліції, 13.
Раковський Ярослав, уповноважений ВУ. пов. Ходорів, 147.
о. Ратушинський Микайло, священик УД. 90
Розенберг Юлій, райхсміністер для східніх окупованих земель, 127.
Росляк Михайло, голова ОУК в Чорткові, 104.
Рудницький Іван, сотник УГА, член ВУ, 35, 37, 41, 42, 43, 142.
Рудницький Леонід, 45.
Савчак Ярослав, уповноважений ВУ, пов. Жовква, 147.
Савчук Богдан, уповноважений ВУ, пов. Борщів, 147.
Сагайдачний П. Сотник, 28.
Садовський Михайло, генерал, 29, 36, 125, 140.
Самотулка Теодозій, працівник УЦК, 104.
Самутін П., полковник, 28, 29.
Самчук Улас, письменник, 125.
о. Сапрун Северин, священик українського юнацтва при літуцстві, 123, 129.
Семененко Олександер, адвокат, бурґомістер Харкова, 127.
о. Сивенький Любомир, священик УД, 90.
Сидір, 76.
Симбай, вояк УД, 73.
Ситник Михайло, співробітник «До перемоги», 111.
Сінклер В., генерал, 28-29.
Сіяк Дарія, працівник УЦК, 139.
Скакальський Іов, православний священик Волинського леґіону, 90.
Скоропадський Павло, гетьман, 125.
Славутич Яр, поет, 111.
Сталін Йосиф, 132, 137-8.
Старосольська, 118.
Старосольський Юрій, адвокат, 41.
Стефанів Гнат, уповноважений ВУ, Сянок, 147.
о. Стецюк Володимир, священик УД, 88.
Стисловський Богдан, голова ОУК, Коломия, 97.
Стясин, адьютант Вехтера, 30, 104.
Сушко Микола, керівник Української установи довір'я в Берліні, 117.
Сушко Роман, полковник, член проводу ОУН, 14, 27, 28, 32, 41, 50.
Тарнавський Омелян, видавничий референт УЦК, 45, 116.
Ташнер, уповноважений ген-губ., 123.
Терещенко Петро, інженер, секретар УНК, 127.
Тешлер, 13.
Тимцюрак Володимир, працівник ВУ, 80.
Тисяк В., Тенор, 50, 54.
Толстой Ніколай, 132.
о. Томашівський Іван, священик УД, 90.
Тонілі Ґвідо, італійський кореспондент, 18.
Третяк Іван, уповноважений ВУ, Судова Вишня, 147.
Турко Григорій, уповноввжений ВУ, Добромиль, 147.
Тшалко-Дурськай, польський генерал, 40.
Тюрк, урядовець відділу справ населення і суспільної опіки ГГ, 94, 115.
Феданків Володимир, уповноважений ВУ, Надвірна, 147.
Фединська Марія, 82.
Фіріц, 100.
Фльорчук Ярослав, уповноважений ВУ, пов. Заліщики, 147.

Форостина Роман, уповноважений ВУ, пов. Борислав, 147.
Фрайтаг Фріц, СС бригаденфюрер, командир УД, 23, 37, 79-81, 100, 105-6, 128.
Франк Ганс, генерал-губернатор, 9, 15, 16, 31, 134, 136.
Франкліці, італійський кореспондент, 18.
Хронов'ят Михайло, член ВУ, 28, 33, 35, 36, 37, 39, 43, 53, 58, 65, 67, 68, 78, 80, 103-4, 117-8, 135, 142.
Хробак Микола, голова УДК в Перемишлі, 52.
о. Цішик Ваньтер, 97.
Царинник В., співробітник «До перемоги», 111.
Чабан Ілля, уповноважений ВУ, пов. Копичинці, 147.
Чабінський В., полковник, 29.
Черчіль Вінстон, прем'єр-міністер Великої Британії, 131-2.
Чопик Микола, уповноважений ВУ, Ярослав, 147.
Чорнобай Петро, уповноважений ВУ, Броди, 147.
Чупринка Тарас, генерал УПА, див. Шухевич Роман.
Шаманек, полк. УГА, 101.
Шандрук Павло, голова УНК, командувач УНА, 24, 113, 124-9, 131, 133-6, 143.
Шанковський Лев, педагог, працівник УЦК, 50, 54, 60, 63.
Шептицький Андрей, митрополит, 17, 42, 85-7.
Шептицький Климентій, брат митрополита, 86.
Шмукершляг, оберштурмфюрер станиці поповнення у Львові, 76.
Шпехт, головний лікар УД, 84, 105.
Штайнер, 76.
Штроон, бригаденфюрер поліції, 13.
Шульце Карль, гауптштурмфюрер, керівник станиці поповнення у Львові, 74, 76.
Шухевич Роман, генерал і командир УПА, 28, 59, 64.
Щурковський Філярет, уповноважений ВУ, окр. Стрий, 147.
Яворський Олекса, адвокат, ст. десятник УД, 97.

ЗМІСТ

Стор.

Передмова, Юрій Тис-Крохмалюк, кол. керівник Військово-історичного відділу Військової Управи 5
Від автора 7
I. Творення дивізії «Галичина»: 9
Загальне положення українців в Галичині і Генеральній губернії і німецька політика супроти українців в 1941-43. Творення інтонаціональних частин в зброї СС-ів ● Українські намагання створити свої збройні сили ● Проф. Володимир Кубійович, провідник Українського Центрального Комітету.
II. «Українці» чи «галичани»? 19
Губернатор дистрикту Галичини Отто Вехтер оспорює політику райхсфюрера Гайнріха Гіммлера щодо назви української дивізії і її вояків.
III. Організація Військової Управи 26
Заходи Вехтера щодо творення української дивізії ● Проголошення творення дивізії.
IV. Склад і побудова Військової Управи 38
Почесний голова ВУ — ген. Віктор Курманович ● Голова ВУ — полк. Альфред Бізанц ● Начальник канцелярії ВУ — сот. Осип Навроцький ● Перший заступник начальника — інж. Євген Пиндус ● Керівник правного відділу ВУ — д-р Іван Рудницький ● Права, обов'язки Військової Управи та її «Статут».
V. Вербувальна акція 46
Таємні розпорядження Вехтера в справі вербувальної акції. Пропаґанда за зголошенням до дивізії.
VI. „За" і „проти" 57
Пропаґанда проти дивізії ОУН Самостійників Державників, більшовиків, польського підпілля ● Протиакції Військової Управи і УЦК ● Дивізія і УПА.
VII. Набір добровольців 67
Керівник Відділу поповнень, організації і вербування — інж. Михайло Хронов'ят ● Вербувальні і набірні комісії ● Зголошування — асинтерування — покликування ● Німецька підстаниця поповнення у Львові.
VIII. Старшинські кадри 75
Бойові старшини ● Лікарі.
IX. Духовна опіка 85
Греко-католицькі священики в дивізії ● Донос ив митрополита Шептицького і обговорення справи священиків у головній квар-

тирі СС-ів з о. д-ром В. Лабою ● Керівник Відділу духовної опіки ВУ — о. д-р Василь Лаба ● Обов'язки священиків в дивізії.

X. Допомога для родин вояків дивізії 92

Труднощі в наладнанні допомоги ● Керівник Відділу забезпечення родин добровольців ВУ — інж. Андрій Палій ● Жіноча секція ВУ ● Німецький відділ піклування СС-ів.

XI. Зв'язок з дивізією 98

Керівник Військово-історичного відділу і дій дивізії і Підвідділ підвищення ідеологічного рівня ● Зв'язок з вояками дивізії ● Керіаник Відділу зв'язку з дивізією — 4-ий полк дивізії в Галичині ● Ю. Крохмалюк і Л. Макарушка старшинами в дивізії ● Труднощі и культурно-освітній праці ● Ст. Волинець ● Тижневик „До перемоги" ● Воєнні звітодавці дивізії ● Тижиевик „До бою".

XII. Військова управа поза межами Галичини 115

Організація трьох станиць ВУ: у Любені, Відні і Берліні ● Нова форма праці і опіки ● „Українське юнацтво" протиповітряної оборони ● Керівник Відділу молоді — мґр. Зенон Зелений ● Творення Українського Національного Комітету ● Генерал Павло Шандрук — командувач УНА ● Включення дивізії до УНА — присяга на вірність Україні ● Відступ з фронту.

XIII. Військова Управа на Заході 131

Відступ з фронту й американський та британський полони ● Загроза репатряції ● Критика творення дивізії ● Ліквідаційні засідання і звіти з діяльности поодиноких членів Військової Управи ● Леґіонова політика.

Епілог 139

Короткі дані про діяльність членів Військової Управи на нових поселеннях.

Скорочення 144

Додатки

I. Окружні і повітові уповноваження Військової Управи 145
II. Сторінка з книги протоколів, том 2-ий, із засідань Військової Управи 146
III. Статут Військової Управи 147
IV. Зарядження на Бережанську округу 151
V. Наказ покликання до дивізії 152
VI. Відзнаки для вояків дивізії — левики і тризуб 154
VII. Сторінки військової книжки із вклеєною присягою 155
VIII. Військові ступені: зброї СС, вермахту, українські 156

Бібліографія 157

Покажчик імен 162